

KIRGIZİSTAN-TÜRKİYE MANAS ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

**TÜRKİYE’NİN TÜRK DÜNYASI İLE ASKERİ VE GÜVENLİK
İŞBİRLİKLERİNİN TÜRK DIŞ POLİTİKASINDAKİ YERİ:
AZERBAYCAN VE KIRGIZİSTAN İLE İŞBİRLİĞİ ÖRNEKLERİ**

EMRAH MİRA

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZİRAN 2024

KIRGIZİSTAN – TÜRKİYE MANAS ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

TÜRKİYE’NİN TÜRK DÜNYASI İLE ASKERİ VE GÜVENLİK İŞBİRLİKLERİNİN
TÜRK DIŞ POLİTİKASINDAKİ YERİ: AZERBAYCAN VE KIRGIZİSTAN İLE
İŞBİRLİĞİ ÖRNEKLERİ

HAZIRLAYAN
EMRAH MİRA

DANIŞMAN
PROF. DR. NASUH USLU

YÜKSEKLİSANS TEZİ

HAZİRAN - 2024

KABUL VE ONAY

.....danışmanlığında.....
tarafından hazırlanan “.....” adlı
bu çalışma, jürimiz tarafından Kırgızistan - Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler
Enstitüsü.....Anabilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak OYBİRLİĞİ /
OYÇOKLUĞU ile kabul edilmiştir.

...../...../..... **Jüri**

Unvanı,	Adı Soyadı	Kurumu	Onay	İmza
---------	------------	--------	------	------

Başkan

Üye (Danışman)

Üye

Üye

Üye

ONAY

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulunun tarih ve sayılı kararı ile
onaylanmıştır.

...../...../.....

Prof.Dr. İsmet ALTINTAŞ

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

ETİK BEYAN

Bu tez çalışmam Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim - Öğretim Tez Hazırlama ve Yazma Yönergesine uygun olarak hazırlanmıştır. Hazırladığım bu tez çalışmasında; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi; tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu; tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi; kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı; bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu bildiririm. Aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

(İmza)

Emrah Mira

ÖNSÖZ

19.Yüzyılın sonlarından 20.Yüzyılın başlarına kadar sanayileşme ile birlikte askeri ve güvenlik işbirliklerinin devletler arasında yayılması, uluslararası işbirliğinin genişlemesini ve kurumsallaşmasını İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana uluslararası ilişkilerde dikkat çeken hususlardan biri haline getirmiştir. Güvenlik ve askeri alanda işbirliği uluslararası arenada hem çok gerekli hem de çok önemlidir. Ülkelerin savaş veya savaştan kaçınılması için kurdukları ve kuracakları askeri ve güvenlik işbirlikleri artık kabul edilen bir gerçektir. Güvenlik alanında işbirliği, askeri diplomasinin önemli bir bileşenidir ve diğer ülkelerle yakın bağların kurulmasına yardımcı olmaktadır. Bu tür askeri ve güvenlik işbirlikleri aynı zamanda stratejik askeri ilişkilerinin güçlendirilmesine ve ortak güvenlik kaygılarının giderilmesine de yardımcı olmaktadır.

Bu tez çalışmasında Türkiye'nin Türk Dünyası ile askeri ve güvenlik işbirliğinin, Türkiye'nin ulusal güvenlik hedefleriyle tutarlı olduğunu, karşılıklı güvenlik hedeflerini desteklediğini ve ortak eylemleri teşvik ettiğini ve mümkün kıldığını göstermek ve Türk Dünyası ile askeri ve güvenlik işbirliklerinin Türk dış politikasındaki yerini ortaya koymak amaçlanmaktadır. Türkiye'nin Türk dünyası ile askeri ve güvenlik işbirliğinin günden güne geliştiğini ve arttığını ve bunun neticesinde Türkiye'nin daha etkin bölgesel bir güç haline geldiğini ortaya sermesi, çalışmanın önemini vurgulamaktadır. Bu çalışmanın faydası Türkiye'nin sadece fiziki olarak bulunduğu coğrafyada değil aynı zamanda Kafkasya veya Orta Asya gibi farklı coğrafyalarda etkin bir güç haline aldığı ortaya koyması ve bulunduğu her coğrafyada önemli güçlü bir partner olduğunu vurgulamasıdır.

Yüksek lisans tez çalışmamın yürütülmesi esnasında, çalışmalarına yön veren, bilgi ve yardımlarını esirgemeyen ve her türlü desteği sağlayan danışman hocam, Sayın PROF. DR. Nasuh Uslu'ya en içten teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca yüksek lisans öğrenimi boyunca bana eğitim veren KTMÜ Uluslararası İlişkiler bölümü hocalarıma teşekkürü bir borç bilirim. Hocalarımla yanı sıra yüksek lisans öğrenimi esnasında manevi desteğini esirgemeyen değerli eşim Ayşe Mira'ya ve tüm öğrenim hayatım boyunca maddi ve manevi destek veren sevgili aileme sonsuz teşekkür ederim.

Emrah Mira

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	i
İÇİNDEKİLER	ii
SİMGELER VE KISALTMALAR	iv
ÖZET	1
МАЗМУНУ	3
АННОТАЦИЯ.....	29
SUMMARY	31
GİRİŞ	33
1. TÜRKİYE’NİN TÜRK DÜNYASI İLE İLİŞKİLERİ	38
1.1. Türkiye’nin Türk Dünyası ile Siyasi İlişkileri	41
1.1.1. Türkiye - Türkmenistan Siyasi İlişkileri	43
1.1.2. Türkiye - Özbekistan Siyasi İlişkileri	51
1.1.3. Türkiye - Kazakistan Siyasi İlişkileri	56
1.1.4. Türkiye - Kırgızistan Siyasi İlişkileri	61
1.1.5. Türkiye – Azerbaycan Siyasi İlişkileri	67
1.2. Türkiye’nin Türk Dünyası ile Ekonomik İlişkileri	73
1.2.1. Türkiye - Türkmenistan Ekonomik İlişkileri	75
1.2.2. Türkiye - Özbekistan Ekonomik İlişkileri	81
1.2.3. Türkiye - Kazakistan Ekonomik İlişkileri	86
1.2.4. Türkiye - Kırgızistan Ekonomik İlişkileri	91
1.2.5. Türkiye - Azerbaycan Ekonomik İlişkileri	95
1.3. Türkiye’in Türk Dünyası ile Sosyo-kültürel İlişkileri	103
1.3.1. Türkiye - Türkmenistan Sosyo-kültürel İlişkileri	105
1.3.2. Türkiye - Özbekistan Sosyo-kültürel İlişkileri	110
1.3.3. Türkiye - Kazakistan Sosyo-kültürel İlişkileri.....	115
1.3.4. Türkiye - Kırgızistan Sosyo-kültürel İlişkileri.....	120
1.3.5. Türkiye - Azerbaycan Sosyo-kültürel İlişkileri	125
2. TÜRKİYE’NİN ASKERİ SANAYİ GÜCÜ	131
2.1. Tarihsel Süreçte Türkiye’nin Askeri-Endüstriyel Gücü	131
2.2. Türk Askeri Sanayisinin Mevcut Durumu	135
2.3. Türkiye’nin Türk Dünyası ile Askeri ve Güvenlik İşbirlikleri	141
2.3.1. Türkiye’nin Kırgızistan ile Askeri ve Güvenlik İşbirlikleri	144
2.3.2. Türkiye’nin Azerbaycan ile Askeri ve Güvenlik İşbirlikleri	149

3. TÜRK DEVLETLERİYLE ASKERİ VE GÜVENLİK İŞBİRLİKLERİ VE TÜRK DIŞ POLİTİKASI	157
3.1. Türkiye'nin Artan Askeri Sanayi Gücünün Türk Dünyasında Etkisi	157
3.2. Türkiye'nin Türk Dünyası ile Askeri ve Güvenlik İşbirliklerinin Türk Dış Politikasındaki Yeri	163
SONUÇ ve ÖNERİLER	170
KAYNAKLAR	177
ÖZGEÇMİŞ	229

SİMGELER VE KISALTMALAR

AEB : Avrasya Ekonomik Birliği

AGİT: Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı

AK Parti: Adalet ve Kalkınma Partisi

BM : Birleşmiş Milletler

BÖP : Büyük Öğrenci Projesi

BTC : Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı

CICA : Asya İşbirliği ve Güven Artırıcı Önlemler Konferansı

DEİK : Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu

DEK : Dünya Etnospor Konfederasyonu

DİHA : Dikey İniş Kalkışlı İnsansız Hava Aracı

EASA : Avrupa Havacılık Emniyeti Ajansı

EİT : Ekonomik İşbirliği Teşkilatı

FETÖ : Fetullahçı Terör Örgütü

İHA : İnsansız Hava Aracı

İHH : İnsani Yardım Vakfı

İİT : İslam İşbirliği Teşkilatı

MEB : Milli Eğitim Bakanlığı

MİT: Milli İstihbarat Ajansı

NATO : Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü

OECD : Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı

OSPG : Ortak Stratejik Planlama Grubu

SIPRI : Stockholm Uluslararası Barış Araştırmaları Enstitüsü

SİHA : Silahlı İnsansız Hava Aracı

SSCB : Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

TAKM : Avrasya Askerî Statûlû Kolluk Kuvvetleri Teşkilatı

TANAP : Trans-Anadolu Doğalgaz Boru Hattı

TBMM : Türkiye Büyük Millet Meclisi

TCCI : Türk Ticaret ve Sanayi Odası

TDT : Türk Devletleri Teşkilatı

TEI : TUSAŞ Motor Sanayii A.Ş.

THK :Türk Hava Kurumu

THKGV :Türk Hava Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfı

TİHA : Taarruzi Silahlı İnsansız Hava Aracı

TİKA : Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı

TKKGV :Türk Kara Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfını

TMV : Türkiye Maarif Vakfı

TOMTAŞ :Tayyare ve Motor Türk Anonim Şirketi

TÖMER : Türkçe ve Yabancı Dil Uygulama ve Araştırma Merkezi

TSKGV : Türk Silahlı Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfı

TTSO : Türk Ticaret ve Sanayi Odası

TUSAŞ :Türk Uçak Sanayi Anonim Ortaklığı

TÜRKPA : Türk Devletleri Parlamenter Asamblesi

TÜRKSOY : Uluslararası Türk Kültür Teşkilatı

YDSK: Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi

YEE : Yunus Emre Enstitüsü

YÖK : Yüksek Öğretim Kurumu

YTB : Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı

ÖZET

TÜRKİYE’NİN TÜRK DÜNYASI İLE ASKERİ VE GÜVENLİK İŞBİRLİKLERİNİN TÜRK DIŞ POLİTİKASINDAKİ YERİ: AZERBAYCAN VE KIRGIZISTAN İLE İŞBİRLİĞİ ÖRNEKLERİ

Askeri ve güvenlik işbirliklerinin devletler arasında yayılması, İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana uluslararası ilişkilerde dikkat çeken hususlardan biri haline getirmiştir. Güvenlik ve askeri alanda işbirliği uluslararası arenada hem çok gerekli hem de çok önemlidir. Ülkelerin savaş veya savaştan kaçınılması için kurdukları ve kuracakları askeri ve güvenlik işbirlikleri artık kabul edilen bir gerçektir. Bu tür askeri ve güvenlik işbirlikleri aynı zamanda stratejik askeri ilişkilerinin güçlendirilmesine ve ortak güvenlik kaygılarının giderilmesine de yardımcı olmaktadır. Sovyetler Birliği'nin çökmesiyle Türkiye'nin askeri ve güvenlik alanında uluslararası politik durumunu etkileyen önemli değişiklikler ortaya çıkmıştır. Bu durum Türkiye'nin Türk Dünyası ile ilişkilerinin önünü açmıştır. Sovyetler Birliği'nin resmi olarak dağılmasından ardından Türkiye, 1990'lı yılların başında bağımsız olan Türk devletlerini hızlı bir şekilde tanımış ve bu cumhuriyetlerde konsolosluklar açarak diplomatik ilişkileri de hızla başlatmıştır. Diplomatik ilişkilerin başlamasından sonra Türkiye'nin Türk devletleri ile imzaladığı siyasi, ekonomik, sosyo-kültürel ve askeri alanlarda işbirliği anlaşmalar ile ikili ilişkiler dönemine başlanılmıştır.

Türkiye'nin Türk devletleriyle askeri ve güvenlik alanındaki ilişkileri, askeri eğitim işbirliği anlaşmaları imzalamasıyla başlamış, ilerleyen yıllar içerisinde askeri birliklerin ihtiyaçları doğrultusunda askeri araç, malzeme ve teçhizat ve mali yardım desteği gibi hibe anlaşmaları ile genişletilmiştir. 2000'li yıllarda önemli projelerin temelini atan Türk askeri sanayi 2010'lu yıllara gelindiğinde yükselme dönemine girmiş, bu dönemde Türkiye'nin askeri sanayi gücü etkinliği görülmeye başlanmıştır. Türkiye'nin artan askeri sanayi gücüyle birlikte Türk devletleri ile devam eden askeri ve güvenlik ilişkileri de stratejik olarak seviyelere çıkmaya başlamıştır. Türkiye'nin Türk devletleri ile yaptığı askeri ve güvenlik işbirlikleri, Türkiye'nin askeri gücünün artmasıyla Türkiye'nin bölgedeki etkinliğinin artmasına ve bölgede etkin bir oyuncu olmasına yol açmıştır. Türkiye'nin Azerbaycan ile arasında oluşan stratejik bağ, Türk Dünyası'nın Türk dış

politikasındaki yerinin sıradan etnik ve tarihi bağları olan bir akraba topluluk olmadığını, “müttefiklik” gibi stratejik bir ortaklık düzeyine sahip olduğunu göstermektedir.

Türkiye’nin Orta Asya’da Kırgızistan ile askeri ve güvenlik alanında kurduğu işbirliği üzerinde etkin bir askeri güç transferi ve 2. Karabağ Savaşı’nda Azerbaycan’a verdiği destek bunu açıkça göstermektedir. Türkiye’nin Azerbaycan’a açıktan verdiği destek veya Kırgızistan’a askeri ve güvenlik alanında sağladığı işbirliği desteği, Türkiye’nin uluslararası arenadaki imajına önemli oranda güç katmış ve Türkiye’nin Türk Dünyası ile askeri ve güvenlik ilişkilerinin günden güne artmakta ve gelişmekte olduğunu göstermiştir. Bu durum, Türkiye’nin uluslararası camiada bölgesel bir güç olma arzusuna sahip olduğunu ve bu yönde etkin eğilimlerinin de var olduğunu göstermektedir. Türkiye’nin Türk dünyası ile askeri ve güvenlik alanındaki işbirliklerinin uluslararası camiada kendisine olduğu kadar Türk devletlerine de uluslararası arenada önemli ölçüde güç katmaktadır.

Araştırmanın amacı, Türkiye’nin Türk Dünyası ile askeri ve güvenlik işbirliğinin Türkiye’nin ulusal güvenlik hedefleriyle tutarlı olduğunu, karşılıklı güvenlik hedeflerini desteklediğini ve ortak eylemleri teşvik ettiğini ve mümkün kıldığını göstermek ve Türk Dünyası ile askeri ve güvenlik işbirliklerinin Türk dış politikasındaki yerini ortaya koymaktır. Tez çalışmasında kullanılacak kaynaklar başta Türkiye’de olmak üzere birçok farklı ülkede yayınlanmış farklı dillerde yazılmış çeşitli kitap, makale, rapor, dergi ve gazete yayınlarıdır. Ayrıca bunun yanı sıra, araştırmada tez ile ilgili işbirliği haberleri internet kaynaklarından da sağlanacaktır.

Bu çalışma kapsamında nitel veri toplama yöntemlerinden, doküman/metin analizi yöntemi kullanılmaktadır. Her araştırmada olduğu gibi nitel araştırmalarda da öncelikle araştırılacak konuya ilişkin sorunu tanıma, problemin farkında olma ve sorunun çözümüne ilişkin verilerin toplanması ve analizi önemlidir. Araştırma için detaylı bir kuramsal çerçeve oluşturulmuştur. Veri toplama aşamasında nitel araştırma yöntemlerinden doküman ve metin inceleme tekniği kullanılmaktadır. Bu çalışmada bilime katkıda bulunmak amacıyla planlı olarak verilerin toplanması, yorumlanması ve değerlendirilmesi yapılarak araştırmanın geçerliliği ve güvenilirliği ön planda tutulmuştur.

Anahtar kelimeler: Türkiye, Türk Dünyası, Azerbaycan, Kırgızistan, Askeri ve Güvenlik İşbirliği

МАЗМУНУ

ТҮРКИЯНЫН ТҮРК ДҮЙНӨСҮ МЕНЕН АСКЕРДИК ЖАНА КООПСУЗДУК КЫЗМАТТАШЫЛЫГЫНЫН ТҮРК ТЫШКЫ САЯСАТЫНДАГЫ ОРДУ: АЗЕРБАЙЖАН ЖАНА КЫРГЫЗСТАН МЕНЕН КЫЗМАТТАШУУ МЫСАЛДАРЫ

19-кылымдын аягынан 20-кылымдын башына чейин индустриялаштыруу менен бирге мамлекеттер арасында аскердик жана коопсуздук кызматташтыгынын кеңейиши, II. Дүйнөлүк Согуштан кийин эл аралык кызматташтыктын кеңейишине жана институционалдык калыптанышына алып келди. Мамлекеттер эл аралык аренада аскердик стандарттарын жана техникалык өнүгүүлөрүн башка союздаш өлкөлөргө жайылтып, кызматташтыкты мамлекеттердин узак мөөнөттүү тышкы саясатынын бир бөлүгү катары бекемдеген татаал эл аралык тармактын бир бөлүгүнө айланды. Коопсуздук жана аскердик кызматташтык эл аралык аренада өтө зарыл жана маанилүү. Мамлекеттердин согушту алдын алуу же согуштан качуу үчүн түзгөн жана түзө турган аскердик жана коопсуздук кызматташтыгы азыркы учурда кабыл алынган чындык болуп калды. Коопсуздук тармагында кызматташтык аскердик дипломатиянын маанилүү компоненти болуп саналат жана башка мамлекеттер менен тыгыз байланыштарды түзүүгө жардам берет. Бул кызматташтыктар стратегиялык коопсуздук мамилелерин бекемдөөгө жана жалпы коопсуздук тынчсызданууларын жоюуга жардам берет.

Советтер Союзунун кулашы менен Түркиянын аскердик жана коопсуздук тармагына тиешелүү эл аралык саясий абалына олуттуу өзгөрүүлөр болду. Бул абал Түркиянын Түрк дүйнөсү менен мамилелерине жол ачты. Советтер Союзу расмий түрдө тарагандан кийин Түркия 1990-жылдардын башында көз карандысыз болгон Түрк мамлекеттерин тез арада таанып, бул республикаларда консулдуктар ачып, дипломатиялык мамилелерди тез арада баштады. Дипломатиялык мамилелердин башталышынан кийин Түркиянын Түрк мамлекеттери менен саясий, экономикалык, социо-маданий жана аскердик кызматташтык келишимдерине кол коюп, эки тараптуу мамилелер түзүлө башталды. Түркиянын Түрк мамлекеттери менен аскердик жана коопсуздук тармагындагы мамилелери бул мезгилде аскердик билим берүү кызматташтык келишимдерине кол коюу менен башталган,

келишимдерге ылайык Түрк республикаларынан келген көптөгөн аскер кызматкерлери Түркияда окуудан өтүшкөн. Аскер кызматкерлеринин билим берүү кызматташтык келишимдери менен башталган мамилелер жылдар өтүү менен аскердик бөлүктөрдүн муктаждыктарына жараша аскердик транспорт, жабдуулар жана каржылык жардам сыяктуу гранттык келишимдер менен кеңейтилип өнүккөн.

2002-жылдан кийин Түркияда бийлик өзгөрүшү менен түрк аскердик өнөр жайы жаңы мезгилге кирди. 2000-жылдары өкмөттүн күчтүү бийликке ээ болушу түрк аскердик өнөр жай комплексиндеги компаниялардын жолун ачты. Саясий жана финансылык колдоо тапкан Түрк коргонуу өнөр жайы бул мезгилде көптөгөн маанилүү долбоорлордун илимий-изилдөө иштерин ишке ашырды. 2000-жылдары маанилүү долбоорлордун негизин салган түрк аскердик өнөр жайы 2010-жылдары өнүгүү мезгилине кирип, бул мезгилде Түркиянын аскердик өнөр жайынын күчү байкала баштады. Түркиянын аскердик өнөр жайынын күчүнүн артышы менен түрк мамлекеттери менен уланган аскердик жана коопсуздук мамилелери дагы жогорку деңгээлге чыга баштады. Түркиянын Түрк дүйнөсү менен аскердик жана коопсуздук кызматташтыгын аскердик билим берүү, финансылык жардам жана аскердик курал жагынан колдоо көрсөтүү менен чектелбестен, мындан да жогорку стратегиялык деңгээлге алып чыгуу ниетинин эң конкреттүү мисалы Азербайжан менен кол коюлган «Стратегиялык өнөктөштүк жана өз ара жардамдашуу келишими» болду. Бул келишим Түркиянын Түрк мамлекеттери менен аскердик союздаштык келишиминин укуктук негизин түзүүдө. Түркия менен Азербайжан ортосундагы "Стратегиялык өнөктөштүк жана өз ара жардамдашуу келишими" жана "Союздаштык мамилелери жөнүндө Шуша декларациясы" аскердик союздаштык боюнча башка Түрк мамлекеттери менен түзүлө турган аскердик союздаштык келишимдерине жол ачары күтүлүүдө. Түркиянын Түрк мамлекеттери менен жүргүзгөн аскердик жана коопсуздук кызматташтыктары, Түркиянын аскердик күчүнүн артышы менен аймактагы таасирдүүлүгүнүн артышына жана аймакта таасирдүү актор болушуна алып келди. Түркиянын менен Азербайжандын ортосунда түзүлгөн стратегиялык байланыш Түрк дүйнөсүнүн Түркиянын тышкы саясатындагы орду жөнөкөй этникалык жана тарыхый байланыштары бар туугандык коом эмес экенин, "союздаштык" сыяктуу стратегиялык өнөктөштүк деңгээлине ээ экенин көрсөтүүдө.

Түркиянын Борбордук Азиядагы Кыргызстан менен аскердик жана коопсуздук кызматташтыгы алкагында аскердик күчүн эффективдүү трансфери жана 2-Карабах согушунда Азербайжанга колдоо көрсөтүүсү муну ачык көрсөтүүдө. Түркиянын Азербайжанга ачык колдоо көрсөтүүсү же аскердик жана коопсуздук тармагында Кыргызстанга көрсөткөн кызматташтык колдоосу анын эл аралык аренадагы имиджин олуттуу түрдө бекемдеп, Түрк дүйнөсү менен аскердик жана коопсуздук карым-катнаштарынын күн санап өсүп, өнүгүп жатканын көрсөттү. Бул абал, Түркиянын эл аралык коомчулукта аймактык күч болуу каалоосуна ээ экенин жана бул багытта таасирдүү тенденцияларынын бар экенин көрсөтүүдө. Түркиянын Түрк дүйнөсү менен аскердик жана коопсуздук кызматташтыктары эл аралык коомчулукта өзүнө эле эмес, Түрк мамлекеттерине дагы эл аралык аренада маанилүү деңгээлде күч кошуп жатат. Мисалы, Түркиянын Кыргызстанга аймактык аскердик жана коопсуздук жаатында берген колдоосу, Кыргызстанга аймактык көйгөйлөрдү чечүүдө жана өз улуттук коопсуздугун камсыз кылууда маанилүү деңгээлде күч кошуп, ошондой эле эл аралык коомчулукка Кыргызстан аскердик жана коопсуздук жаатында жалгыз эмес экенин көрсөттү.

Изилдөөнүн максаты Түркиянын Түрк дүйнөсү менен аскердик жана коопсуздук кызматташтыгынын Түркиянын улуттук коопсуздук максаттарына шайкеш келерин, өз ара коопсуздук максаттарын колдоорун жана биргелешкен аракеттерди илгерилетип, мүмкүн кыларын жана жана Түрк дүйнөсү менен аскердик жана коопсуздук кызматташтыктарынын Түрк тышкы саясатындагы ордун көрсөтүү болуп саналат.

Изилдөөнүн маанилүүлүгү Түркиянын Түрк дүйнөсү менен аскердик жана коопсуздук карым-катнаштарынын күндөн-күнгө өнүгүп, өсүп жатканын баса белгилеп, Түркиянын Түрк мамлекеттери менен улуттук коопсуздук максаттары менен туура байланышта жана өз ара коопсуздук мамилелерин колдоочу аскердик жана коопсуздук кызматташтыктарынын маанисин жана таасирин көрсөтүү болуп саналат. Түркиянын Түрк дүйнөсү менен аскердик жана коопсуздук кызматташтыгынын күндөн-күнгө өнүгүп жана артып жатканын жана мунун натыйжасында Түркиянын аймактык күч болуп жатканын көрсөтүү изилдөөнүн маанисин белгилеп турат. Бул изилдөөнүн пайдасы Түркиянын жайгашкан географиясында гана эмес, ошондой эле Кавказ же Борбордук Азия сыяктуу ар

кандай географияларда таасирдүү күч болуп жатканын жана жайгашкан ар бир географияда маанилүү күчтүү өнөктөш экенин көрсөтүү болуп саналат.

Изилдөөнүн алкагындагы дооматыбыз, Түркиянын 2-Карабах согушунда Азербайжанга ачык көрсөткөн стратегиялык колдоосу же Түркиянын Кыргызстандын чек ара жаңжалдарында улуттук коопсуздукту камсыз кылууда берген аскердик техникалык колдоосу Түркияга эл аралык аренада олуттуу күч кошконун жана анын Түрк дүйнөсү менен аскердик жана коопсуздук жаатындагы мамилелеринин күндөн-күнгө өнүгүп жана күчөп жатканын көрсөттү. Мүмкүн болгон жагдай Түркиянын бир гана өз географиясында эмес, башка аймактарда да таасирдүү аймактык күч болушунун болжолдонуп жатканын көрсөтүүдө. Бир башка дооматыбыз, Түркиянын Түрк дүйнөсү менен аскердик жана коопсуздук кызматташтыгы Түркиянын кызматташтык Түрк мамлекеттерине дагы эл аралык аренада олуттуу күч кошуп жатат. Түркиянын Кыргызстанга куралдуу учкучсуз учуучу аппараттарды жөнөтүү аркылуу улуттук чек ара коопсуздугу тармагындагы аскердик техникалык колдоосу Кыргызстанга аймактык маселелерде олуттуу күч кошуп, ошондой эле эл аралык коомчулукка Кыргызстандын аскердик жана коопсуздук тармагында жалгыз эмес экенин көрсөттү. Бул жагдай Азербайжанга дагы тиешелүү. Бул мааниде Түркиянын өзүнөн башка, кызматташтык жүргүзгөн өнөктөш өлкөлөр дагы бул аскердик жана коопсуздук кызматташтыктарынын аркасында өз аймактарында күчтүү жана таасирдүү экени болжолдонууда. Бул изилдөө алкагында, «Түркиянын Түрк дүйнөсү менен аскердик жана коопсуздук кызматташтыктары эмнени камтыйт» жана «Түркиянын Түрк дүйнөсү менен аскердик жана коопсуздук кызматташтыктарынын Түрк тышкы саясатындагы орду кандай» деген суроолорго жооп берилет.

Изилдөөнүн концептуалдык алкагынан чегинде бул изилдөө максаты боюнча сүрөттөөчү өзгөчөлүккө ээ болсо, изилдөө ыкмасы боюнча сапаттык өзгөчөлүккө ээ. Ар бир изилдөөдө болгондой эле, сапаттык изилдөөлөрдө алгач изилдене турган маселени таануу, проблеманы аңдап-туюу жана маселени чечүүгө байланыштуу маалыматтарды топтоо жана талдоо маанилүү. Бул изилдөө алкагында сапаттык маалымат топтоо ыкмаларынан документти/текстти талдоо ыкмасы колдонулат. Документти талдоо, басылма жана электрондук материалдар сыяктуу жазылган бардык документтердин мазмунун изилдөө жана баалоо үчүн колдонулуучу

сапаттык изилдөө ыкмасы. Бул изилдөөдө эки өлкө же өлкөлөр ортосундагы аскердик жана коопсуздук кызматташтыгынын себептерине байланыштуу иш жүргүзүлөөрүнөн улам сапаттык изилдөө ылайыктуу. Изилдөөнүн изилдөө алкагын Түркиянын Түрк дүйнөсү менен аскердик жана коопсуздук кызматташтыгы түзөт. Изилдөөнүн үлгүсү болсо ыктымалдыксыз үлгүлөрдүн ичинен монографиялык үлгү ыкмасы колдонулуп, Түркиянын аскердик жана коопсуздук кызматташтыгы жүргүзгөн түрк мамлекеттеринен Азербайжан жана Кыргызстан тандалды.

Маалыматтарды чогултуу этабында сапаттык изилдөө ыкмаларына кирген документ жана текстти талдоо ыкмалары колдонулат. Дипломдук иште колдонулуучу булактар негизинен Түркияда жана башка көптөгөн өлкөлөрдө ар түрдүү тилдерде жарыяланган ар түрдүү китептер, макалалар, отчеттор, журналдар жана гезит басылмалары. Мындан тышкары, кызматташтыкка тиешелүү жаңылыктары интернет булактарына алынат. Маалыматтар тийиштүү китептерден, макалалардан, отчеттордон, журналдардан жана гезиттерден алынат. Бул булактардын арасындан коомчулукка ачык болгон мамлекеттер ортосундагы аскердик жана коопсуздук кызматташтык келишимдери колдонулат. Ошондой эле аймактарда болуп өткөн кагылышуулардын натыйжалары боюнча жүргүзүлгөн баалоолор, макалалар жана изилдөөлөрдөн да маалыматтар чогултулат. Дипломдук иштин алкагы Түркиянын Түрк дүйнөсү менен болгон аскердик жана коопсуздук кызматташтыктарын камтыйт. Дипломдук иштин чектөөлөрү боюнча эч кандай коомчулукка ачык эмес расмий мамлекеттик документтер же материалдар колдонулбайт.

Маалыматтарды талдоо боюнча, изилдөөнүн концептуалдык негизи, алкагы жана үлгүсү аныкталгандан кийин, тема боюнча жүргүзүлгөн изилдөөлөр жана документтер аркылуу алынган маалыматтар талданат. Тема боюнча адабияттарды кароодон алынган маалыматтар аркылуу изилдөө темасы жана маселеси чечилип, түшүндүрүлөт. Бул иште илимге салым кошуу максатында, пландуу түрдө маалыматтарды чогултуу, түшүндүрүү жана баалоо жүргүзүлүп, изилдөөнүн жарамдуулугун жана ишенимдүүлүгүн камсыз кылуу маанилүү болуп саналат.

Түркиянын Түрк тилдүү мамлекеттер менен аскердик жана коопсуздук мамилелери Советтер Союзу кулап, Түрк мамлекеттери эгемендүүлүктөрүн жарыялагандан кийин дароо башталган. Түркия саясий, экономикалык жана социо-маданий тармактардагы эки жана көп тараптуу кызматташтыктар сыяктуу эле, аскердик жана коопсуздук тармактарында дагы Түрк мамлекеттери менен мамилелерди өнүктүрүү жана бекемдөө үчүн негиз түзгөн көптөгөн эки жана көп тараптуу кызматташтык келишимдерин жана протоколдорун түзгөн.

Түркиянын Түрк дүйнөсүнүн мамлекеттери менен аскердик кызматташтыгы эгемендик алгандан кийин түзүлгөн алгачкы расмий келишимдердин алкагында башталган. Түркия 1992-жылы Азербайжан, Түркмөнстан жана Өзбекстан менен, 1993-жылы Казакстан жана Кыргызстан менен аскердик билим берүү боюнча кызматташуу келишимине кол койгон. Түркия Республикасы менен Кыргыз Республикасынын ортосунда 1993-жылдын Март айында Анкара шаарында кол коюлган «Аскердик билим берүү боюнча кызматташтык келишими» менен эки өлкөнүн ортосундагы аскердик кызматташтык расмий түрдө башталган. Келишимге ылайык, Түркияда аскердик билим ала турган бардык кыргызстандык аскер кызматкерлеринин жол чыгымдарынан башка бардык чыгымдары Түркия тарабынан каржыланат. Аскер кызматкерлерине билим берүү менен башталган Түркия-Кыргызстан аскердик кызматташтыгы 30 жылдын ичинде аскердик тармакта эки союздаш мамлекет мамилесине айланды. Түркия Түрк дүйнөсүнүн мамлекеттерине эл аралык деңгээлде колдоо көрсөтүп, НАТО сыяктуу эл аралык аскердик уюмдар менен кызматташуусу үчүн олуттуу материалдык жана моралдык колдоо көрсөттү. Түркия менен Түрк мамлекеттеринин ортосундагы аскердик байланыштар акыркылардын эгемендүүлүк алгандан кийин башталып, 2000-жылдарга чейин жалпысынан техникалык колдоо, төмөнкү деңгээлдеги аскердик техникаларды жеткирүү жана аскер кызматкерлерин даярдоо түрүндө болгон.

Түркия менен аймактагы өлкөлөрдүн ортосунда көптөгөн маанилүү эки тараптуу аскердик жана коопсуздук келишимдерине кол коюлган. Бүгүнкү күндө Түрк мамлекеттери менен бирге «Туран армиясы» деген ат менен биргелешкен аскердик түзүм түзүү идеясы активдүү талкууланууда. 2013-жылы Түркиянын демилгеси менен Азербайжан, Кыргызстан жана Монголияны камтыган, борбору Анкарада жайгашкан жана Кавказдан Борбордук Азияга чейин созулган Аскердик

Статусундагы Евразиялык Укук Коргоо Органдарынын Уюму (ТАКМ) түзүлүшү бирдиктүү Түрк армиясын түзүү каалоосунун эң так кадамы катары кабыл алынган. 2014-жылы Монголия армиянын расмий түзүлүү процессинде аскердик түзүлүштү түзгөн макулдашуу меморандумуна кол койбой чыгып кетиши жана Казакстандын бул аскердик бирикмеге кошулуу аракеттери бирдиктүү Түрк армиясын түзүү каалоосун күчөттү. Андан тышкары, Түркия, биринчи кезекте Азербайжан болуп Түрк дүйнөсү өлкөлөрү менен армияларын модернизациялоого багытталган көптөгөн биргелешкен машыгууларды өткөрүп, ушул биргелешкен машыгууларда акыркы технология менен өндүрүлгөн улуттук курал-жарактар жана аскердик техникалар көрсөтүлүүдө. 2023-жылы Түркия Азербайжан менен 16 аскердик машыгуу өткөргөн, ал эми Түркиянын өткөргөн "Кышкы машыгуу-2023" машыгуусуна Азербайжандан тышкары Казакстан, Өзбекстан жана Кыргызстан да катышкан. Бул машыгуулардын максаты - түрк мамлекеттеринин биргелешкен аскердик аракеттерди жана операцияларды жүргүзүү мүмкүнчүлүктөрүн жогорулатуу болуп саналат.

Түркия акыркы 20 жыл ичинде аскердик өнөр жай тармагында абдан жакшы өнүгүп, заманбап курал системаларын өндүргөн. 2002-жылы Түркияда аскердик өнөр жайда жергиликтүү өндүрүштүн үлүшү 20% болсо, 2022-жылы бул көрсөткүч 80%ке жеткен. Стокгольм эл аралык тынчтыкты изилдөө институтунун (SIPRI) отчетуна ылайык 2013-2017-жылдарга салыштырмалуу Түркиянын курал экспорттоосу 2018-2022-жылдарда 69% көбөйгөн жана дүйнөлүк рыноктогу үлүшү 0,5% өскөн. Акыркы 20 жылдын ичинде аскердик өнөр жай тармагында өзүн абдан өнүктүргөн Түркия, Түрк дүйнөсү үчүн дагы маанилүү камсыздоочу болуп калды. 2021-жылы Түркиядан 131 миллион долларлык курал-жарак экспортун ишке ашырган Түркмөнстан үчүн Түркия негизги экспорттоочу болуп саналат. Азербайжан болсо, өзгөчө 2020-жылы болгон Карабах согушуна чейин Түркия менен кол койгон аскердик кызматташтык келишимдеринин негизинде Түркиядан 200 миллион лиралык аскердик техника жана курал-жарак сатып алган. Мындан тышкары, учкучсуз учуучу аппараттарды өндүрүү жаатында олуттуу инвестицияларды жасаган Түркия, 2023-жылга карата куралданган же куралсыз учуучу аппараттарын Өзбекстандан башка Түрк дүйнөсү өлкөлөрүнө экспорттоого жетишкен.

Түркия курал экспортунан тышкары Түрк мамлекеттери менен биргелешкен аскердик техника өндүрүү боюнча да кызматташуу жүргүзүүдө. Казакстан Түркия менен брондолгон аскердик унаалар, жер үстүндө коргонуу системалары жана учкучсуз учуучу аппараттар тармагында биргелешкен өндүрүш демилгелерин баштаса, Өзбекстан Түркия менен брондолгон аскердик унаалар өндүрүү боюнча кызматташат жана учкучсуз учуучу аппараттар жаатында кызматташтык сүйлөшүүлөрдү жүргүзүүдө.

2020-жылы Азербайжан менен Армениянын ортосундагы Карабах согушу менен Түркиянын Түрк мамлекеттери менен аскердик кызматташтыгын бекемдөө боюнча сүйлөшүүлөр кайрадан башталды. 2020-жылдын октябрь айында согуш жүрүп жаткан мезгилде Түркиянын коргоо министри Хулуси Акар Казакстан менен Өзбекстанга иш сапары менен барган. Сапардын алкагында Түркия менен Өзбекстандын ортосунда аскердик-техникалык кызматташтык келишимине кол коюлган, ал эми 2019-жылы кол коюлган түрк-казак стратегиялык өнөктөштүгүнүн негизинде Казакстан менен аскердик тармакта кызматташуу боюнча жаңы сүйлөшүүлөр жүргүзүлдү. 2020-жылдын октябрь айында Түркиянын коргоо министри Хулуси Акардын Түрк мамлекеттери менен аскердик-стратегиялык кызматташтыкты түзүү максатында Борбордук Азия аймагына жасаган сапары Түркиянын жетекчилигинде “Туран армиясын” кайрадан түзүү аракети катары кабыл алынган. Ошондой эле ошол кездеги Түркиянын тышкы иштер министри Мевлют Чавушоглунун 2021-жылдын март айында Өзбекстанга жана Кыргызстанга болгон иш сапарлары “Туран армиясын” түзүү идеясын кайрадан актуалдуу кылган. Азербайжан жана Түркия менен катар Өзбекстан, Казакстан, Кыргызстан жана Түркмөнстан дагы бул аскердик блоктун потенциалдуу мүчөлөрү болуп саналат. Бул алты Түрк мамлекетинин коопсуздугу бири-биринен өзүнчө каралышы мүмкүн эмес. Бирок ТАКМ Түркиянын жетекчилигинде аймактагы түрк мамлекеттеринин аскердик мекемелеринин ортосунда кызматташуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон аскердик уюмдун негизин түзүүгө жасалган алгачкы аракет болсо да, азырынча олуттуу институционалдык биримдик жана структуралык түзүлүш калыптана элек. Түркиянын жетекчилигинде аскердик күчтүн түзүлүшү Түркиянын аймактагы эффективдүү күчкө айлануу күрөшүндөгү позициясын бекемдейт.

Бул изилдөөдө Түркиянын Түрк дүйнөсү менен аскердик жана коопсуздук кызматташтыгы жалпы көз караштан бааланат. Бирок Түркиянын Кыргызстан жана Азербайжан менен аскердик жана коопсуздук кызматташтыгынын мисалдары төмөндө кеңири талкууланат.

Кыргызстандын географиялык жайгашуусу аны Ооганстанга чектеш өтө туруксуз жана көйгөйлүү аймактын бир бөлүгү кылып, натыйжада аны ар кандай коркунучтарга дуушар кылууда. Бул коркунучтар жалпысынан Талибан, Өзбекстан Ислам Кыймылы (ӨКК) сыяктуу террористтик уюмдардын ишмердүүлүгү, мыйзамсыз баңги аткезчилиги, чек ара жана суу маселелеринен келип чыккан чыр-чатактар менен байланыштуу. Кыргызстан менен Тажикстандын ортосундагы чек ара көйгөйлөрү 1924-жылы Советтер Союзунун чек араны аныктоочу изилдөөлөрүнөн башталат. Чек ара маселеси боюнча бүгүнкү күнгө чейин талаш-тартыш болуп келген эки өлкөнүн көйгөйү аймактагы куралдуу кагылышуулардын негизин да түзүп келген. Бул себептен Кыргызстан да ар бир мамлекет сыяктуу куралдуу күчтөрүнүн чыңдалышын каалайт. Бул контекстте түрк-кыргыз аскердик кызматташтыгы, 1993-жылдын 3-мартында эки өлкө ортосунда «Кыргыз Республикасынын Өкмөтү менен Түркия Республикасынын Өкмөтүнүн ортосундагы аскердик билим берүү тармагындагы кызматташуу жөнүндө келишими» менен башталган. Бул келишимге ылайык, Түркия өкмөтү Кыргызстандын куралдуу күчтөр кызматкерлерин окутуу, ошондой эле аскердик-техникалык жабдуу жана финансылык жардам көрсөтүүдө. Түркия, Кыргыз аскер кызматкерлерин өз мекемелеринде окутуу жана заманбап аскер күчтөрүн түзүү үчүн Кыргызстанга керектүү билим берүү жагынан колдоо көрсөтүш үчүн программалар баштаткан. Бул эки тараптуу аскердик кызматташтыктын алгачкы кадамдары болгон. Келишимге ылайык, кыргызстандык аскер кызматкерлери жыл сайын Түркияда окуудан өтүп турушат.

Аскердик мамилелерди өнүктүрүүгө багытталган кээ бир иш-чаралардан тышкары, 1990-жылдар жалпысынан масштабдуу биргелешкен машыгуулар, курал-жарактардын трансфери же стратегиялык гармония ичинде ар тараптуу конкреттүү натыйжаларга жетишүүнүн ордуна аскердик жана коопсуздук кызматташтыгынын пайдубалын түптөөнү камтыйт. Бул мезгилде түзүлгөн негиз келечектеги маанилүү өнүгүүлөр үчүн абдан маанилүү болгон. Эки мамлекеттин ортосундагы аскердик

кызматташтык 2000-жылдан бери гана байкалаарлык деңгээлде күчөгөн. 1999-2000-жылдары Кыргызстанда болгон Баткен окуяларынын натыйжасында Кыргыз армиясынын тышкы чабуулдарга карата алсыздыгы ачыкка чыккан. Баткен окуяларынан кийин армиянын алсыздыгынын ачыкка чыгышы менен Кыргызстан армияны модернизациялоо иштерин баштаган.

1999-жылдан 2004-жылга чейинки 5 жылдын ичинде Түркия-Кыргызстан аскердик жана коопсуздук кызматташтыгынын алкагында Түркия Кыргызстандын куралдуу күчтөрүнө жалпысынан 12 миллион доллардан ашык материалдык жана техникалык жардам көрсөткөн. 1993-2004-жылдары арасында 63 кыргыз студенти аскердик мектеп окуусу үчүн, 37 офицер адистик курстар үчүн жана 8 офицер академиялык билим алуу үчүн Түркияга жөнөтүлгөн. 2005-жылдын 14-октябрында Анкарада Кыргызстан жана Түркия ортосунда кол коюлган кайтарымызсыз аскердик жардам макулдашуусунун алкагында 25-ноябрда Бишкекте Кыргызстандын Коргоо министрлиги менен Түркия Республикасынын Генералдык штабы ортосунда “Кыргыз Республикасынын Куралдуу Күчтөрүнө материалдык жана техникалык жардам көрсөтүү тууралуу протоколго” кол коюлган. Протоколдун алкагында Түркия Кыргызстанга кайтарымызсыз 1.402.500 Түрк Лирасы (1.028.000 Доллар) өлчөмүндө аскердик техникалык жардам көрсөткөн. Бул жардам менен Кыргызстандын Коргоо министрлигине мүлк сатып алуу жана аскердик бөлүктөрдүн согуштук жөндөмүн жогорулатууга багытталган аскердик техника сатып алуу пландалган.

Түркия-Кыргызстан аскердик кызматташуулары башталгандан бери көп жылдар бою улантылган бир тараптуу аскердик жардамдар, Кыргыз бийлиги тарабынан түрк аскердик өнөр жайынын продукцияларын сатып алуу менен өзгөрө баштады. Бул өзгөрүү, Кыргызстандын регионалдык маселелерге, өзгөчө Тажикстан менен Кыргызстандын ортосунда көп жылдар бою уланып келген куралдуу кагылышуулар менен дагы коштолгон кыргыз-тажик чек арасындагы чыңалууларга каршы аскердик күчүн жогорулатуу каалоосунан келип чыккан. Бул багытта абадан коргонуу күчүн чыңдоону каалаган Кыргызстан, 2021-жылы так саны белгисиз болгону менен бир нече Байрактар ТВ2 учкучсуз учуучу аппаратын (УУА) сатып алып, андан кийин Байрактар Акынжы чабуул учкучсуз учуучу аппараты жана TUSAŞтан Анка жана Аксунгур типтеги куралдуу учкучсуз учуучу

аппараттарды сатып алган. Кыргызстан, инвентарыдагы УУАлардын техникалык иштерин жана контролдорун бир гана борбордон жүргүзүү үчүн УУА базасын ачкан. УУАларга кошумча катары жер коргонуу күчүн да чыңдоону каалаган Кыргызстан, чек ара маселелеринен улам регионалдык өлкөлөр менен болгон маселелерге каршы чек арасын коргоо жана келген чабуулдарды кайтаруу үчүн Түркиядан заманбап брондолгон аскердик унааларды жана башка жабдууларды сатып алган. Кыргызстан, ошондой эле Түркиядан УУАтардан тышкары, Roketsan тарабынан өндүрүлгөн MAM-T жана MAM-L акылдуу ок-дарысын, ASELSAN тарабынан душмандын УУАтарына каршы өндүрүлгөн İHTAR чара системасы жана ŞAHİN деген жок кылуу системасы менен STM компаниясы тарабынан өндүрүлгөн айланма канаттуу сокку уруучу жөндөмүнө ээ УУА KARGUну сатып алып, инвентарына кошкон.

Жылдар бою Түркиянын Кыргыз аскерлерине берген билими, Кыргызстан менен бирге өткөргөн машыгуулары жана Кыргызстанга берген бардык аскердик жардамдары эки өлкөнүн аскердик кызматташтыгына салым кошуу менен бирге, Түрк аскердик өнөр жайынын да өнүгүүсүнө жана продукциясын экспорттоого салым кошкон. Стокгольм эл аралык тынчтыкты изилдөө институтунун (SIPRI) дүйнөлүк курал-жарак соодасы боюнча маалымат базасына ылайык, Кыргызстан 2022-жылы Түркиядан жалпы суммасы 12 миллион долларлык курал сатып алган. Отуз жылдык кызматташуудан кийин Кыргыз-Түрк тараптары расмий союздаштык түшүнүгү менен зарыл болгон келишимдик-укуктук базаны түзүү, аскердик өнөр жай, билим берүү жана коопсуздук маселелери боюнча эки өлкөнүн тиешелүү мекемелеринин ортосундагы кызматташтыкты шыктандыруу жана аскердик жана коопсуздук жаатындагы кызматташтык тармактарында эки тараптуу байланыштарды кеңейтүү жана тереңдетүү каалоосун көрсөтүшүүдө. Эки тараптуу мамилелердин аскердик кызматташтыкта расмий союздаштык деңгээлине жетиши мүмкүн. Бирок Түркиянын Кыргызстан менен аскердик мамилелерин союздаштык деңгээлге көтөрүүдөгү себеби Тажикстан менен болгон маселеси эмес, этникалык, диний жана тарыхый байланыштары бар Түрк дүйнөсүндөгү боордош мамлекетинин аскердик күчүн арттыруу жана өзүн аймактагы кагылышуулардан коргоо каалоосу. Анткени Түркия, Кыргызстан–Тажикстан ортосундагы маселеде,

Кыргызстан – Өзбекстан ортосундагы чек ара маселелеринде жасалгандай эле саясий диалогду сунуштайт.

Түркия жана Азербайжан ортосундагы аскердик жана коопсуздук мамилелери 1990-жылдардын башында башталган. Эки өлкө ортосунда 1992-жылы 11-августта Анкарада “Аскердик Билим Берүү Тармагында Кызматташтык Келишими” түзүлгөн. Негиз түзгөн жана бүгүнкү күндө да актуалдуу болгон бул келишим, Азербайжан Куралдуу Күчтөрүнүн аскер кызматкерлеринин билим берүү муктаждыктарын камсыз кылуу үчүн жасалган. Бул келишимден кийин башка коопсуздук бөлүктөрү жана мекемелер арасында кошумча келишимдер жана протоколдор да түзүлгөн. Ошентип, кийинчерээк эки өлкө ортосунда 1996-жылы 10-июнда экинчи “Түркия жана Азербайжан өкмөттөрү ортосунда аскердик билим берүү, илимий жана техникалык тармактарда кызматташтык келишими” түзүлгөн. Азербайжан Тынчтык Күчтөрү бөлүктөрү катары милдет аткаруусу камсыздалган. Түркия жана Азербайжан ортосундагы аскердик жана коопсуздук мамилелеринин биринчи мезгили (1990-жылдар), Түркия тарабынан Азербайжан армиясынын профессионалдуулугун өнүктүрүү жана армияны Батыш стандарттарына ылайык келтирүү үчүн керектүү билим берүү жана армияны модернизациялоо үчүн курал-жарак жана жабдуулар менен камсыздоо менен өткөн. 2000-жылдар менен башталган кийинки мезгил, билим берүү жана аскердик жардамдардын жанында эки өлкө ортосунда коргонуу тармагында кызматташуунун башталышы жана кеңейиши менен өзгөчөлөнөт. Бул мезгилде негизинен Түркия тарабынан Азербайжанга финансылык жардам жана аскердик кызматташуунун узак мөөнөттүү өнүктүрүлүшү үчүн логистикалык колдоо көрсөтүлгөн.

Түркия, Азербайжан аскерлерине билим берүү менен Азербайжан аскер күчтөрүнүн жана армиясынын трансформациясына маанилүү салым кошкон. Көп сандаган Азербайжан аскер кызматкерлери түрк аскердик окуу жайларында билим алган жана акыркы 30 жылда бул нерсе Азербайжандын улуттук армиясын курууга жана бекемдөөгө салым кошуп, билимдүү аскерлердин муунун жараткан. Түркия жана Азербайжан, 2007-жылы аскердик билим берүү жана коргонуу секторунда кызматташууну, Азербайжанга аскердик-техникалык жабдуулар жана жардам көрсөтүүнү камсыздаган “Жогорку деңгээлдеги аскердик диалог келишимине” кол коюу менен бул ишти расмийлештиришкен. Түркия жана Азербайжан ортосундагы

аскердик жана коопсуздук мамилелери, 2010-жылы 16-августта эки өлкө ортосунда "Стратегиялык кызматташтык жана өз ара жардам келишимине" кол коюлушу менен үчүнчү мезгилге кирген. Бул келишим келечектеги аскердик жана аскердик-техникалык кызматташтык үчүн укуктук негизди түзөт. Ошондой эле, тараптардын бирине үчүнчү мамлекет же мамлекеттер тобу тарабынан куралдуу кол салуу же аскердик кол салуу болгон учурда, аскердик күч колдонуу менен тиешелүү бардык чараларды көрүүнү милдеттендирет. Келишимге ылайык тараптардын аскердик инфраструктураны түзүүшү, куралдуу күчтөрдү даярдоону аяктоосу жана негизги курал-жарак жана аскердик жабдуулардын трансфери үчүн зарыл болгон бардык аракеттерди көрүүшү керек. Бул келишим, эки өлкө ортосундагы аскердик жана коопсуздук тармагындагы байланышты андан ары бекемдеп, стратегиялык өнөктөштүк деңгээлине чыгарган. 23 беренеден турган бул келишимде алгачкы алты беренедө саясий, аскердик жана коопсуздук тармагында кызматташтык маселелери каралса, кийинки 7, 8 жана 9-беренелерде аскердик жардам жана техникалык тармактагы кызматташтык маселелери каралган. 2010-жылдын 15-сентябрда эки өлкө ортосунда Түркия менен Азербайжандын Жогорку деңгээлдеги стратегиялык кызматташтык кеңешинин (ЖДСК) түзүлүшү, эки мамлекет ортосундагы мамилелерди стратегиялык өнөктөштүк деңгээлине чыгаруу каалоосунун дагы бир көрсөткүчү болгон.

2004-жылдан кийинки өкмөттүн аскердик өнөр жайды өнүктүрүү үчүн изилдөө жана өнүктүрүү иштерине колдоо көрсөтүүсүнүн натыйжасында Түркия, өзгөчө акыркы 10 жыл ичинде чыгарган аскердик өнөр жай продукциялары менен дүйнөлүк курал соодасында үлүшүн жыл сайын көбөйтүп келген Түркиянын өсүп жаткан аскерий өнөр жай күчү, Азербайжан менен Түркия ортосундагы аскердик жана коопсуздук мамилелерине түздөн-түз оң таасирин тийгизген. Бул алкакта эки өлкө ортосундагы институционалдык кызматташуулар, аскердик жардамдар, курал сатуулар, биргелешкен өндүрүш кызматташуулары жана биргелешкен аскердик машыгуулар да көбөйгөн. Айрыкча “Стратегиялык кызматташтык жана өз ара жардам келишими” кабыл алынгандан кийин Түркия жана Азербайжан ортосундагы аскердик кызматташуулары алкагында армияларынын биргелешкен кийлигишүү күчтөрүн көбөйтүү жана талаада согушуу мүмкүнчүлүктөрүн күчөтүү боюнча кызматташууларын арттыруу үчүн акыркы жылдары эки өлкө ортосундагы

биргелешкен аскердик машыгуулардын жыштыгы дагы көбөйгөн. Түркия жана Азербайжан бул максатта, Түркияда, Азербайжандын ички аймактарында жана Нахчыван Автономиялуу Республикасында машыгууларды өткөрүштү.

Түркия жана Азербайжан ортосундагы артып жаткан аскердик жана коопсуздук мамилелери, 2013-жылдан тартып эл аралык аренада биргелешкен аскердик түзүм түзүү демилгелерин да алып чыккан. Эки мамлекет, 2013-жылдын 25-январында түзүлгөн Аскердик Статусундагы Евразиялык Укук Коргоо Органдарынын Уюму (ТАКМ) түзүүчүлөрү катары кызматташууда. Түркия жана Азербайжандан тышкары, Кыргызстан дагы ТАКМдин түзүүчүсү болуп саналат. ТАКМ алкагында мүчө мамлекеттердин тиешелүү институттарынын ортосунда кызматташтык жана регионалдык коопсуздукту камсыз кылуу боюнча маалымат жана тажрыйба алмашуу пландаштырылган. Биргелешкен армия түзүү демилгелери бар Түркия жана Азербайжан, биргелешкен аскердик машыгууларды өткөрүп, эки армиянын интеграциясын жана биргелешкен талаа операцияларынын мүмкүнчүлүктөрүн жогорулатууну максат кылышат. Бул алкакта Түркия жана Азербайжан көптөгөн эки тараптуу жана көп тараптуу аскердик машыгууларды өткөрүшүүдө. Азербайжан, Түркиянын эң көп биргелешкен аскердик машыгуу өткөргөн өлкө болуп саналат. 2019-жылы COVID-19 пандемиясы болгонуна карабастан эки өлкө ортосунда 13 биргелешкен аскердик машыгуу өткөрүлгөн. Илхам Алиев 2019-жылы ЙДСКнын Бакудагы 8-жыйынында COVID-19 пандемиясынан улам азайган машыгуулардын кийинки жылдарда көбөйө турганын билдирген. Түркия, 2023-жылы Азербайжанды кошо көптөгөн мамлекеттер катышкан эл аралык машыгууларды өткөрүп жакканда, ошол эле учурда эки өлкө ортосунда жалпысынан 16 биргелешкен аскердик машыгуу өткөрүлгөн.

Эки өлкөнүн ортосунда 2000-жылдагы “Коргоо өнөр жай кызматташтыгы келишиминин” ордуна 2017-жылы коргоо тармагында жаңы “Коргоо өнөр жай кызматташуу келишимине” кол коюлган. Стокгольмдогу эл аралык тынчтыкты изилдөө институтунун (SIPRI) маалымат базасына ылайык, Азербайжан 2018 жана 2019-жылдары Түркиядан 12 миллион долларлык курал сатып алып, аскердик инвентаризациясын бекемдеген.

2020-жылдын сентябрында башталган 2-Карабах согушу, Түркия жана Азербайжан ортосундагы аскердик жана коопсуздук кызматташтыгынын канчалык натыйжалуу жана маанилүү экенин көрсөттү. Түркия аскердик жана коопсуздук кызматташтык алкагында, эл аралык аренада саясий колдоонун жанында Азербайжан армиясына бардык заманбап аскер курал-жарак, жабдуулар жана техникалык системалар менен колдоо көрсөтүп, Азербайжандын болжол менен 30 жылдан бери армяндардын басып алуусунда болгон Карабах аймагын Армениядан кайра алууда маанилүү күч болгон. Азербайжандын куралдуу күчтөрү Түркияда жасалган SİHAлар менен 2-Карабах согушунда Армениянын аскердик бөлүктөрүнө абдан олуттуу зыян келтирген. Түркиянын акыркы жылдарда аскердик өнөр жай тармагында өндүргөн заманбап курал системалары жана аскердик техникалары Карабах согушунда Түркиянын аскердик өнөр жайынын мүмкүнчүлүктөрүн жана талаадагы натыйжалуулугун ачык көрсөткөн. Эки өлкө 2-Карабах согушунан кийин стратегиялык өнөктөштүктү союздаштык деңгээлине көтөрүп, 2021-жылдын 15-июнунда Шуша декларациясына кол коюшкан. Бул декларация саясий, экономикалык, коргонуу, маданият, билим берүү жана саламаттыкты сактоо секторлорундагы мүмкүнчүлүктөрдү бириктирүүнүн маанисин баса белгилейт. Ар кандай деңгээлде жогорку стратегиялык өнөктөштүктүн жана кызматташтыктын маанисин кайталаган декларация, өзгөчө эки тараптуу мамилелердин коопсуздук аспекти “союздаштык” деген термин менен күчтүү түрдө баса белгилейт. Шуша декларациясы эки өлкө ортосундагы коопсуздук кызматташтыгын дагы да бекемдеди. Азербайжандын куралдуу күчтөрүн кайрадан уюштуруу жана модернизациялоо, аскердик персонал алмашуу, биргелешкен машыгуулар жана коргонуу потенциалын жана коопсуздукту чыңдоо боюнча аскердиу машыгуулардын жанында Азербайжандын куралдуу күчтөрүнө каршы үчүнчү тараптардын чабуулу болгондо биргелешип каршылык көрсөтүүнүн жолдорун белгилейт. Тараптардын биринин көз карандысыздыгы же эгемендиги коркунучта болгондо, экинчиси аскердик колдоо көрсөтүшү керек. Мындан тышкары, эки өлкөнүн коопсуздук кеңештеринин үзгүлтүксүз биргелешкен жыйындары да пландаштырылган. Бул эки өлкөнүн биргелешкен коопсуздук кызыкчылыктары боюнча кеңешип, талкуулана турган бирдиктүү күн тартиби жана саясаты болоорун билдирет.

Эгемендиктен бүгүнкү күнгө чейин барган Түркия менен Азербайжандын ортосундагы өнүгүп келе жаткан аскердик жана коопсуздук мамилелери, кеңири мааниде стратегиялык өнөктөштүк деп атала турган саналуу эки тараптуу мамлекеттик карым-катнаштардын бири. Эки өлкөнүн өткөн күндөрү, бүгүнкүсү жана келечеги боюнча мынчалык тыгыз байланышта болгон “Эки мамлекет, бир улут” мамилесинин алкагында иш алып барган башка мисал дээрлик жок. Эки өлкөнүн ортосундагы аскердик жана коопсуздук жаатындагы тыгыз кызматташтык алдыдагы жылдарда дагы улануусу күтүлүүдө.

Азербайжан менен Армениянын ортосундагы Карабах чатагы жана Кыргызстан менен Тажикстандын ортосундагы чек ара талаштары боюнча Түркиянын позициясын талдоо, анын аймактык жана жалпы тышкы саясатындагы өзгөрүүлөрдү, ошондой эле жаңыланган Карабах согушундагы ролун жана Кыргызстан менен Тажикстандын ортосундагы чек ара чатагындагы ролун аныктоо жагынан маанилүү. Ошол эле учурда Түркиянын саясатын өзүнчө кароого болбойт, анткени Армения менен Азербайжандын ортосундагы согуш жана Кыргызстан менен Тажикстандын ортосундагы чек ара чыр-чатактары бир гана тараптардын кызыкчылыгына эмес, Түркиянын жана аймактагы башка геосаясий акторлордун кызыкчылыктарына жана стратегияларына да байланыштуу. Кавказдан Борбордук Азияга чейин созулган бул мамлекеттер мурда СССРдин курамында болгондуктан, алардын арасындан Орусия эң маанилүүсү.

СССРдин кыйрашы менен Москванын күчү кыйла азайган, бул болсо башка аймактык акторлордун тышкы саясат максаттарын ишке ашыруу үчүн ылайыктуу шарт түзгөн. Түркия үчүн бул абал баарынан мурда өзүнүн коопсуздугу үчүн тынчсыздануунун натыйжасы, анткени Түркия Түштүк Кавказды Орусияга каршы “буфердик аймак” катары көрөт. Мындан тышкары, бул аймак Түркия үчүн маанилүү, анткени Азербайжан Түрк дүйнөсүнө ачылган кирүү жолу жана Каспий энергиясынын Батышка жеткирилиши үчүн жаңы энергия коридору болуп саналат. Түрк дүйнөсүнө кирүү жолу болуп эсептелген Азербайжан Түркияны Борбордук Азия өлкөлөрү менен байланыштырат. Акыр-аягы, Түркия Түштүк Кавказдын түрк тилдүү калктарына этникалык, тарыхый жана маданий жакындыгынын аркасында бул аймакка чоң кызыгуу менен карайт. Натыйжада, эл аралык тартиптин өзгөрүшү менен, Түркия бул аймакта таасирин кеңейтүүгө аракет кылып, өз аракеттерин

жаңы көз карандысыз мамлекеттер менен кеңири аскердик жана коопсуздук мамилелерин курууга багыттаган. Түркиянын бул багытта белгилеген тышкы саясатындагы Түрк мамлекеттери менен болгон кызматташууларын Кытай, Орусия жана Ирандын аймактык таасирине каршы ылайыктуу тең салмактоо элементи катары караган Батыш дүйнөсү, НАТОдогу өнөктөшү болгон Түркияны колдогон.

Түрк дүйнөсү 1990-жылдардын башына чейин Түркиянын тышкы саясатында маанилүү жана активдүү ролду ойногон эмес жана Түрк мамлекеттеринин көз карандысыздыгын жарыялагандан кийин гана рол ойной баштаган. Кансыз согуш доорунда Түрк дүйнөсү Түркия тарабынан Советтик Социалисттик Республикалар Союзунун (СССР) ал жакта жашаган элдерге карата жүргүзгөн саясатынын алкагында гана каралган жана Түркиянын бул мамлекеттер менен байланыштары минималдуу деңгээлде болгон. Президент Өзалдын 1991-жылы СССРге жасаган дипломатиялык сапары Орусияны гана эмес, Түрк республикаларын да камтыган жана бул дипломатиялык сапарлар Түркиянын Советтер Союзу аймагындагы Түрк мамлекеттерине карата кызыгуусун көрсөткөн. СССРдин кыйрашы менен жаңы көз карандысыздыкка ээ болгон Түрк мамлекеттерин тааныган алгачкы өлкөлөрдүн катарында Түркия болгон. Түркиянын Түрк дүйнөсүнө карата тышкы саясат аракеттеринин концептуалдык негиздери, эл аралык аренада олуттуу өзгөрүүлөр болуп өткөн 1989–1993-жылдары ошол кездеги Президент Тургут Өзал тарабынан түптөлгөнүн белгилөө керек. Ал учурдагы шарттарда Түркия тышкы саясатынын эки багытында бир убакта жаңы позиция түзүүгө аргасыз болгон. Алардын биринчиси, жаңы бир полярдуу эл аралык системанын башчысы болгон Америка Кошмо Штаттары (АКШ) менен кызматташууну улантуу жана күчөтүү зарылдыгы болгон. Экинчиси, СССРдин кыйрашынын артынан пайда болгон жаңы мамлекеттер, айрыкча Түрк мамлекеттери, Түркияга эл аралык аренадагы позициясын бекемдөө мүмкүнчүлүгүн берген. Ошондуктан Түркия, жалпы тарых, маданий баалуулуктар жана этникалык тектин таасири менен жаңы түзүлгөн Түрк мамлекеттеринде активдүү болууну көздөгөн жана бул мамлекеттерде өз улуттук кызыкчылыктарын Түрк дүйнөсүнүн алкагында аныктаган тышкы саясатты максат кылган. Түркия колдонгон тышкы саясаты менен бир жагынан АКШ жана Европа Биримдиги (ЕБ) үчүн аймакта Батыштын жол көрсөткүчү, экинчи жагынан жаш Түрк мамлекеттеринин Батыш дүйнөсүнө каршы коргоочусу ролун алган.

Алгачкы мезгилде Түрк дүйнөсүндө эгемендүүлүккө ээ болгон мамлекеттер менен кызматташуунун концептуалдык кеңейиши, Түркиянын постсоветтик мейкиндикте пайда болгон процесстерге түздөн-түз катышуу үчүн аймактан өтө алыс жайгашкан Батыш мамлекеттерине карата маанисин жогорулатуунун ачыкчы болгон. Эгемендикке ээ болгондон кийин аймактагы демократиялаштыруу процессинде Түрк модели түзүлүшүн алдыга жылдыруу Түркиянын аймакка жайылышынын негизги факторлорунун бири болгон. Түркиянын таасирин Түрк дүйнөсүнө чагылдыруусу, эки полярдуу системанын үстөмдүгү астында тез өзгөргөн аймактык чөйрөдө өзүнүн улуттук кызыкчылыктарын илгерилетүү муктаждыгын чечүүгө жардам берген. Өткөн заманда болгондой эле бүгүнкү күндө да Түрк дүйнөсүнүн Түркиянын тышкы саясатындагы орду абдан маанилүү. Түркия, башка Түрк мамлекеттеринин эл аралык деңгээлдеги демилгелерин жана түзгөн мамилелерин колдоодон баш тартпастан, Түрк дүйнөсүндөгү аймактык жана эл аралык көйгөйлөрдө өзүнө жүктөлгөн жетекчи милдетти аткарууга умтулган. Түрк мамлекеттери үчүн Батыш дүйнөсүнө ачылган эшик болгон Түркиянын өсүп жаткан аскердик өнөр жай күчү Түрк мамлекеттери менен мамилелерин жаңы деңгээлге көтөргөн. Түркиянын Түрк дүйнөсү менен мамилелери аскердик жана коопсуздук кызматташтыгынын алкагында маданий тармакта этникалык тууганчылыктан аскердик тармакта союздаштык деңгээлине көтөрүлгөн.

Түркиянын Түрк дүйнөсү менен аскердик жана коопсуздук кызматташуулары 1990-жылдардын башында аскердик билим берүү келишимдери менен башталган, кийинки жылдары финансылык жардам жана аскердик жабдуулар менен камсыздоо сыяктуу гранттык программалар менен кеңейген. 2010-жылдан кийин Түркиянын аскердик өнөр жай күчүнүн өсүшү менен Түрк дүйнөсү менен төмөнкү деңгээлде жүргөн аскердик жана коопсуздук кызматташуулары жогорку деңгээлге көтөрүлө баштаган. Түркиянын Түрк дүйнөсү мамлекеттер менен жүргүзгөн аскердик жана коопсуздук кызматташуулары, Түркиянын аймактагы таасиринин өсүшүнө жана аймакта башкы актор болушуна жол ачкан. Түркиянын тышкы саясатында Түрк дүйнөсүнүн орду туугандык коомчулук эмес, стратегиялык өнөктөш деңгээлине көтөрүлгөн. Бул абал, Кавказдан Кытайга чейинки чоң аймакты камтыган Түрк дүйнөсүндө Түркиянын аймактык тең салмактуулуктарга таасир этүүчү күчү бар экенин көрсөткөн. Түркиянын Түрк дүйнөсү менен

аскердик жана коопсуздук кызматташууларынын Түркиянын тышкы саясатындагы ордун жана Түркиянын аймактык тең салмактуулуктарга таасир эткенин көрсөтүүчү эң маанилүү мисалдардын бири – Армения менен Азербайжандын ортосундагы 2. Карабах согушу болуп саналат. Эки өлкөнүн ортосунда 2010-жылы кол коюлган «Стратегиялык өнөктөштүк жана өз ара жардамдашуу келишими» менен Түркия жана Азербайжан аскердик тармактагы кызматташтыгын бир гана финансылык жардам жана аскердик жабдуулар менен камсыздоодон стратегиялык деңгээлге көтөрүшкөн. Түркиянын Азербайжан менен болгон аскердик жана коопсуздук кызматташтыгы аймактын тагдырын гана өзгөртпөстөн, Түркиянын аймактагы башкы актор экенин жана Түркиянын аймакка байланыштуу саясаттарын көз жаздымда калтырууга болбой турганын көрсөткөн. 2-Карабах согушунда Түркиянын тышкы саясатта эл аралык коомчулукка карата Азербайжанга ачык колдоо билдирүүлөрү согушка үчүнчү тараптардын катышуусун алдын алган. Ошентип, 2021-жылдын 15-июнда Түркия Республикасы менен Азербайжан Республикасы ортосунда “Шуша Декларациясына” кол коюлуп эки өлкө расмий түрдө союздаш мамлекеттер болушкан. Түркиянын союздаштык алкагында Азербайжанга берген бронетранспортерлер, учкучсуз учактар сыяктуу аскердик курал-жарак жана техника менен колдоосу Түркиянын тышкы саясатта Орусия, Иран жана Батыш дүйнөсүнө каршы таасирдүү күч катары позициясын дагы бекемдеген. Декларацияга ылайык, Кавказда тең салмактуулукту өзгөрткөн согушта Орусия, Иран же Батыш дүйнөсүнөн башка бир мамлекет согушка кийлигишсе, Түркия эч ойлонбостон союздашы болгон Азербайжандын жанында согушка кирмек. Мындай шартта аймактык согуш үчүнчү тараптардын кошулушу менен массалык жана эл аралык мүнөзгө ээ болмок, бирок Түркиянын дипломатиялык жол менен согуштун башталышында эле өзүнүн позициясын жана так мамилесин ачык билдиргени согуштун кеңейишин алдын алган. Бул абал жалпысынан Түрк дүйнөсү мамлекеттердин Түркиянын тышкы саясаты үчүн маанилүү экенин ачык көрсөтүп турат. 2-Карабах согушунун Азербайжандын жеңиши менен аякташы Түркиянын тышкы саясатта колун күчтөндүргөн, Түркиянын союздаштыгынын таасири ачык көрүнгөн.

Армениянын жаңы чабуулдарынан кийин Азербайжан 2020-жылдын 27-сентябрында Карабахка чабуулун баштаган. Жаңжал тез эле согушка айланып,

Армениянын жеңилүүсү улуттук гана эмес, аймактык абалды да Азербайжан менен Түркиянын пайдасына өзгөрткөн. Аскердик бөлүктөрдүн ортосунда куралдуу кагылышуулар чыга баштаганда президент Эрдоган Түркиянын бардык күчү менен Азербайжанжын жанында экенин, эч бир үчүнчү тараптын согушка киришине жол бербей турганын, эгер үчүнчү тараптын кийлигишүүсү болсо согушта Түркия Азербайжандын тарабында боло турганын айткан. Түркиянын бул ачык колдоосу Азермайжандын Армения басып алган жерлерин кайтарып алууда дагы чечкиндүү жана күчтүү кадамдарга баруусуна таасир берди. Түркиянын аскердик өнөр жай фирмаларынан сатылып алынган заманбап курал системалары Азербайжандын аскердик күчтөрүнүн дараметин олуттуу түрдө арттырып, Азербайжандын аскердик инвентарында согуштагы ийгилигине чоң пайда алып келген түрк өндүрүшүнөн чыккан көптөгөн учкучсуз учуучу учактар жана аппараттар орун алган. Түркиядан алынган учкучсуз учуучу аппараттар жана башка заманбап аскердик курал-жарактар армяндардын коргонуу позицияларын жана бронетранспорттук техникаларын аныктоо жана аныкталган буталарды жок кылуу үчүн бүткүл согуш учурунда кеңири колдонулган жана бул аскердик унаалардын жогорку мүмкүнчүлүктөрү армян аскердик бөлүктөрүн тездик менен колго түшүрүү жана жок кылуу менен Азербайжандын согушта артыкчылыгына чоң салым кошкон. Бул окуяларга ылайык Түркиянын ачык саясий жана аскердик курал колдоосунун Азербайжан менен Армениянын ортосундагы 2-Карабах согушуна түздөн-түз таасири ачык көрүнүп турат. Согуштан кийин жаңы статус-квону сактап калуу жана стратегиялык артыкчылыкты жоготпоо үчүн Түркиянын сүйлөшүүлөргө катышуу каалоосу жана келишимдин аткарылышын көзөмөлдөөгө катышып ок атышпоо келишимине кол коюлган күндүн эртеси Орусия менен ок атышууну токтотуу боюнча биргелешкен көзөмөл борборун түзүү боюнча меморандумга кол коюшу Түркиянын согуштан кийинки этапка түздөн-түз катышканын көрсөтүп турат.

Түркиянын Түрк дүйнөсү менен аскердик жана коопсуздук кызматташтыгынын Түрк тышкы саясатындагы ордун көрсөткөн, Түркиянын аймактык тең салмактуулуктарга тийгизген таасиринин дагы бир маанилүү мисалы, Борбордук Азиядагы чек ара көйгөйлөрүнөн келип чыккан чыр-чатактар.

СССР тарагандан кийин эгемендүүлүккө ээ болгон Борбордук Азия мамлекеттеринде пайда болгон чек ара көйгөйлөрү бүгүнкү күндө да уланууда. Аймакта өзгөчө Өзбекстан-Кыргызстан жана Тажикстан-Кыргызстан ортосунда кандуу кагылышуулар болуп келгени менен Өзбекстан-Кыргызстан ортосундагы чек ара маселеси, Ислам Каримов каза болгондон кийин бийликке келген Шавкат Мирзиёев заманында эки тараптуу сүйлөшүүлөрдүн алкагында чечилген. Бирок Тажикстан менен Кыргызстандын ортосундагы чек ара көйгөйлөрү, бул алкакта түзүлгөн саясий диалогдор аягына чыга электигинден дагы деле чечиле элек. 2022-жылдын сентябрь айындагы эки өлкөнүн чек ара чатагында Кыргызстан Түркиядан сатып алган учкучсуз учуучу учактар менен чыр-чатактын агымын өзгөртүп, Тажикстандын көптөгөн аскердик пункттарын жана унааларын тез эле талкалап, 5 кыргыз айылын кайтарып алышыны камсыздап, жаңжалды узатпай Кыргызстандын пайдасына бурган. Бул абал Түркиянын Түрк дүйнөсү мамлекеттери менен аскердик жана коопсуздук кызматташтыгынын алкагында, Кавказдагыдай Борбордук Азиядагы Фергана өрөөнүндө чыр-чатактар болгондо, бул кагылышууларды союздаштарынын пайдасына бура ала турган саясий жана аскердик күчкө ээ актор катары көрүлгөнүн көрсөтүп турат. 2022-жылы Түркиядан 12 миллион долларлык курал-жарак сатып алган Кыргызстан Түркия менен түзгөн күчтүү аскердик жана коопсуздук кызматташтыгынын аркасында Борбордук Азияда маанилүү бир учкучсуз учуучу учак жана аппараттарга ээ болгон, ал тургай учкучсуз учуучу аппараттар базасын да түзгөн .

Түркиянын стратегиялык өнөктөшү жана биргелешкен аскердик келишимдер менен расмий эмес табигый өнөктөшү болгон Кыргызстандын Түркиянын колдоосу менен бул тармактагы ийгилиги, аймакты табигый таасир чөйрөсү катары көргөн Орусияга, өзүнүн коммерциялык таасир чөйрөсү катары көргөн Кытайга жана этникалык таасир чөйрөсү катары көргөн Иранга каршы Түркиянын тышкы саясатынын алкагында аймактагы ийгиликтүү кызматташтыгынын күчүн чагылдырууда. Бул абал Орусия менен Кытайга, ошондой эле Тажикстан аркылуу Иранга Түркиянын тышкы саясатынын эффективдүүлүгүнүн, аскердик жана коопсуздук күчтөрүнүн аймактагы таасирин көрүүгө мүмкүндүк берет. Бирок Түркиянын Борбордук Азиядагы аскердик активдүүлүгү байкалып турганы менен, Армениядагы кырдаалдан айырмаланып, Түркия Тажикстанга карата саясий жана

аскердик мамилесин көрсөткөн жок. Анткени Армения менен Азербайжандын ортосундагы маселе, кыскасы, Армениянын Азербайжандын жерин басып алуу маселеси, бирок Кыргызстан менен Тажикстандын ортосундагы талаш чек ара маселеси. Бул учурда Түркия Армения маселесиндекидей саясий карым-катнашын үзүп, Азербайжандын пайдасына саясий жана аскердик позицияны карманса, Тажикстанга карата тышкы саясатында мындай позицияны карманган эмес. Түркия Кыргызстандын кырдаалы Кавказдагы кырдаалдан башкача экенин көргөндүктөн, Түркиянын стратегиялык өнөктөшү жана Борбордук Азиядагы табигый өнөктөшү болгон Кыргызстанды аскердик келишимдер жана аскердик машыгуу, техника жана курал-жарак сатуу менен колдоп келет. Анткени Түркия Кыргызстан менен Өзбекстандын ортосундагы чек ара маселесиндегидей эле Кыргызстан менен Тажикстандын ортосундагы көйгөйгө тиешелүү саясий диалогду сунуштайт.

Кыргызстандын башынан өткөргөн кагылышуулар Түркиянын Борбордук Азиядагы аскердик өнөктөштүгүнүн таасиринин эң ачык мисалы болгону менен, Казакстан, Өзбекстан жана Түркмөнстан менен аскердик жана коопсуздук кызматташтыгынын Түркиянын тышкы саясатындагы орду да абдан маанилүү. Түркия Өзбекстан жана Казакстанга курал-жарак жана аскердик техника сатуудан тышкары биргелешип өндүрүш жаатында да эки тараптуу кызматташтыкты жүргүзүүдө. Түркиянын эң түптөлгөн мамлекеттик аскердик өнөр жай ишканаларынын бири болгон ASELSANдын курал системалары, BAYKAR жана TUSAŞтын учкучсуз учуучу аппараттар боюнча Казакстан жана Өзбекстан менен биргелешкен өндүрүштүк иш-аракеттери, Түркиянын тышкы саясий күчүн аймакта да, эл аралык аренада да эффективдүү колдонгонун көрсөтүүдө. Түркия аймактагы аскердик кызматташтыгы жана жүргүзгөн тышкы саясаты менен Орусия, Иран жана Кытайдын аймакты өздөрүнүн саясий, этникалык, экономикалык жана аскердик жактан таасир чөйрөсү катары көрө албагандыгын жана Түрк мамлекеттеринин географиясына карабастан Түркиянын табигый союздаштары экенин көрсөттү. Бул жагынан Түрк мамлекеттерине каршы боло турган жаңы кагылышуу же согушта тышкы саясатта да ошондой мамилени көрсөттү.

Түркиянын Борбордук Азиядагы Кыргызстан менен Тажикстандын ортосундагы чыр-чатактардагы саясий жана аскердик позициясы, Азербайжан менен Армениянын ортосундагы 2-Карабах согушундагы саясий жана аскердик

позициясынан айырмаланат. Түркия, айрыкча Кыргызстан менен Тажикстандын ортосундагы чыр-чатактарда болгондой, аймактагы башка мамлекеттердин (Өзбекстан – Кыргызстан, Өзбекстан – Тажикстан) ортосундагы талаштуу чек ара маселелеринден келип чыккан өткөндөн азыркыга чейинки бардык чыр-чатактардагы көйгөйлөрдү саясий диалог аркылуу чечиши керектигини белгилеген. Аймактагы бардык талаштуу чек аралар Советтер Союзунан калган мурас. Бүгүнкү күндө Советтер Союзу болбосо да, аймак Орусиянын тарыхый таасиринде турат. Кошумчалай кетсек, Тажикстан аркылуу аймакта Ирандын этникалык таасири дагы бар. Бул эки аймактык державадан тышкары аймак жалпысынан коңшулук мамилелердин жана заманбап жибек жолу долбоорунун алкагында Кытайдын экономикалык таасирине ээ. Кыргызстандан айырмаланып, Тажикстан өкмөтү Иран жана Орусия менен да тыгыз байланышта. Ушул учурдагы шарттарда Түркия, Кыргызстандын аскердик инвентаризациясын бекем кармап, улуттук коргонуусун камсыз кылуу жана аскердик өнөр жай күчү менен аймактагы этникалык таасирин бекемдөө максатында тыгыз аскердик жана коопсуздук кызматташтыгын жүргүзүүдө. 2022-жылында Кыргызстан менен Тажикстандын ортосундагы чыр-чатактар аймактагы таасири бар ар бир мамлекет үчүн мурунку жаңжалдарга салыштырмалуу маанилүү орунду ээлейт. 2022-жылдагы чыр-чатактар Кыргызстандын биринчи жолу аскердик артыкчылыкка ээ болгонун көрсөтсө, Түркиянын аскердик өнөр жайынын күч алуусу Борбордук Азияда биринчи жолу ачык байкалган. Кыргызстандын үстөмдүгүнө алып келген чыр-чатактар, аймактын сыртынан келген бир күч аймактагы көйгөйлөрдө бир тарапты алып, жыйынтыкка таасир эткендигинден, Орусиянын аймактагы саясий, аскердик жана коопсуздук тармагындагы таасирине биринчи жолу шек туудурган. Бул контекстте бул кагылышуу Түркиянын аскердик өнөр жай кубаттуулугунун артышы менен аймактагы саясий жана аскердик таасиринин жогорулаганын, ал эми аймактагы көйгөйлөр алдында Орусиянын аскердик колдоосунун азайгандыгын көрсөтүүдө. Иран алкагында карай турган болсок, бул чыр-чатактар аймактан эмес, жаңы аскердик актордун келиши жана аймактагы бийликти бөлүштүрүүдө атаандашка айлануусу катары көрүлөт. Эгерде 2022-жылдагы кагылышууларды жалпысынан карай турган болсок, бул аймакта Орусия, Иран жана Кытайга каршы саясий, экономикалык жана социалдык-маданий

байланыштары, ошондой эле аскердик жана коопсуздук тармагындагы кызматташтык тармактары менен жаңы аскердик күчтүн пайда болушу байкалган.

Түркиянын Түрк дүйнөсү менен аскердик жана коопсуздук кызматташтыгынын Түрк тышкы саясатындагы орду талкууланып жатканда, Түрк тышкы саясатына таасир эткен факторлорго баа бербестен Түрк мамлекеттеринин Түрк тышкы саясатындагы ордун түшүнүү процессти кыйындатат. Түрк тышкы саясаты ар дайым тышкы факторлор менен калыптанган жана алардын эң негизгилеринин бири геостратегиялык жайгашуусу болсо, дагы бир маанилүү фактор тарыхый, маданий жана этникалык байланыштар болгон. Түркиянын Кипрге кийлигишүүсү, 1-Карабах согушуна түздөн-түз кийлигишпесе да, Азербайжандын пайдасына дипломатиялык аракеттери жана Нахчыванды коргоо үчүн гарант кыймылы анын тышкы саясатты калыптандырууда эффективдүү фактор болгон геостратегиялык жайгашууну жана тарыхый, маданий жана этникалык байланыштарды көрсөткөн мисалдардын бир нечеси. Тышкы саясатты калыптандырууда тышкы факторлор сыяктуу эле ички факторлор да маанилүү. Түркиянын алсыз өкмөттөр мезгилиндеги террор менен күрөшүүдөгү улуттук коопсуздук көйгөйлөрү, өлкөдөгү төңкөрүш жана аскердик көзөмөлчүлүктүн эффективдүүлүгү, ички саясаттын жолунун тарышы жана алсыз лидер портфелдери көз жаздымда калбаган ички факторлор. 2002-жылдан кийин Түркияда бийлик алмашуу Түркиянын тышкы саясатында олуттуу өзгөрүүлөргө алып келди. Мына ушул факторлордун негизинде Түркиянын күчтүү лидер жетекчилигинде тышкы саясаты олуттуу түрдө өзгөрүп, улуттук коопсуздук маселелерине жана улуттук кызыкчылыктарга көбүрөөк басым жасалып, аймактык саясаттарда жана геостратегиялык карым-катнаштарда стратегиялык көз карандысыздыкка карай кадамдар ташталган. Бул контекстте АК партия доорунда күчтүү лидерликтин жетекчилигинде аскердик өнөр жайына жол ачылып, мамлекеттик колдоолор жана жеке демилгелер менен Түркия аскердик өнөр жай тармагында дүйнөнүн маанилүү өлкөлөрүнүн бири болуп калды. Өзгөчө аскердик өнөр жай тармагында эң акыркы технологиялар менен өндүрүлгөн радар системалары, акылдуу ракеталар, баллистикалык ракеталар жана учкучсуз учуучу аппараттар тышкы саясатта эффективдүү болушуна жол ачкан.

Түркиянын өсүп жаткан аскердик өнөр жай күчүнүн, Түркиянын согуштук күчүн гана эмес, Түрк дүйнөсүндөгү мамлекеттер менен аскердик жана коопсуздук кызматташтыгын да арттырганы көрүнүп турат. Бул контекстте Түркия Азербайжан жана Кыргызстандын аймактарындагы кагылышууларга каршы өз коопсуздугун камсыздоого карата мамилесине кайдыгер калбастан, бул Түрк мамлекеттери менен аскердик машыгуудан тартып, жабдууларды жеткирүү менен колдонууга жана алардын операциялык күчүн арттырууга чейин көптөгөн тармакта кызматташкан. Мындан тышкары Түркиянын табигый өнөктөштөрү болгон бул өлкөлөр аскердик курал күчүн арттыруу жана заманбап технология менен жаңылоо үчүн армияларын түрк аскердик өнөр жайы чыгарган көптөгөн заманбап куралдар менен камсыз кылышкан. Негизи Түркия өндүргөн аскердик өнөр жай продукциясынын эффективдүүлүгү жана анын мамлекеттерге берген пайдасы 2-Карабах согушунда жана Кыргызстандын чек ара чатактарында ачык байкалган.

Түркиянын Түрк дүйнөсү менен аскердик жана коопсуздук тармагындагы кызматташтыгы бир гана Түркияга эмес, Түркия кызматташкан Түрк мамлекеттерине да аймактык жана эл аралык аренада олуттуу күч кошту. Айрыкча Азербайжандын Армениянын оккупациясындагы жерлерин бошотуусу жана Түркиянын бул согушта түздөн-түз материалдык жана моралдык колдоо көрсөтүүсү, православ азчылыгынын коргоочусу деген жүйө менен аймакка келген Орусияга каршы жана чек араларды өзгөртүүгө жол бербей тургандыгын билдирген Иранга каршы Азербайжандын аймактагы позициясын бекемдеген. Мындан тышкары, Азербайжандын өз аймагына толук эгемендүүлүккө ээ болууга умтулуусу эл аралык аренада көптөгөн мамлекеттер тарабынан колдоого алынган. Аймактык көйгөйү Азербайжандыкындай болбосо да, Кыргызстан чек ара маселелеринен улам бир нече жылдан бери Тажикстан менен жаңжалда болуп келет. Чек ара тилкелеринин так эместигинен улам Тажикстандын карамагындагы кыргыз айылдарын басып алууда, аскердик жана коопсуздук кызматташтыгынын алкагында Түркиянын Кыргызстанга аймактык чек ара коопсуздугу жаатында аскердик талаа машыгуулары жана заманбап аскердик унаалар (TİHA, SİHA) аркылуу колдоосу, аймактык чек ара жаңжалдарында Кыргызстанга олуттуу артыкчылык берди. Мындан тышкары, Түркия менен болгон аскердик кызматташтык Кыргызстандын аскердик жана коопсуздук жаатында аймакта жана

эл аралык аренада жалгыз эмес экенин көрсөттү. Бул контекстте анализ кылынганда, Түркия менен болгон аскердик жана коопсуздук кызматташтыгынын аркасында бир гана Түркия эмес, кызматташкан өнөктөш өлкөлөрдүн да өз географияларында күчтүү жана эффективдүү экени көрүнүп турат.

Өткөндөн азыркыга чейинки бул окуялардын жарыгында Түркиянын аскердик тажрыйбасы жана өскөн аскердик өнөр жай күчү менен, ошондой эле Кавказдагы 2-Карабах согушунда Азербайжанга жана Борбордук Азиядагы чек ара чатактарында Кыргызстанга көрсөткөн бардык колдоолор эл аралык аренада Түркияга олуттуу күч кошту. Бул абал Түркиянын Түрк дүйнөсү менен аскердик жана коопсуздук кызматташтыгынын күндөн-күнгө өнүгүп, натыйжалуулугун арттырып жатканын көрсөтсө, Түркиянын өз географиясында гана эмес, башка аймактарда да эффективдүү аймактык күч болуу жолунда баратканын көрсөтүүдө. Түркиянын өсүп жаткан аскердик өнөр жай күчү тышкы саясатта эффективдүү бир күч катары улуттук кызыкчылыктарын коргоо максаттарына жетүүгө жардам берсе, аймактык аренада эффективдүү мамлекеттик күчүн жана эл аралык аренадагы эффективдүү мамлекеттик позициясын арттырды.

Негизги сөздөр: Түркия, Түрк дүйнөсү, Азербайжан, Кыргызстан, Аскердик жана коопсуздук кызматташтыгы

АННОТАЦИЯ

МЕСТО ВОЕННОГО И БЕЗОПАСНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА ТУРЦИИ С ТЮРКСКИМ МИРОМ ВО ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКЕ ТУРЦИИ: ПРИМЕРЫ СОТРУДНИЧЕСТВА С АЗЕРБАЙДЖАНОМ И КЫРГЫЗСТАНОМ

Распространение военного сотрудничества и сотрудничества в области безопасности между государствами стало одним из самых заметных вопросов в международных отношениях со времен Второй мировой войны. Сотрудничество в сфере безопасности и военное сотрудничество являются как очень необходимыми, так и очень важными на международной арене. Такое военное сотрудничество и сотрудничество в области безопасности также помогает укрепить стратегические военные отношения и решить общие проблемы безопасности. После официального распада Советского Союза Турция быстро признала тюркские государства, ставшие независимыми в начале 1990-х годов, открыла консульства в этих республиках и быстро установила дипломатические отношения. После установления дипломатических отношений Турция подписала с тюркскими государствами соглашения о политическом, экономическом, социокультурном и военном сотрудничестве.

Отношения Турции с тюркскими государствами в военной сфере и сфере безопасности начались с соглашений о сотрудничестве в области военной подготовки, а в последующие годы были расширены за счет соглашений о предоставлении грантов, таких как военная техника, материалы и оборудование, а также финансовая помощь. С ростом военно-промышленной мощи Турции ее отношения с тюркскими государствами в сфере военной безопасности начали выходить на стратегический уровень. Сотрудничество Турции с тюркскими государствами в военной сфере и сфере безопасности привело к росту военной мощи Турции, что, в свою очередь, усилило ее влияние в регионе и сделало Турцию эффективным игроком в регионе. Стратегическая связь между Турцией и Азербайджаном показывает, что место тюркского мира в турецкой внешней политике - это не просто родственная общность с обычными этническими и историческими связями, а уровень стратегического партнерства, такой как «альянс». Военное сотрудничество Турции с Кыргызстаном в Центральной Азии

наглядно демонстрирует эффективную передачу военной мощи и поддержку Азербайджана во 2-й Карабахской войне. Открытая поддержка Турцией Азербайджана или сотрудничество с Кыргызстаном в области военной безопасности значительно укрепили имидж Турции на международной арене и показали, что отношения Турции в области военной безопасности с тюркским миром растут и развиваются с каждым днем. Эта ситуация свидетельствует о том, что Турция стремится стать региональной державой в международном сообществе и имеет эффективные тенденции в этом направлении. Военное сотрудничество и сотрудничество в области безопасности с тюркским миром значительно укрепляет турецкие государства, а также ее саму на международной арене.

Цель исследования - показать, что военное сотрудничество Турции с тюркским миром соответствует целям национальной безопасности Турции, поддерживает взаимные цели безопасности, поощряет и позволяет осуществлять совместные действия, а также выявить место военного сотрудничества с тюркским миром в турецкой внешней политике. Источниками, которые будут использованы в диссертационном исследовании, являются различные книги, статьи, доклады, журналы и газеты на разных языках, изданные в разных странах, особенно в Турции. Кроме того, в ходе исследования новости о сотрудничестве, связанные с темой диссертации, также будут получены из интернет-источников. В рамках данного исследования используется метод анализа документов/текстов, один из качественных методов сбора данных. Проблема была проанализирована, определены ее детали, а также установлено, какой из альтернативных подходов к решению позволит решить проблему последовательно. Была создана подробная теоретическая база исследования. На этапе сбора данных использовался метод анализа документов и текстов, один из методов качественного исследования. В данном исследовании валидность и надежность исследования были поставлены во главу угла путем сбора, интерпретации и оценки данных в плановом порядке, чтобы внести вклад в науку.

Ключевые слова: Турция, тюркский мир, Азербайджан, Кыргызстан, военное сотрудничество и безопасность.

SUMMARY

THE PLACE OF TURKEY'S MILITARY AND SECURITY COOPERATION WITH THE TURKIC WORLD IN TURKISH FOREIGN POLICY: EXAMPLES OF COOPERATION WITH AZERBAIJAN AND KYRGYZSTAN

The spread of military and security cooperation among states has made the expansion and institutionalization of international cooperation one of the most salient issues in international relations since the Second World War. Security and military cooperation is both essential and crucial in the international arena. It is now an accepted fact that countries have established and will establish military and security cooperation in order to avoid war or war. Such military and security cooperation also helps to strengthen strategic military relations and address common security concerns. The collapse of the Soviet Union has brought about significant changes in Turkey's military and security situation that have affected its international political position. This paved the way for Turkey's relations with the Turkic World. After the official dissolution of the Soviet Union, Turkey quickly recognized the independent Turkic states in the early 1990s and opened consulates in these republics and quickly initiated diplomatic relations. After the establishment of diplomatic relations, Turkey signed political, economic, sociocultural and military cooperation agreements with the Turkic states, ushering in a period of bilateral relations.

Turkey's military and security relations with the Turkic states started with the signing of military training cooperation agreements and expanded in the following years with grant agreements such as military vehicles, materials and equipment and financial aid support in line with the needs of military units. The Turkish military industry, which laid the foundations for important projects in the 2000s, entered a period of upswing in the 2010s, and Turkey's military industrial power started to be seen in this period. Along with Turkey's increasing military industrial power, Turkey's ongoing military and security relations with the Turkish states have also begun to rise to strategic levels. Turkey's military and security cooperation with the Turkic states has led to an increase in Turkey's military power, which in turn has increased Turkey's influence in the region and made Turkey an effective player in the region. The strategic bond between Turkey and Azerbaijan shows that the place of the Turkic World in Turkish foreign policy is not

simply a kin community with ethnic and historical ties, but has a strategic partnership level of “alliance”.

Turkey's military and security cooperation with Kyrgyzstan in Central Asia is an effective transfer of military power and its support to Azerbaijan in the 2nd Karabakh War clearly demonstrates this. Turkey's open support to Azerbaijan or its military and security cooperation with Kyrgyzstan has significantly strengthened Turkey's image in the international arena and has shown that Turkey's military and security relations with the Turkic World are increasing and developing day by day. This shows that Turkey has the desire to become a regional power in the international community and has active tendencies in this direction. Turkey's military and security cooperation with the Turkic world not only strengthens itself in the international arena, but also the Turkic states in the international arena.

The aim of the research is to demonstrate that Turkey's military and security cooperation with the Turkic World is consistent with Turkey's national security objectives, promotes mutual security objectives, and encourages and enables joint actions, and to reveal the place of military and security cooperation with the Turkic World in Turkish foreign policy. The sources to be used in the thesis study are various books, articles, reports, journals, magazines and newspapers in different languages published in many different countries, especially in Turkey. In addition, news on cooperation related to the thesis will also be obtained from internet sources.

Within the scope of this study, document/text analysis method, one of the qualitative data collection methods, is used. As in any research, in qualitative research, it is important to first recognize the problem related to the subject to be researched, to be aware of the problem, and to collect and analyze data on the solution of the problem. A detailed theoretical framework was created for the research. In this study, the validity and reliability of the research were prioritized by collecting, interpreting and evaluating the data in a planned manner in order to contribute to science.

Key words: Turkey, Turkic World, Azerbaijan, Kyrgyzstan, Military and Security Cooperation

GİRİŞ

19. yüzyılın sonlarından 20. yüzyılın başlarına kadar geçen sürede sanayileşme ile birlikte askeri ve güvenlik işbirliklerinin devletler arasında yayılması, İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana uluslararası işbirliğinin genişlemesini ve kurumsallaşmasını uluslararası ilişkilerde dikkat çeken hususlardan biri haline getirmiştir. Devletler, uluslararası arenalarda ister çok ister az söz sahibi olsunlar, askeri standartları ve teknik gelişmeleri farklı ülkelere yayan ve işbirliğini ülkelerin uzun vadeli dış politikasının bir parçası olarak pekiştiren karmaşık bir uluslararası ağın parçası haline gelmişlerdir. Güvenlik ve askeri alanda işbirliği uluslararası arenada hem çok gerekli hem de çok önemlidir. Ülkelerin savaş veya savaştan kaçınılması için kurdukları ve kuracakları askeri ve güvenlik işbirlikleri artık kabul edilen bir gerçektir. Güvenlik alanında işbirliği, askeri diplomasiinin önemli bir bileşenidir ve diğer ülkelerle yakın bağların kurulmasına yardımcı olmaktadır. Bu tür işbirlikleri, aynı zamanda stratejik güvenlik ilişkilerinin güçlendirilmesine ve ortak güvenlik endişelerinin giderilmesine de yardımcı olmaktadır.

Sovyetler Birliği'nin çökmesiyle Türkiye'nin askeri ve güvenlik alanında uluslararası politik durumunu etkileyen önemli değişiklikler ortaya çıkmıştır. Bu durum Türkiye'nin Türk dünyası ile ilişkilerinin önünü açmıştır. Sovyetler Birliği'nin resmi olarak dağılmasından ardından Türkiye, 1990'lı yılların başında bağımsız olan Türk devletlerini hızlı bir şekilde tanımış ve bu cumhuriyetlerde büyükelçilikler açarak diplomatik ilişkileri de hızla başlatmıştır. Diplomatik ilişkilerin başlamasından sonra Türkiye'nin Türk devletleri ile imzaladığı siyasi, ekonomik, sosyo-kültürel ve askeri alanlarda işbirliği anlaşmaları ile ikili ilişkiler dönemine girilmiştir. Türkiye'nin Türk devletleriyle askeri ve güvenlik alanındaki ilişkileri bu dönemde askeri eğitim işbirliği anlaşmaları imzalamasıyla başlamış, anlaşmalar gereği Türk cumhuriyetlerinden gelen birçok askeri personel Türkiye'de askeri okullarda eğitim almıştır. Askeri personelin eğitime yönelik işbirliği anlaşmaları ile başlayan ilişkiler, ilerleyen yıllar içerisinde askeri birliklerin ihtiyaçları doğrultusunda askeri araç, malzeme ve teçhizat ve mali yardım desteği gibi hibe anlaşmaları ile genişletilmiştir.

2002 yılından sonra Türkiye'de yaşanan iktidar değişikliği ile birlikte Türk askeri sanayi yeni bir döneme girmiştir. 2000'li yıllarda hükümette güçlü bir iktidarın yer alması Türk askeri sanayi kompleksinde yer alan şirketlerin önünü açmıştır. Siyasal ve finansman desteği bulan Türk savunma sanayi, birçok önemli projesinin Ar-Ge çalışmalarını bu

dönemde hayata geçirmiştir. 2000’li yıllarda önemli projelerin temelini atan Türk askeri sanayi, 2010’lu yıllara gelindiğinde yükselme dönemine girmiş, bu dönemde Türkiye’nin askeri sanayi gücü etkinliğini artırmıştır. Türkiye’nin artan askeri sanayi gücüyle birlikte Türk devletleri ile devam eden askeri ve güvenlik ilişkileri de üst seviyelere çıkmaya başlamıştır. Türkiye’nin, Türk dünyası ile askeri ve güvenlik alanlarındaki işbirliklerini askeri eğitim, mali yardım ve askeri silah desteğinin ötesine taşıyarak, stratejik bir üst seviyeye çıkarma niyetinin en somut örneği Azerbaycan ile arasında imzaladığı “Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması” olmuştur. Bu anlaşma, Türkiye’nin Türk devletleri ile arasında askeri müttefiklik kurmasının yasal zemin oluşturmuştur. Türkiye ve Azerbaycan arasındaki imzalanan “Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşmasının” ve “Müttefiklik İlişkileri Hakkında Şuşa Beyannamesinin” diğer Türk devletleri ile oluşturulacak askeri müttefiklik anlaşmalarına öncülük etmesi beklenmektedir. Türkiye’nin Türk devletleri ile yaptığı askeri ve güvenlik işbirlikleri, Türkiye’nin askeri gücünün artmasıyla birlikte bölgedeki etkinliğinin artmasının ve bölgede etkin bir oyuncu haline gelmesinin yol açmıştır. Türkiye’nin Azerbaycan ile arasında oluşan stratejik bağ, Türk dünyasının Türk dış politikasındaki yerinin sıradan etnik ve tarihi bağları olan bir akraba topluluk olmasının ötesine geçerek “müttefiklik” gibi stratejik bir ortaklık düzeyine ulaştığını göstermektedir.

Türkiye’nin Orta Asya’da Kırgızistan ile askeri ve güvenlik alanında kurduğu işbirliği üzerinden etkin bir askeri güç transferinde bulunması ve 2. Karabağ Savaşı’nda Azerbaycan’a verdiği destek, Türkiye’nin uluslararası arenadaki imajına önemli oranda güç katmış ve Türkiye’nin Türk dünyası ile askeri ve güvenlik ilişkilerinin günden güne artmakta ve gelişmekte olduğunu göstermiştir. Bu durum, Türkiye’nin uluslararası camiada bölgesel bir güç olma arzusuna sahip olduğuna ve bu yönde etkin eğilimlerinin de var olduğuna da işaret etmiştir. Türkiye’nin Türk dünyası ile askeri ve güvenlik alanındaki işbirlikleri, uluslararası alanda kendisine olduğu kadar Türk devletlerine de önemli ölçüde güç katmaktadır. Örneğin Türkiye’nin Kırgızistan’a bölgesel askeri ve güvenlik alanında verdiği destek, Kırgızistan’a bölgesel sorunlarını çözmede ve kendi ulusal güvenliğini sağlamada önemli ölçüde güç katmış ve ayrıca uluslararası camiaya Kırgızistan’ın askeri ve güvenlik alanında yalnız olmadığını göstermiştir.

Çalışmanın amacı Türkiye’nin Türk dünyası ile askeri ve güvenlik işbirliğinin, Türkiye’nin ulusal güvenlik hedefleriyle tutarlı olduğunu, karşılıklı güvenlik hedeflerini

desteklediğini, ortak eylemleri teşvik ettiğini ve mümkün kıldığını göstermek ve Türk dünyası ile askeri ve güvenlik işbirliklerinin Türk dış politikasındaki yerini ortaya koymaktır.

Çalışmanın önemi, Türkiye'nin Türk dünyası ile askeri ve güvenlik ilişkilerinin günden güne gelişmekte ve artmakta olduğunu vurgulayarak, Türkiye'nin Türk devletleriyle ulusal güvenlik hedefleriyle doğru orantılı ve karşılıklı güvenlik ilişkilerini destekleyici askeri ve güvenlik işbirliklerinin önemini ve etkisini ortaya koyacak olmasıdır. Türkiye'nin Türk dünyası ile askeri ve güvenlik işbirliğinin günden güne geliştiğini, arttığını ve bunun neticesinde Türkiye'nin daha etkin bölgesel bir güç haline geldiğini göstermesi, çalışmanın önemini vurgulamaktadır. Bu çalışmanın faydası, Türkiye'nin sadece fiziki olarak bulunduğu coğrafyada değil aynı zamanda Kafkasya veya Orta Asya gibi farklı coğrafyalarda etkin bir güç haline geldiğini ve bulunduğu her coğrafyada önemli güçlü bir ortak olduğunu öne çıkarmasıdır.

Çalışma kapsamında iddiamız şudur: Türkiye'nin 2. Karabağ Savaşının kazanılmasında Azerbaycan'a açıktan verdiği stratejik destek veya Kırgızistan'a yaşadığı sınır çatışmalarında ulusal güvenliği sağlamada verdiği askeri envanter desteği, Türkiye'ye uluslararası arenada önemli güç katmış ve Türkiye'nin Türk dünyası ile askeri ve güvenlik ilişkilerinin günden güne gelişmekte ve artmakta olduğunu göstermiştir. Türkiye, sadece kendi bulunduğu coğrafyada değil farklı coğrafyalarda etkin bölgesel bir güç haline gelmiştir. Bir diğer iddiamız ise Türkiye'nin Türk dünyası ile askeri ve güvenlik alanındaki işbirliklerinin, Türkiye'nin işbirliği yaptığı Türk devletlerine de uluslararası arenada önemli ölçüde güç kattığıdır. Türkiye'nin Kırgızistan'a silahlı insansız hava araçları göndererek, ulusal sınır güvenliği alanında verdiği askeri envanter desteği, Kırgızistan'a bölgesel sorunlarda önemli ölçüde güç katmış ve ayrıca uluslararası camiaya Kırgızistan'ın askeri ve güvenlik alanında yalnız olmadığını göstermiştir. Bu durum Azerbaycan için de geçerlidir. Bu minvalde Türkiye'nin sadece kendisi değil işbirliği yaptığı ortak ülkeler de askeri ve güvenlik alanında işbirlikleri sayesinde kendi coğrafyalarında güçlü ve etkin aktörler hale gelmişlerdir.

Çalışma kapsamında, "Türkiye'nin Türk dünyası ile askeri ve güvenlik işbirlikleri nelerdir" ve "Türkiye'nin Türk dünyası ile askeri ve güvenlik işbirliklerinin Türk dış politikasındaki yeri nedir sorularına" cevap verilecektir.

Araştırmanın kavramsal çerçevesi kapsamında bu araştırma amacı bakımından betimsel özellik taşıırken yöntem bakımından nitel bir özelliğe sahiptir. Her araştırmada olduğu gibi nitel araştırmalarda da öncelikle araştırılacak konuya ilişkin sorunu tanıma, problemin farkında olma ve sorunun çözümüne ilişkin verilerin toplanması ve analizi önemlidir. Bu çalışma kapsamında nitel veri toplama yöntemlerinden doküman/metin analizi yöntemi kullanılacaktır. Doküman analizi, basılı ve elektronik materyaller olmak üzere yazılı tüm belgelerin içeriğini incelemek ve değerlendirmek için kullanılan bir nitel araştırma yöntemidir. Problemler analiz edilerek detayları belirlenmiş, çözüme ilişkin alternatif yaklaşımlar arasından hangisinin problemi tutarlı şekilde çözeceği tespit edilmiştir. Araştırma için detaylı bir kuramsal çerçeve oluşturulmuştur. Bu araştırmada iki ülke veya ülkeler arasındaki yapılan askeri ve güvenlik işbirliklerin sebebine ilişkin bir çalışma yapılacağından nitel araştırmanın uygun olduğu düşünülmüştür. Araştırmanın çalışma evreni Türkiye'nin Türk dünyası ile yaptığı askeri ve güvenlik işbirlikleridir. Araştırmanın örnekleme olarak ise olasılık dışı örnekleme yöntemlerinden monografik örnekleme yöntemi kullanılarak Türkiye'nin askeri ve güvenlik işbirlikleri yaptığı Türk devletlerinden Azerbaycan ve Kırgızistan seçilmiştir.

Veri toplama aşamasında nitel araştırma yöntemlerinden doküman ve metin inceleme tekniği kullanılmıştır. Tez çalışmasında kullanılan kaynaklar başta Türkiye'de olmak üzere birçok farklı ülkede farklı dillerde yayınlanmış çeşitli kitap, makale, rapor, dergi ve gazete yayınlarıdır. Ayrıca bunun yanı sıra, araştırmada tez ile ilgili işbirliği haberleri internet kaynaklarından da elde edilmiştir. Verilere seçilmiş kitap, makale, rapor, dergi ve gazetelerde ulaşılmıştır. Bu kaynaklar arasında kamuoyuna açık devletler arasında yapılan askeri ve güvenlik alanında işbirliği anlaşmalarından yararlanılmıştır. Ayrıca bölgelerde yaşanan çatışmaların neticesiyle ilgili veriler makale ve araştırmalardan da toplanmıştır. Tez kapsamı, araştırılacak konu kamuoyuna açık olan Türkiye'nin Türk dünyası ile yaptığı askeri ve güvenlik işbirliklerini kapsamaktadır. Tezin sınırlılıkları çerçevesinde kamuoyuna açık olmayan resmi devlet belgeleri veya dokümanları kullanılmamıştır.

Çalışmanın kavramsal çerçevesi, evren ve örnekleme belirlendikten sonra konu ile ilgili araştırma ve metin/dokümanlar üzerinden elden edilen verilerin analizi yapılmıştır. Araştırılan konu ile ilgili literatür taramasından elde edilen veriler üzerinden araştırma konusunun ve sorununun çözümü ve yorumlanması gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmada

bilime katkıda bulunmak amacıyla planlı olarak verilerin toplanması, yorumlanması ve değerlendirilmesi yapılarak araştırmanın geçerliliği ve güvenilirliğinin sağlanması ön planda tutulmuştur.

1. TÜRKİYE’NİN TÜRK DÜNYASI İLE İLİŞKİLERİ

Türkiye’nin Türk dünyası ile ilişkilerinin canlanması Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği’nin (SSCB) çöküşüyle aynı döneme denk gelmiş ve SSCB’nin çökmesinden sonra Türkiye bölgede oluşan güç boşluğunda etkisini artırtmak için bölgedeki Türki cumhuriyetlerle etkileşimini artırmaya başlamıştır. Bu çerçevede demokratik, laik siyasi sistemi ve dini değerleri barındıran ve sosyal devlet politikasını ve liberal piyasa ekonomisini bir araya getiren Türkiye devlet modeli, Türkiye’nin SSCB’de ayrılarak bağımsızlığını kazanmış Türki cumhuriyetler üzerinde etkisini kurmak için kullanabileceği ilk temel araç olarak görülmüştür. Çünkü bu ülkelerin Türkiye’yle etnik-dinsel yakınlığı önemli bir faktördü. Türkiye’nin uluslararası arenada Türki cumhuriyetlerin temsilcisi olarak görülme arzusu, Batı dünyası tarafından da Rus karşıtlığından ve Rusların bölgede yeniden başat güç olmasını engelleme niyetlerinden dolayı olumlu karşılanıp desteklenmiştir.

Türkiye’nin Türk dünyası ile ilgili politikalarının en önemli kurumsal bileşeni Türk Devletleri Teşkilatı’dır. Türkiye’nin 1990’larda Türk Dili Konuşan Ülkeler Zirvelerinden bu yana bölgede bir aktör olarak yoğun bir şekilde kullandığı geniş bir kurumlar ağı vardır. Bu çerçevede, Türkiye’nin Türk dünyasıyla ilgili bölgedeki politikalarını ve konumunu ele alırken bu hususu göz önünde bulundurmak ve mevcut kurumlar ağını Türkiye’nin bölgedeki politikaları bağlamında birkaç kategoride altında ele almak önemlidir.

İlk kategoride yer alan kurumsal yapı, Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi (2021’den itibaren Türk Devletleri Teşkilatı) ve onun altında faaliyet gösteren bir takım kurumlar tarafından temsil edilmektedir. Bu kurumsal yapı, Türkiye’nin Türk devletleri arasındaki bütünleşme ve etkileşimi sağlamak için merkezi unsur olarak kullandığı yapıdır. Bu örgütün önemini artırma arzusu, Kazakistan’daki son olayların çözüm sürecine dâhil olmasıyla kanıtlanmıştır. Bugün örgütün tam üyeleri arasında Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkiye ve Özbekistan yer alırken, gözlemci üye sınıfında ise Türkmenistan, Macaristan ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti yer almaktadır. Teşkilatın ana organları Devlet Başkanları Konseyi, Dışişleri Bakanları Konseyi, Aksakallar Konseyi, Kıdemli Memurlar Komitesi ve Sekreteryadır. Ayrıca Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) ilişkili bulunduğu Uluslararası Türk Kültür Teşkilatı (TÜRKSOY), Türk Devletleri Parlamenter Asamblesi (TÜRKPA), Uluslararası Türk Akademisi, Türk İş

Konseyi (yeni adıyla Türk Ticaret ve Sanayi Odası (TTSO)) ve Türk Kültür ve Miras Vakfı kurumları için bir  emsiye örgüt niteliğindedir. Bu kurumlar, Türk dünyası içinde sosyo-kültürel ba ların yaygınlaştırılması ve arttırılması, siyasi görüşmelerin ve i birliklerin geliştirilmesi, ekonomik ilişkilerin sağlanması ve güçlendirilmesi, Türk dünyası ile ilgili akademik çalışma ve araştırmalar gerçekleştirilmesinin yanı sıra Türk dünyasını temsil eden devletlerin tarihsel mirasının muhafaza edilmesini amaçlamaktadır. Kısacası TDT ve onun şemsiyesi altındaki diğer kurumlar Türk devletleri ve halkları arasında sosyo-kültürel, eğitimsel, politik ve ekonomik ilişkilerin arttırılması temelinde etkin bir entegrasyonun geliştirilmesini amaçlamaktadır. Tüm bu kurumlar ve hedefleri, Türkiye'nin birleşik bir Türk dünyası ve ortak Türk kimliğine ilişkin vizyonunun temelini oluşturmaktadır.

 kinci kategori, Türkiye'nin Türk dünyası ile ilgili politikasının temelini oluşturan sosyo-kültürel faaliyetlerdir. Sosyo-kültürel faaliyetler yumuşak güç unsurları olarak da görülmektedir. Bu bağlamda, Türkiye'nin Türk dünyasındaki en büyük ve en etkili yumuşak güç eğitim faaliyetleridir. Türkiye Yükseköğretim Kurumuna (Y K) bağlı olarak Kazakistan'da Ahmet Yesevi  niversitesi ve Kırgızistan'da Kırgızistan-Türkiye Manas  niversitesi eğitim   retim faaliyetinde bulunmaktadır. Y K, Kazakistan ve Kırgızistan'ın dışında Azerbaycan ve Özbekistan'da da ortak Türk  niversiteleri kurma girişimlerini devam ettirmektedir (Y K 2023a; Abdülkerimov 2022). Yunus Emre Vakfı da Yunus Emre Enstitüsü veya Yunus Emre Kültür Merkezleri adı altında Türk dünyasının dört ülkesinde (Azerbaycan, Macaristan, Kazakistan ve KKTC) Türkçe dil kursları, Türk edebiyatı araştırma merkezleri, Türk filmleri tanıtım etkinlikleri ve Türkçenin sesi radyosu gibi organizasyonlar üzerinden Türkçe eğitim faaliyetleri gerçekleştirmektedir (Star 2018; YEE 2023; TRT Haber 2021). Yunus Emre Vakfı ayrıca eğitim faaliyetlerinin dışında kültürel faaliyet olarak geleneksel halk oyunları ve okçuluk kursları düzenlemektedir. Ankara  niversitesi bünyesinde kurulmuş olan Türkçe ve Yabancı Dil Uygulama ve Araştırma Merkezi (TÖMER) de başta Türk dünyasında olmak üzere birçok farklı coğrafyada Türkçe dilinin öğretilmesi için çaba göstermektedir. Ayrıca Türkiye tarafından 2016 yılında kurulan Türkiye Maarif Vakfı da Azerbaycan ve Kırgızistan'da faaliyetler göstermektedir. Vakıf, eğitim alanında bir bütün olarak bölgeye ve bölge halkına yönelik birçok proje ve sosyo-kültürel faaliyet yürüterek, Türkiye'nin eğitim alanında başka devletlerle ilişkilerinin geliştirilmesinde önemli rol oynamaktadır. Türkiye'nin bir diğer kurumu olan Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı,

soydaşlar ve akraba topluluklarla ilgili çalışmalar gerçekleştirme dışında yurt dışında Türk dili, tarihi ve kültürünün öğrenilmesinin teşvik edilmesiyle ilgili faaliyetler düzenlemektedir. Dünyanın değişik yerlerinde okullar, üniversiteler ve vakıflar gibi kurumlar aracılığıyla dini eğitim verilmesini ve kültürel değerlerin yaşatılmasını amaçlayan Diyanet İşleri Başkanlığı gibi kuruluşlar da sosyo-kültürel alanda Türkiye'nin Türk devletleri ile ilişkilerinin gelişmesini destekleyici faaliyetler gerçekleştirmektedir.

Üçüncü kategori ise Türkiye'nin proaktif dış politikasının bir parçası haline gelen, insani ilişkileri ve insanın yaşam kalitesini arttırmayı hedefleyen insani kalkınma yardımlarıdır. Bu minvalde, ilk olarak Orta Asya'daki Türk cumhuriyetleri ile işbirliğini sağlamak üzere 1992 yılında kurulan Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı (TİKA) bugün başta Türk dünyasında yer alan devletler olmak üzere 150 ülkede Türkiye adına faaliyette bulunmaktadır (TİKA 2023a). TİKA, Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı'nın (OECD) bir üyesi olarak Resmi Kalkınma Yardımı çerçevesinde Türkiye Kültür ve Turizm Bakanlığı bünyesinde faaliyet gösteren ana kurumudur. Sadece TİKA üzerinden bile Türk dünyasında binlerce proje gerçekleştirilmiştir. Türkiye'nin Türk dünyası ile ilişkilerinin temelinde Türk birliği bakış açısı yatmaktadır. Bu birliğin hem devlet sisteminde hem de halk nezdinde alt yapısının hazırlanması için devletlerin olduğu kadar halkların da entegrasyonu çok önemlidir. TİKA sadece Kırgızistan özelinde bile ülkenin altyapısının yenilenmesine katkı sağlayan projelerinin yanı sıra bölgede nitelikli insanların yetiştirilmesi için doktorluk, gazetecilik, diplomat ve polislik gibi mesleklerle ilgili destek eğitimleri şeklinde binden fazla proje gerçekleştirmiştir (TİKA 2023b). Türkiye'nin Resmi Kalkınma Yardımları, uluslararası alanda Türkiye'nin proaktif politikalarının çok önemli etkin bir gücü haline dönüşmüştür.

Türkiye'nin Kafkasya ve Orta Asya bölgesine yayılmasının ideolojik temeli, pan-Türkizm bakış açısını ifade eden “Tek Millet-Altı Devlet” kavramıdır. Bu “Altı Devlet” Türkiye, Türkmenistan, Kazakistan, Kırgızistan, Azerbaycan ve Özbekistan'dan oluşmaktadır. Dahası, “Tek Millet” kavramı, sadece Kafkasya ve Orta Asya'da yer alan Türk devletlerini değil aynı zamanda tüm renkleriyle birlikte Rusya'nın topraklarında yer alan Türki cumhuriyet, otonom yapı ve bölgeleri de içerisine alan bir harita ile desteklenmektedir (HABERRUS 2021). Türkiye, zengin petrol ve gaz rezervlerine sahip Türkmenistan'ı da Türk Devletleri Teşkilatı'na tam üye olarak bu listede görmeyi çok istemektedir. Türkiye liderliğinde öne çıkan Türk Devletleri Teşkilatı, Türkiye'nin

jeostratejik konumunu ve etkisini de arttıracaktır. 2019 yılında Dünya Türk İş Konseyinin Bakü’de düzenlenen toplantısında konuşan Türkiye Cumhuriyet Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, aynı dili konuşan, aynı dine mensup, aynı tarihe ve kültüre sahip, aynı medeniyeti paylaşan 300 milyonluk büyük bir aile olduklarını belirtmiş ve “Türkistan bizim ata ocağımızdır, ana ocağımızdır” diyerek Azerbaycan ve diğer Orta Asya’daki Türk devletlerini Türkiye’den ayrı tutmadığını vurgulamıştır (DEİK 2019). Türkiye kendisini “Türk dünyasının” lideri olarak konumlandırarak ve Kafkasya ve Orta Asya’da, Rusya ve Çin gibi bölge dışı ana aktörlerle eşit düzeyde olaylara müdahil olmaya çalışarak bölgede aktif hale gelmeye çalışmaktadır.

Bu bölümde ilk olarak Türkiye’nin Türk dünyası ile ilişkileri genel çerçevede siyasi, ekonomik ve sosyo-kültürel olmak üzere üç ana başlık altında değerlendirilecektir. Sonrasında Türkiye’nin her devlet ile ilişkileri ayrı ayrı ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

1.1.Türkiye’nin Türk Dünyası ile Siyasi İlişkileri

1991 yılının sonunda Sovyetler Birliği’nin dağılması ve Kafkasya ve Orta Asya’da bağımsız Türk cumhuriyetlerinin ortaya çıkmasıyla birlikte Türkiye’nin Türk dünyasıyla ilişkileri daha aktif bir hal almıştır. Türk cumhuriyetleri (Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Özbekistan) bağımsızlıklarını kazandıktan hemen sonra Türkiye bu ülkelerle diplomatik ilişkiler kurmuştur. Karşılıklı olarak bağımsızlıkların tanınması, büyükelçiliklerin atanması ve bir dizi siyasi anlaşmaların imzalanması etkileşimin güçlenmesine yardımcı olmuştur. Türkiye Sovyet sonrası bağımsızlığına kavuşan Türk cumhuriyetlerini tanıyan ilk ülke konumundadır. Türkiye’nin Türk dünyası ile siyasi ilişkilerinin kurulmasıyla birlikte ekonomi, güvenlik, eğitim, din ve kültür gibi birçok alanda işbirlikleri başlamıştır. Türkiye bu ülkelerin Batı dünyasına entegrasyonu için birçok girişimde bulunmuştur. Bağımsızlıklarının ilk dönemlerinde Türk cumhuriyetleri dış dünya ile Türkiye üzerinden iletişim kurmuştur. Türk cumhuriyetlerinin liderleri, Türkiye’yi, Avrupa ve Amerika ile uzun yıllardan beri devam eden ilişkileri sayesinde kendilerinin liberal siyasi ve ekonomik sisteme en kısa sürede uyum sağlamalarına destek olabilecek bir öncü ülke olarak görmüştür. Türkiye, Türk cumhuriyetlerinin uluslararası arenada tanınmasını ve AGİT, Ekonomik İşbirliği Teşkilatı, Karadeniz Ekonomik İşbirliği, İslam İşbirliği Teşkilatı gibi uluslararası ve bölgesel örgütlere katılmalarını desteklemiştir (Devlet Planlama Teşkilatı 2000, 15-64;

Ünal 2014, 140). Ayrıca Türkiye, Türk cumhuriyetlerinin uluslararası arenada Birleşmiş Milletler (BM) projelerine katılımı konusunda önemli rol oynamıştır.

Türkiye Cumhuriyeti, 8. Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın girişimleri ve öncülüğünde Sovyet sonrası bağımsızlığının kazanan Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan ile çeşitli alanlarda işbirliğinin kurulmasına ve geliştirilmesine yardımcı olmak üzere organize ettiği “Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirvelerinin” ilkinin Ekim 1992’de Ankara’da gerçekleştirmiştir. Cumhurbaşkanı Turgut Özal’ın da yer aldığı ilk zirvede kültürel ilişkilerin sağlanması ve artırılması amacıyla TÜRKSOY’un kurulma kararı alınmıştır. Altı devlet arasındaki resmi işlemlerin tamamlanmasıyla TÜRKSOY Temmuz 1993’te resmi olarak ortaya çıkmıştır. TÜRKSOY’un genel merkezi Ankara olarak belirlenmiştir. Sonrasında Türk devletlerinin parlamentoları arasındaki siyasi işbirliklerin artırılması amacıyla 21 Kasım 2008’de İstanbul Sözleşmesi esas alınarak Türkiye, Azerbaycan, Kırgızistan ve Kazakistan arasında Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi (TÜRKPA) kurulmuştur. Bu kuruluşla üye devletlerin siyasi ilişkilerin artırılması, hukuki ve ekonomik işbirliğinin güçlendirilmesi ve sosyal ve kültürel alanlarda işbirliklerinin artırılması amaçlanmıştır. Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi’nin adı 2021 yılındaki Türk Devletleri Teşkilatı zirvesinin ardından Türk Devletleri Parlamenter Asamblesi olarak değiştirilmiştir.

Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirvelerinin 2009 yılında Nahcivan’da yapılan 9. Zirvesinde mevcut yürütülen süreçleri kurumsal bir kimliğe kavuşturmak amacıyla Türkiye, Azerbaycan, Kırgızistan ve Kazakistan arasında Nahcivan Anlaşması imzalanarak Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi, kısa adıyla Türk Konseyi kurulmuştur. Türk Konseyi’nin merkezi İstanbul olarak belirlenmiştir. Konseyin öncelikli amacı, Türk devletleri arasında karşılıklı güven ortamının sağlamlaştırılması, siyasi birlikteliklerin artırılması ve beşeri işbirliklerin sağlam yapılara dönüştürülmesini sağlamaktır (T.C. Dışişleri Bakanlığı 2023a). Karimov sonrası Özbekistan ile ilişkilerini arttırmaya özen gösteren Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, 30 Nisan 2018’de Özbekistan’a üst düzeyde bir resmi ziyarette bulunarak Özbekistan’ın yeni başkanı Şavkat Mirzoyev ile iki ülke arasında stratejik ortaklık anlaşması imzalamıştır. Ayrıca Erdoğan ile görüşen Mirziyoyev, basın toplantısında Özbekistan’ın Türk Konseyine katılacağını duyurmuştur (Hürriyet Daily News 2018). Özbekistan 14 Ekim 2019’da Türk konseyine tam üye olarak dâhil olarak, 15 Ekim’deki Türk Konseyi’nin 7.

zirvesi olan Bakü Zirvesine katılmıştır (Rehimov 2019; T.C. Dışışleri Bakanlığı 2019). Kasım 2021’de Türk Konseyi’nin İstanbul’da yapılan 8. zirvesinde konseyin adı “Türk Devletleri Teşkilatı” olarak değıştirilmiştir. Ayrıca bu zirvede Türkmenistan teşkilata gözlemci üye statüsünde dâhil olmuştur (Yılmaz 2021a; Türk Devletleri Teşkilatı 2021).

1.1.1. Türkiye - Türkmenistan Siyasi İlişkileri

Sovyetler Birliği’nin çöküşü, Orta Asya bölgesinde geçici bir jeopolitik boşluk ortaya çıkarmıştı. Bölgenin jeopolitik, ekonomik ve transit önemini fark eden Türkiye, Orta Asya’daki nüfuz mücadelesine katılan ilk ülkelerden biri olmuştur. Etnik yakınlık, ortak tarih, dil ve kültür Türkiye’nin Sovyetler Birliği’nin Orta Asya’daki eski cumhuriyetleriyle ilişki kurmasına yardımcı olmuştur. Ayrıca Sovyet sonrası dönemde siyasal yapı olarak “Türk modeli” (geçmişten gelen İslami geleneğe sahip bir Müslüman nüfusu, kapitalist bir ekonomik sistemi ve Batı demokrasisinin unsurlarını barındıran, laik siyasi sisteme dayalı bir devlet yönetimi) cezbedici modern bir görünüme sahipti.

199-1992 yıllarında S. Niyazov liderliğindeki Türkmen yönetimi, sadece ülkenin siyasi yaşamında değil, aynı zamanda manevi ve sosyal alanlarda da niteliksel değışikliklere şiddetle ihtiyaç duyuyordu. 16 Aralık 1991’de Türkiye, Türkmenistan’ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülke olmuştur. Türkmen siyasi çevreleri için Türkiye ile yakın temas kurma ihtiyacı kaçınılmaz hale gelmişti. Türkmenistan lideri Saparmurat Niyazov’un Türkiye’ye ilk ziyareti 31 Aralık 1991’de gerçekleşmiştir. Bu ziyaret sırasında iki ülke arasında “Dostluk ve İşbirliği Anlaşması” imzalanmıştır. Anlaşma, Türkiye ve Türkmenistan arasında yapılacak ortak faaliyetlerin planlanmasını ve koordinasyonunu öngörmektedir. Bu anlaşma temel alınarak iki ülke arasında askeri, eğitim, kültür gibi birçok alanda işbirliği anlaşmaları yapılmıştır. 29 Şubat 1992’de iki ülke arasından imzalanan anlaşma ile ilk diplomatik ilişki kurulmuş, 1992 yılı içerisinde iki ülke karşılıklı olarak büyükelçiliklerini açarak diplomatik ilişkileri başlatmıştır.

1992-1995 arasında Türkiye ve Türkmenistan arasında birçok üst düzey siyasi ziyaretler gerçekleşmiştir. 4 yıl içerisinde Türkiye tarafından cumhurbaşkanı, başbakan ve bakanlar düzeyinde Türkmenistan’a 7 ziyaret gerçekleştirilmiştir. Türkmenistan lideri Saparmurat Niyazov ise 1991’de yaptığı ilk ziyaretin dışında 1992-1995 arasında Türkiye’ye 6 ziyaret daha gerçekleştirmiştir (Çoşkun 1996, 26). Bu dönem içerisinde iki devlet arasında birçok anlaşma yapılmıştır. 21 Haziran 1994 tarihinde Niyazov’un Türkiye ziyareti sırasında iki ülke arasında işbirliğinin daha da artırılması hususuna ilişkin Mutabakat Zaptı

imzalanmıştır. Bu zabıt içerisinde alt yapı hizmetleri, sanayi, eğitim, ticaret, enerji gibi alanlarda işbirliğinin devam etmesi ve artırılması, taraf ülkelerin birbirlerine öncelikli ülke statüsü vermesi, Türkiye’ye en hızlı bir biçimde doğalgaz verilmesi için doğalgaz hattı projesinin hızlandırılması, yatırımcılar için iki ülke şartlarının cazip hale getirilmesi ve yatırımları teşvik etmek için çifte vergilendirilmenin önlenmesi gibi alanlarda anlaşmalar yapılması yer almıştır (Çoşkun 1996, 26). Ekim 1994’te Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel’in Türkmenistan’ı ziyareti esnasında başkent Aşkabat’ta iki ülke arasında “Doğalgaz Alımı ve Satımı Anlaşması” imzalanmıştır. 17 Ağustos 1995 tarihinde Türkmenistan ile Türkiye arasında ticari faaliyetlerin arttırılmasını sağlamak için “Çifte Vergilendirmeyi Önleme Anlaşması” imzalanarak, yatırımcılar açısından karşı ülkenin yatırım yapmak için daha cazip hale getirilmesi amaçlanmıştır.

Türkiye, Türkmenistan’ın Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT), Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (EİT), İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT) gibi uluslararası camiaya katılımını ve bölgesel güvenlik alanında da NATO’nun ‘Barış için Ortaklık’ programına katılmasını desteklemiştir (Khudaiberdieva 2019, 423). Türkiye için Türkmenistan’ın bu ortaklığa katılımı ve Batıya entegrasyonu stratejik önem taşımaktaydı. Türkiye’nin bu konudaki etkinliği, Batılı ülkeler ve Türkmenistan nezdinde kendi otoritesini eşzamanlı olarak güçlendirme arzusu içermekteydi.

Bağımsızlık sonrasında Rusya ile ilişkileri iyi tutma niyeti, Batılı şirketlerin Türkmenistan enerji pazarına girmesini arzu etme, Türkiye ve İran’ın bölgedeki jeopolitik iddiaları, Afganistan sorunu ve bunun yanı sıra bölgesel güvenliğe yönelik tehlikelerin (köktencilik, terörizm ve uyuşturucu kaçakçılığı gibi) artması, Türkmenistan’ın tarafsız bir devlet olma arzusunu güçlendirmiştir. Türkmenistan bu denklem çerçevesinde, bağımsızlıktan beri sürdürdüğü olumlu tarafsızlık politikasını devam ettirerek hiçbir askeri örgüte girmek istememiştir. Türkmenistan yönetimi 1995 yılında tarafsızlık statüsünü resmileştirmeye karar vererek BM’ye başvurmuştur. 12 Aralık 1995’te BM Genel Kurulu, örgüte üye 185 ülke tarafından desteklenen Türkmenistan’ın 50/80A sayılı “Daimi Tarafsızlık” kararını kabul etmiştir. Türkiye, diğer BM üyesi devletlere “Türkmenistan’ın bağımsızlığı, egemenliği ve toprak bütünlüğü ile tarafsızlık statüsüne saygı gösterme ve destekleme” çağrısında bulunarak kararın kabul edilmesini desteklemiştir (Çoşkun 1996, 27). Bağımsızlığın ilk yıllarında Türkiye’nin Türkmenistan’a yönelik politikaları, bu ülkede doğrudan otoritesini kurmaya ve enerji

transit sektöründeki fırsatlarını genişletmeye yönelik adımları, 1995 sonrasında giderek Türkmen siyasi elitler tarafından olumsuz algılanmıştır. Türkiye'nin Türkmenistan'ın stratejik ortağı olma arzusu, 1995 sonrasında Türkiye-Türkmenistan ilişkilerinin yavaşlamasına yol açmıştır.

Bağımsızlık sonrası ekonomik zorluklar yaşayan Türkmenistan, Rusya'nın doğalgaz satın almayı durdurmasıyla ekonomik krize girmiştir. Alternatif yollar arayan Türkmenistan petrol ve doğal gazını Avrupa pazarına ulaştırmada zorluklar yaşamıştır. Türkiye'nin 1997 yılında Türkmen gazının daha ucuz olmasına rağmen Rusya'dan Mavi Akım gaz projesi çerçevesinde gaz alması, Türkiye-Türkmenistan ilişkilerini yine olumsuz etkileyen bir etken olmuştur (Hürriyet 1999). Türk iş adamlarının Türkmenistan'da kumar otellerinin ortaya çıkması ve buraların suç merkezleri haline gelmesi ve Türk iş adamlarının Türkmenistan iş hayatında olumsuz tutumları da Türkmen kamuoyunda olumsuz bir etki yaratmıştır (Khudaiberdieva 2019, 422). Ayrıca Saparmurat Niyazov'un Ekim 1999'da ikili görüşmeler sonrasında basın önünde yapılan açıklamada "Türkiye'nin kendisinin değil Avrupa'nın çıkarları doğrultusunda hareket ettiğini, dönemim başbakanı Mesut Yılmaz'ın Türkmen gazına karşı çıktığını ve Türkiye'nin gaz için Niyazov'un peşinden koşacağını belirterek" dönemin Türkiye enerji bakanı Cumhur Ersümer'i azarlayan ifadeler kullanması Türkiye-Türkmenistan ilişkilerini sarsmıştır (Hürriyet 1999). 1992'de Türkiye tarafından gündeme getirilen ve 1999'da Türkiye ile Türkmenistan arasında anlaşması imzalanan Türkmenistan'dan Avrupa'ya uzanacak Trans-Hazar boru hattının hayata geçirilememesi de Türkiye-Türkmenistan ilişkilerini olumsuz etkilemiştir (Taganova 2019, 57). Ayrıca Türkiye'nin Hazar petrol ve doğalgazının Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) petrol boru hattı projesi ile Azerbaycan üzerinden Türkiye'ye ve buradan da dünya pazarına ulaştırılmasını ön planda tutması ve Hazar havzasının paylaşımı konusunda Azerbaycan'ın tezlerini desteklemesi, Azerbaycan ile Hazar'ın havzasının paylaşımı konusunda sorunlar yaşayan Türkmenistan tarafından olumsuz algılanmıştır. Bu dönemde Türkiye-Türkmenistan siyasi ilişkileri donma seviyesine gelmiştir. Nitekim o dönemde Türkiye, Hazar havzasının paylaşımı konusunda Azerbaycan'ın tezlerini desteklerken, Türkmenistan İran'ın tezlerine yakın durmaktaydı (Çalışkan 2020; Terzioğlu 2008, 37).

Türkiye bölgedeki etkisini arttırmak için siyasi bağları, özellikle de Türk birliği faktörünü aktif bir şekilde kullanmak istemiştir. Türkiye, Sovyet sonrası dönemde Türk birliğinin

ana ideoloğu ve ilham kaynağı olmuştur. Bu hedef doğrultusunda, Türkiye ulusüstü bir Türk birleşik siyasi yapısı yaratma girişimini ortaya koymuştur. Türkiye'nin öncülüğünde 30 Ekim 1992'de Ankara'da ilk Türk Dili Konuşan Ülkeler Zirveleri gerçekleştirilmiştir. Zirveye 6 Türk (Azerbaycan, Türkiye, Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan) devletinden en üst düzeyde katılım sağlanmıştır. Türkiye bu yapı çerçevesinde Türkmenistan ile siyasi ilişkilerini yakınlaştırmak istemiştir. Ancak Türkmenistan'ın daimi tarafsızlık statüsünün altında şekillenen siyasi tutumları Türk dünyası birlikteliğine de yansımıştır. Türkmenistan, 1998'de Astana'da ve 2000'de Bakü'de düzenlenen Türkçe Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirvelerine devlet başkanı düzeyinde katılmamış, daha düşük düzeyde temsil edilmiştir. Gerçekte Türkmenistan 1995 Daimi Tarafsızlık statüsünden sonra bölgesel entegrasyon çalışmalarına mesafeli yaklaşmıştır (Amirbek, Anuarbekuly, ve Makhanov 2017, 177).

Türkiye ile Türkmenistan arasındaki siyasi ilişkiler Gurbangulu Berdimuhammedov'un devlet başkanlığı görevine gelmesine kadar durgun seyretmiştir. Berdimuhammedov'un 2007 yılının başında göreve gelmesiyle Türkiye-Türkmenistan siyasi ilişkileri, Saparmurat Niyazov dönemine kıyasla yeni döneme daha umut verici beklentiler ile girmiştir. 2007 yılında göreve yeni gelen Cumhurbaşkanı Abdullah Gül, ilk Orta Asya ziyaretini Aralık ayında Türkmenistan'a gerçekleştirmiştir. Türkmenistan'ın Türkiye için önemli bir stratejik ortak olduğu en üst düzeyde yapılan bu ziyaret ile gösterilmiştir. Yapılan görüşmelerde taraflar arasında karşılıklı siyasi işbirliğinin arttırılması ve genişletilmesi konusu ele alınmıştır. 7 yıl aradan sonra gerçekleştirilen bu ilk siyasi ziyaretin, iki ülke arasında siyasi ilişkileri yumuşattığı ve iki ülkenin ticari ilişkilerine olumlu yönde yansıdığı görülmüştür. 1992-2006 yılları arasında Türk inşaat firmaları Türkmenistan'dan 5 milyar dolar değerinde iş alırken, 2007 sonrası siyasi ilişkilerin iyileşmesiyle sadece 2007 yılından 2008 Mart ayına kadar Türkmenistan'dan alınan ihalelerin değeri 4,5 milyar dolar olmuştur (Abdullah Gül Resmi İnternet Sitesi 2008). Akabinde 24 Mart 2008'de Berdimuhammedov'un Ankara'yı ziyareti, onun iki ülke arasında ilişkilerin gelişmesine verdiği önemi göstermiştir. Siyasi ilişkilerin olumlu yönde gelişmesi, Türk firmalarının Türkmenistan'daki ekonomik faaliyetlerinin önünü açmıştır. Türk firmaları Türkmenistan'da sadece 2008'un ilk 3 ayında 1,8 milyar dolarlık iş almıştır (Dünya 2008). Berdimuhammedov, ziyaret sırasında yaptığı açıklamada iki ülkenin bölgesel güvenliği konusunda işbirliği içerisinde çalıştığını ve uluslararası terörizme karşı etkin bir mücadele yürüttüklerini dile getirmiştir (Tombuloğlu 2008).

2010 yılında Türkmenistan'a ziyaret gerçekleştiren Cumhurbaşkanı Abdullah Gül, muhataplarıyla enerji, bilim ve kültür alanlarında siyasi işbirliği olanaklarını ele almıştır. Türkiye Bilimler Akademisi ile Türkmenistan Bilimler Akademisi arasında işbirliği anlaşması imzalanmıştır. Cumhurbaşkanı Gül, enerji alanında da iş birliğinin devam edeceğini ve Bakü-Türkmenbaşı arasında Ro-Ro seferleriyle bağlantı kurulabileceğini ifade etmiştir (Cumhuriyet 2010). Abdullah Gül'ün Mayıs 2013'te Türkmenistan'a yaptığı ziyaret sırasında kendisine Berdimuhammedov tarafından Türkmenistan Devlet Nişanı verilmiş ve Abdullah Gül bu nişanı alan ilk yabancı devlet başkanı olmuştur (TRT Haber 2013). Ağustos 2013'te de dönemin başbakanı Recep Tayyip Erdoğan, Hazar denizi sahilindeki Türkmenbaşı'nda Uluslararası Deniz Limanı'nın temel atma töreni için Türkmenistan'a ziyarette bulunmuştur. Hazar denizinde yapılacak olan bu liman, Asya ve Avrupa'yı birbirine bağlayan önemli bir ticaret ve lojistik üssü konumunda olacaktır. 1,5 milyar dolar değerinde olan Uluslararası Deniz Limanının yapımını bir Türk firması üstlenmiştir (Haber 7 2013).

Mayıs 2014'te Türkiye'nin öncülüğünde Azerbaycan ve Türkmenistan Dışişleri Bakanlarının da yer aldığı bir Dışişleri Bakanları Üçlü Toplantısı düzenlenmiştir. Toplantıda enerji ve ulaştırma alanları başta olmak üzere bölgede üç ülkeyi ilgilendiren önemli konular ele alınmış ve ikili ve bölgesel meselelerde üçlü işbirliğinin üç ülke ve bölge açısından önemi vurgulanmıştır (T.C. Dışişleri Bakanlığı 2014a). Türkiye, Azerbaycan ve Türkmenistan Dışişleri Bakanları Üçlü Toplantısının ilki Bakü'de düzenlenirken ikinci toplantı 29 Ocak 2015'te Türkmenistan'ın başkenti Aşkabat'ta gerçekleştirilmiştir.

4 Haziran 2014'te Türkiye'de yapılacak olan Türk Konseyi IV. Zirvesi öncesinde 2 Haziran'da Berdimuhammedov'un Ankara ziyareti sırasında iki ülke arasında ticaret, bilim, teknoloji ve turizm alanları başta olmak üzere birçok alanda işbirliği anlaşmaları imzalanmıştır (Abdullah Gül Resmi İnternet Sitesi 2014; Anadolu Ajansı 2014). 2007-2014 yılları arasında 7 yıllık Abdullah Gül döneminde iki ülke arasında devlet başkanı düzeyinde karşılıklı olarak 12 ziyaret gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde iki ülke arasında siyasi ilişkilerin geliştirilmesi için çaba gösterilmiş ve iki ülke arasında yakın ilişkiler tesis edilmiştir.

Abdullah Gül döneminde siyasi ilişkilerin gelişmesi neticesinde iki ülke arasında askeri ilişkiler de artmıştır. 2010 sonrası dönemde Türkiye Türkmenistan açısından ana silah

tedarikçisi ülke konumuna yükselmiştir. Türkmenistan ordusunda birçok Türk yapımı modern zırhlı askeri araçlar, kara ve hava savunma sistemleri, roket ve roketatar sistemleri, insansız hava araçları bulunurken donanmasında ise Türk yapımı birçok karakol, hücum, araştırma, çıkartma ve korvet gemileri yer almaktadır (Mira 2023a). Türkmenistan özellikle güçlendirdiği donanması sayesinde Hazar denizinde güçlü deniz gücüne sahip ülke konumundadır. Türkmenistan, Türkiye’den silah satın almasının yanı sıra Türkiye’yle askeri eğitim işbirliği içerisinde. Türkmen askeri personeli Türkiye’de eğitim görmektedir. 2012-2016 arasında Türkiye, Türkmenistan’ın en çok silah temin ettiği ülke seviyesine yükselmiştir (Wezeman et al. 2017, 5).

2014 yılında Cumhurbaşkanlığı makamına gelen Recep Tayyip Erdoğan da selefi Abdullah Gül gibi Orta Asya’ya yönelik ilk ziyaretini 6 Kasım’da Türkmenistan’a yapmıştır. Bu ziyaret ile Türkmenistan’ın stratejik ortaklığının Türkiye açısından taşıdığı önem bir kez daha görülmüştür. Ziyaret sırasında Türkmen gazının Trans-Anadolu doğalgaz boru hattına (TANAP’a) aktarılmasına ilişkin bir çerçeve anlaşması imzalanmıştır (Daly 2014). Ocak 2015’te Türkiye, Azerbaycan ve Türkmenistan Dışişleri Bakanları Üçlü Toplantısı’nın ikincisi Aşgabat’ta yapılmıştır. İkinci toplantıda, üç ülkenin enerji şirketlerinden oluşan üçlü bir yapının oluşturulmasına karar verilmiş ve Türkmenistan TANAP projesine dahil olmaya davet edilmiştir. Ayrıca toplantıda, 2015-2017 dönemini kapsayan üçlü işbirliği için bir çerçeve programı kabul edilmiştir (Rejepova 2015). Enerji tedarik hattına Türkmenistan’ı dâhil etmek isteyen Türkiye’nin diplomatik girişimleriyle Türkmenistan ve Azerbaycan ile üçlü diyalogun gelişmesi, Trans-Hazar projesini yeniden canlandırmıştır. Türkmenistan devlet başkanı Gurbanguli Berdimuhamedov, Mart 2015’te Türkiye’ye resmi ziyarette bulunmuş ve ziyaret sırasında Orta Asya’nın istikrarı ve güvenliği konusunda iki devletin birlikte çalışmaya ve özellikle de bölgede terörizm ile mücadelede işbirliğine devam edeceği ifade edilmiştir. Ayrıca bu ziyaret sırasında iki ülke arasında lojistik, turizm, tarım gibi birçok alanda 5 yeni işbirliği anlaşması imzalanmıştır (T.C. Cumhurbaşkanlığı 2015a).

Her iki ülkenin liderleri düzenli ziyaretler ve toplantılar gerçekleştirerek “Tek Millet, İki Devlet” ilkesine olan bağlılıklarını pekiştirmişlerdir. Cumhurbaşkanı Gül’ün 2010 yılında Türkmenistan’ı ziyareti ve Cumhurbaşkanı Erdoğan’ın 2015 yılında Uluslararası Tarafsızlık Konferansı’na katılımı bunun başlıca örnekleridir. Her iki cumhurbaşkanı da karşılıklı ziyaretlerde bulunarak ikili ilişkilere olan bağlılıklarını göstermiştir. Özellikle

Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın 12 Aralık 2015 tarihinde Türkmenistan'ın tarafsızlığının 20. yıl dönümü törenine katılması, Türkiye'nin tarafsız statüsüne verdiği desteğin altını çizmiştir (T.C. Cumhurbaşkanlığı 2015b). İki ülke, ulusal ziyaretlerin yanı sıra uluslararası platformlarda görüşmelerine devam etmiştir. Mart 2017'de Gurbanguli Berdimuhamedov ve Recep Tayyip Erdoğan, Pakistan'ın başkentinde düzenlenen Ekonomik İşbirliği Teşkilatı'nın (EİT) 13. Liderler Zirvesinde zirve görüşmelerinin dışında özel olarak ikili görüşmeler gerçekleştirmiş ve iki ülke arasındaki işbirliği konularını ele almıştır (Atavatan Türkmenistan 2017). Ekonomik İşbirliği Teşkilatı zirvesinden sonra Cumhurbaşkanı Erdoğan Ekim 2017'de Türkmenistan'ı ziyaret ederken, Cumhurbaşkanı Berdimuhamedov Aralık 2018'de Türkiye'ye ziyarette bulunmuştur.

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu, 2018 yılında Türkmenistan'a bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Ziyaret çerçevesinde ilk olarak Türkmen lider Berdimuhamedov ile görüşükten sonra Türkmenistan Dışişleri Bakanı Raşid Meredov ile ikili görüşme gerçekleştirmiştir. Görüşmelerde iki ülke arasında askeri sanayi alanında işbirliğinin ve Türkiye ile Türkmenistan merkez bankalarının ticarete iki ülke arasında yerli para kullanımına geçilmesi konusunda mutabakat zaptı imzalamasının ne kadar değerli olduğu dile getirilmiştir (TRT Avaz 2018a). Bunun yanı sıra görüşmelerde iki ülke arasında 2019-2020 döneminde gerçekleştirilecek olan ve devam eden işbirliklerin programı belirlenmiştir. 2020 yılında tüm dünyada küresel salgına dönüşen covid-19 hastalığı, iki ülke arası ilişkileri fiziki olarak azaltsa da uygulamada ülkeler arası görüşmeler internet ortamında devam etmiştir. Mayıs 2020'de Türkiye-Türkmenistan arasındaki dışişleri bakanlıklarının siyasi görüşmeleri video konferans yöntemi ile yapılmıştır. Görüşmede iki ülke arasındaki siyasi ilişkiler ve uluslararası camiadaki işbirliklerinin yanı sıra korona virüs salgınının iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilere etkisi ve ulaşım ile ilgili sorunlar ele alınmıştır (Ministry of Foreign Affairs of Turkmenistan 2020). 2021'in Şubat ayında Ankara'da toplanan Üçlü Dışişleri Bakanları Toplantısının 5. buluşmasında konuşan Türkmenistan dışişleri bakanı Raşid Meredov, diplomatik ve siyasi meseleler başta olmak üzere birçok konu üzerine önemli görüşmeler gerçekleştirildiğini ve taraflar arasındaki işbirliklerinin ilerlemesi ve derinleşmesi için çalıştıklarını ifade etmiştir. Meredov, ayrıca Türkiye'nin, Türkmenistan'ın uluslararası camiadaki işbirliklerini her daim desteklediğini ve bu destekten mutlu olduklarını söylemiştir (Bayar ve Aliyev 2021).

Türkiye, Türkmenistan ile uluslararası camiada da yakın işbirliği içerisinde olmuştur. Ekonomik İşbirliği Teşkilatı'nın 15. Zirvesi için 27 Kasım 2021'de Aşkabat'a resmi ziyarette bulunan Recep Tayyip Erdoğan, Türkmenistan ile yakın ve çok yönlü işbirliklerine devam edeceklerini ifade etmiştir. Berdimuhammedov ise Türkiye ile ilişkileri geliştirmenin Türkmenistan'ın dış politikasında öncelikli bir yere sahip olduğunu söylemiştir. Berdimuhammedov ayrıca uluslararası terörizm ve suçlar ile mücadelede ve Afganistan'ın istikrara kavuşması konusunda iki ülkenin işbirliği yapmaya devam edeceğini dile getirmiştir (Abay 2021). Bunun yanı sıra ziyarette iki ülke arasında kurulacak enerji tedarik ağının güvenliği konusunda tarafların işbirliği yapacağı ifade edilmiştir. Bu konuların yanı sıra ziyarette iki ülke arasında 8 yeni işbirliği anlaşması imzalanmıştır (TRT Avaz 2021).

Üç ülke dışişleri bakanlarının katılımıyla gerçekleştirilen üçlü zirvelerin devlet başkanları düzeyinde yapılmasına karar verilmiş ve ilk zirve Türkmenistan'ın yeni lideri Serdar Berdimuhammedov'un ev sahipliğinde 14 Aralık 2022'de Türkmenistan'ın Türkmenbaşı şehrinde gerçekleştirilmiştir (Bozdoğan 2022). Zirvede konuşan Berdimuhammedov, parlamentolar arası ilişkilerin geliştirilmesi ve enerjinin Batıya rahat ve güvenilir bir şekilde ulaşması için lojistik alanında işbirliğinin artırılması gerektiğini vurgularken, Türkiye Cumhurbaşkanı Erdoğan ise Orta Koridor hattının önemine değinerek Türkmenistan gazının Batıya ulaştırılması çalışmalarına başlanmasının önemine vurgu yapmıştır. Cumhurbaşkanı Erdoğan ayrıca Türkmenistan'dan elektrik ihracatına hazır olduklarını ve bu alanda da Türkmenistan ile işbirliği yapmak istediklerini dile getirmiştir (Caucasus Watch 2022). Birinci zirvenin sonunda ortak bir zirve bildirisi yayınlanmış ve ticaret, ekonomi, eğitim, kültür, gümrük, enerji ve ulaştırma alanlarında işbirliği belgeleri imzalanmıştır (Türkmenistan GOV 2022).

2023 yılı Türkiye-Türkmenistan arasındaki ilişkilerin gelişmeye devam ettiği bir yıl olmuştur. Temmuz ayında Erdoğan Aşkabat'a, Kasım ayında da Berdimuhamedov Ankara'ya ziyarette bulunmuştur. İki ülke arasında hükümetler arası Türkmen-Türk Ekonomik İşbirliği Komisyonu'nun 7. toplantısı Aralık ayında gerçekleştirilmiş ve toplantıda iki ülke arasında çeşitli sektörlerde işbirliğinin genişletilmesine odaklanılmıştır (Turkmenistan State News Agency 2023).

1.1.2. Türkiye - Özbekistan Siyasi İlişkileri

Türkiye ile Özbekistan arasındaki ilişkiler, Özbekistan'ın 1991'deki bağımsızlığından bu yana hem işbirliği hem de gerginlik dönemlerinin damgasını vurduğu dinamik ve karmaşık bir ilişki olmuştur. 1991'de Özbekistan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülke Türkiye olmuştur ve devamında her iki ülkenin de kısa süre sonra büyükelçilikler açmasıyla iki ülke arasındaki ilişkiler olumlu bir zeminde kurulmuştur (T.C. Cumhurbaşkanlığı 2022a). Türkiye ile Özbekistan siyasi ilişkilerinin kurulmasının ardından Özbekistan'ın ilk cumhurbaşkanı İslam Kerimov'un 1991 yılında Türkiye'ye ilk ziyaretini gerçekleştirmesiyle iki ülke arasında işbirliğinin temelleri atılmıştır. Yapılan ziyaretin neticesinde iki ülke arasında 19 Aralık 1991'de "Türkiye Cumhuriyeti ve Özbekistan Cumhuriyeti Arasında İlişkilerin İlke ve Amaçları Hakkındaki Anlaşma" imzalanmıştır. Türkiye'nin 1991 yılında Özbekistan'ın bağımsızlığını hızlı bir şekilde tanınması, olumlu bir hava yaratmaya, yeni bağımsız olup gelişmekte olan Özbekistan ile güçlü bağlar kurmaya yönelik stratejik bir adım olmuştur.

Türkiye ile Özbekistan arasındaki siyasi ilişkiler ilk 5 yılında inişli çıkışlı bir seyir izlemiştir. Türkiye-Özbekistan arasında gerilimler olsa da ekonomik işbirliğini arttırmak için 13 Ocak 1993 tarihinde ortak bir banka ve 12 Nisan 1993 tarihinde de Türkiye-Özbekistan İş Konseyi kurulmuştur. Aynı ay içerisinde Orta Asya turuna çıkan Turgut Özal, Özbekistan'ı ziyaret eden ilk Türk devlet başkanı olmuştur. Turgut Özal'ın Özbekistan'ı ziyareti Türkiye-Özbekistan ilişkilerini yumuşatmamıştır. Devlet yönetiminde laiklik sistemini benimseyen Özbekistan, Türkiye'yi ülkesindeki İslamcı muhalifleri desteklemekle suçlamıştır. 1993 yılında Özbekistan'da İslamcı olmakla suçlanan muhalif lider Muhammed Salih'in, gözaltına alınıp serbest kaldıktan sonra dönemin devlet başkanı Turgut Özal tarafından Türkiye'ye davet edilmesi, Türkiye-Özbekistan arasında siyasi gerilime sebep olmuştur (Milliyet 2016).

Özbekistan yönetimi, Orta Asya seyahati dönüşü vefat eden Turgut Özal'dan sonra Cumhurbaşkanı olan Süleyman Demirel'e rahatsızlıklarını dile getirmiştir. Fakat Turgut Özal'ın davetiyle gelen Özbek muhalif lider Muhammed Salih, Özbekistan yönetiminin baskıları sonucunda Türkiye'den ayrılmasına rağmen Özbek yönetimi Türkiye'yi Özbekistan'ın iç işlerine karışmakla suçlamıştır (Dirik 2019). Türkiye yönetimi de muhalefete karşı demokratik olmayan sert uygulamaları benimseyen Özbekistan yönetimini eleştirmiştir (Yılmaz 2010, 430). Özbekistan yönetimi bu nedenle 1994'te

Türkiye’deki büyükelçisini geri çağırmıştır (Çalışkan 2018, 21). İkili ilişkilerin 1993’te kötüleşmesinden bir yıl sonra 24 Haziran 1994’te Özbek lider Kerimov, Türkiye’ye gelerek Süleyman Demirel’i ziyaret etmiştir. Özbekistan Cumhurbaşkanı İslam Kerimov, Türkiye’ye dört kez (1991, 1994, 1995 ve 1998 yıllarında) resmi ziyarette bulunmuştur (Taldybaeva 2020). Bu ziyaretler ikili ilişkileri güçlendirmiş ancak iki ülke arasındaki tüm sorunları çözememiştir. İslam Kerimov’un ziyaretinden sonra Süleyman Demirel, 1996’da Özbekistan’ı ziyaret etmiş ve iki ülke arasında Ebedi Dostluk ve İşbirliği Anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşma neticesinde, iki ülkenin birbirlerinin iç işlerine karışmaması, uluslararası ve bölgesel alanlarda işbirliği yapmaları, Özbekistan Cumhuriyeti’nde Türk işadamları için vize muafiyeti, yatırım yapmayı kolaylaştırma ve süreçleri kısaltmak için hukuki düzenlemeler yapılması, Özbek öğrencilerin Türkiye’de eğitim görmesi, Özbekistan’da Türk okullarının açılması ve iki ülkenin parlamentoları arasında işbirliklerinin artırılması gibi birçok önemli karar alınmıştır (TBMM Tutanağı 1997, 6-7).

1999’da Özbekistan’ın başkenti Taşkent’teki terör saldırısı şüphelilerin Türkiye tarafından Özbekistan’a verilmemesi iki ülke arasında ilişkilerin yeniden gerilmesine sebep olmuştur (Aben 2020). Özbek yönetimi, ülkedeki bazı dini grupların Türkiye’deki dini gruplardan destek gördüğünü iddia etmiş ve Türkiye’yi suçlamıştır. Nitekim Özbekistan yönetimi, Muhammed Salih olayı ile ilgili olarak da Türkiye yönetimine mesafeli yaklaşmıştır. Bunun neticesinde Özbek yönetimi, Türkiye’de eğitim gören Özbek öğrencileri ülkeye geri çağırmıştır (Çalışkan 2018, 21). Ayrıca Özbekistan yönetimi, Türkiye ile arasındaki “vizesiz seyahat rejim” uygulamasını kaldırmış ve Türkiye’nin ülke içerisindeki eğitim kurumlarını kapatmıştır (Aben 2020). Bunun yanı sıra Özbekistan, Türk dünyasına da mesafeli davranmış, 2000 ve 2001 yıllarındaki Türk Dili Konuşan Ülkeler Zirvelerine düşük düzeyde temsil ile katılmıştır.

2005 yılında Özbekistan’ın Andican şehrinde çıkan olaylarda Özbek ordusunun sert müdahalesi sonucu 180’den fazla vatandaşın ölmesi, Özbekistan’ı uluslararası camiada zor duruma sokmuştur. Birleşmiş Milletlerin (BM) Özbekistan’ı “orantısız güç kullanımı” nedeniyle kınama kararı almasını Türkiye’nin de desteklemesi Türkiye-Özbekistan siyasi ilişkilerinin bozulmasına sebep olurken Özbekistan’da faaliyet gösteren firmaların işlerine Özbek yönetimi tarafından kısıtlamalar getirilmiştir (Aben 2020). Özbek yönetimi ayrıca 2006 ve 2009’daki Türk Dili Konuşan Ülkeler Zirvelerine

hiçbir temsilci ile katılmamıştır ve Abdullah Gül'ün Özbekistan ziyaretini engellemiştir (Yıldırım 2018).

Özbekistan, Cumhurbaşkanı Kerimov döneminde temkinli bir dış politika benimsemiştir. İslam Kerimov, Türkiye ile ilgili olarak özellikle muhaliflere destek verildiği ve Özbekistan'da dini örgütlerin Türkiye menşeli dini gruplar ile ilişkileri olduğu iddiasından dolayı Türkiye ile yakınlaşma konusunda ihtiyatlı davranmıştır. 1990-2000 yılları arası dönem, Özbekistan-Türkiye ilişkilerinin karşılık ihtiyatlı davranıldığı ilk on yılı olmuştur. Başlangıçta olumlu olan ilişkilerde daha sonra bazı sürtüşmeler yaşansa da pragmatik ve ihtiyatlı bir yaklaşım, iki ülke arasında uzun vadeli bir işbirliği zemininin oluşmasına yol açmıştır. İki ülke arasında yumuşama İslam Kerimov'un son dönemlerinde başlamıştır ama iki ülke arasında tam anlamıyla normalleşme ancak 2016 yılında İslam Kerimov'un vefatından sonra olmuştur.

Cumhurbaşkanı Erdoğan, Kasım 2016'da 16 yıl aradan sonra Özbekistan'ı ziyaret eden ilk cumhurbaşkanı olmuştur. Bu ziyaret, 25 yıllık siyasi ilişki döneminde genel hatlarıyla problemlili olan Özbekistan ile ilişkilerin yeniden tesis edilmesinde ve iki ülke arasında işbirliğinin artırılmasında önemli bir fırsat olmuştur (Milliyet 2016). Erdoğan'ın ziyaretinin yumuşayan Türkiye - Özbekistan siyasi ilişkileri yanında iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilere de etki ettiği görülmüştür. Yıllardır yaşanan sıkıntılardan dolayı gerçekleşemeyen Türkiye - Özbekistan Karma Ekonomik Komisyon toplantısı hemen o tarihte yapılamamıştır fakat iyileşen ilişkiler neticesinde toplantı Mayıs 2017'de Özbekistan'ın başkenti Taşkent'te gerçekleştirilmiştir. Ayrıca 2017 yılında iki ülke arasında 5 kere Özbek-Türk İş Forumu düzenlenmiştir (Abdukerimov 2018).

Erdoğan'ın ziyaretinin ardından oluşan olumlu hava Özbekistan tarafına da yansımıştır. Özbekistan tarafından Türkiye'ye 19 yıl aradan sonra yapılan ilk ziyaret, 2017 yılında Özbekistan'ın yeni lideri Şavkat Mirziyoyev öncülüğünde olmuştur. 25 Ekim 2017'de Türkiye'ye gelen Mirziyoyev, Cumhurbaşkanı Erdoğan ile görüşmelerinin ardından Özbek-Türk İş Forumu'na katılmıştır. Yapılan ziyaret neticesinde iki ülke arasından 26 yeni anlaşma imzalanmıştır. Yapılan anlaşmaların bir sonucu olarak Özbekistan yönetimi 10 Şubat 2018 itibarıyla Türk vatandaşlarına 3 günlük olan vize muafiyetini 30 güne yükseltmiştir (Abdukerimov 2018). İyileşen Özbekistan-Türkiye ilişkileri zaman içerisinde stratejik ortaklığa dönüşmüş, her alanda yakın ilişki içerisinde olunmuştur. Özbekistan Devlet Başkanı Şavkat Mirziyoyev, bölgedeki barışın ve istikrarın yeniden

tesis edilmesi için 27 Mart 2018’de yapılacak olan uluslararası “Afganistan Hakkında Taşkent Konferansına” Türkiye’yi davet etmiş, Türkiye de bu konferansa dışişleri bakanı düzeyinde katılım sağlamıştır (TRT Haber 2018a; T.C. Dışişleri Bakanlığı 2018). Cumhurbaşkanı Erdoğan 30 Nisan 2018’de Özbekistan’ı ziyaret ederek Şavkat Mirziyoyev ile birlikte iki ülke arasındaki ilişkileri ele almış ve ardından Özbekistan Ali Meclisini ziyaret ederek Özbek parlamentosunda konuşma yapmıştır. Bunun yanı sıra Erdoğan, Şavkat Mirziyoyev ile birlikte Özbekistan-Türkiye İş Forumu’na katılmıştır (T.C. Cumhurbaşkanlığı 2018a). Bu ziyaret neticesinde iki ülke arasında “Yüksek Düzeyli Stratejik İş Birliği Konseyi” kurulmasına ilişkin mutabakat zaptı başta olmak üzere 25 belge imzalanmıştır (T.C. Dışişleri Bakanlığı 2022).

Uluslararası camia ve Türkiye tarafından İslam Kerimov döneminde insan hakları ihlalleri ile ilgili eleştirilen Özbekistan, eski yönetimin aksine Mirziyoyev döneminde “2017-2021 Kalkınma Stratejisi” çerçevesinde yeni anayasal reform süreci başlatmıştır. Yeni reformlar ile birlikte medya üzerindeki baskıların azaltılması, muhalif gazeteci ve siyasi tutukluların serbest bırakılması, komşular ile yaşanan sorunları çözme girişimlerinde bulunulması ve yeni anayasal reformlara devam etme arzusu içerisinde olunması yeni Özbekistan yönetiminin diğer ülkeler nezdinde imajını ve prestijini iyileştirmiştir (Mira 2023b). Özbekistan jeopolitik açıdan önemli olan Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi’ne 15 Ekim 2019’da resmen katılmıştır. Bu durum, Özbekistan’ın Mirziyoyev döneminde izlediği ılımlı reformist politikalarının, Türkiye ile ikili ilişkilere olduğu kadar Özbekistan’ın uluslararası arenadaki ilişkilerine de yansımış olduğunu göstermiştir. 19 Şubat 2020’da Türkiye’ye resmi ziyarette bulunan Şavkat Mirziyoyev, Cumhurbaşkanı Erdoğan ile birlikte iki ülke arasında ilk kez düzenlenecek olan Türkiye-Özbekistan Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi’nin birinci toplantısına başkanlık etmiştir (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2022). Mirziyoyev’in Şubat 2020 ziyaretinde Cumhurbaşkanı Erdoğan, Mirziyoyev’in liderliğindeki Özbekistan’ın yeni anayasal reform paketlerini desteklediklerini ve bu süreçte Özbekistan’a verilecek desteği arttırmaya hazır olduklarını ifade etmiştir (Hürriyet Daily News 2020).

Mart 2022’de Türkiye-Özbekistan Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi’nin ikinci toplantısı için Özbekistan’a ziyaret gerçekleştiren Cumhurbaşkanı Erdoğan, Özbekistan ile diplomatik ilişkilerin kurulmasının 30. yıl dönümü olduğunu dile getirerek, iki ülke arasında ilişkilerin her geçen gün daha da yol kat ettiğini ifade etmiştir. Toplantıda iki

ülke arasında 10 yeni işbirliği anlaşması imzalandığını belirten Cumhurbaşkanı Erdoğan, Türkiye-Özbekistan arasındaki siyasi ilişkilerin bu süreçte daha güçlü ilerleyeceğini söylemiştir (T.C. Cumhurbaşkanlığı 2022a). Günden güne gelişen Türkiye-Özbekistan ilişkilerinin Mart 2022’de yapılan bu toplantı ile “Kapsamlı Stratejik Ortaklık” statüsüne yükseltilmesi iki ülke arasında işbirliği bağının zirve noktasına ulaştığını göstermiştir (Official Website of the President of Uzbekistan 2022).

Özellikle 2016 sonrasında Türkiye-Özbekistan arasında siyasi ilişkilerin yoğunlaşmasıyla birlikte iki ülke arasında askeri alanda da işbirliği ilişkileri artmıştır. 26 Temmuz 2017 tarihinde dönemin Türkiye Milli Savunma Bakanı Nurettin Canikli, Özbekistan resmi ziyaretinde Özbek Savunma Bakanı Korgeneral Kabul Raimoviç ile görüşmeler gerçekleştirmiş, iki ülke arasında askeri ilişkilerin geliştirilmesi adına “Askeri Eğitim Öğretim Alanında İş Birliği Protokolü” imzalanmıştır (T.C. Milli Savunma Bakanlığı 2017). 30 Nisan 2018 tarihinde de Türkiye ile Özbekistan arasında “Güvenlik Alanında Eğitim ve Öğretime İlişkin İş Birliği Anlaşması” imzalanmıştır (Resmi Gazete 2022). Özbekistan yönetimi askeri silah ve savunma araçları satın alımı ve ortak üretimi konusunda da birçok Türk üretici firması ile işbirliği yapmaya başlamıştır. Türkiye ve Özbekistan arasında 1. Savunma Sanayii İşbirliği Toplantısı 2020 yılında gerçekleştirilmiş ve iki ülke arasında askeri sanayi alanında ortak üretim konuları ele alınmıştır (Karakoç 2020). Dönemin Türkiye Milli Savunma Bakanı Hulusi Akar, Ekim 2020’de Özbekistan’a önemli bir ziyaret gerçekleştirmiş ve bu ziyaret kapsamında Türkiye ve Özbekistan arasında Askeri Mali İşbirliği Anlaşması ve Nakdi Yardım Uygulama Protokolü imzalanmıştır (Abdülkerimov 2021). Özbekistan ve Türkiye, askeri alanda eğitim ve envanter desteğinden sonra ortak askeri operasyon konusunda da işbirliği yaparak, iki ülke ordularının ortak operasyon kabiliyetini ve entegrasyonunu artırmak için ortak askeri operasyonlar düzenlemiştir (Mira 2023a).

Türk-Özbek ilişkilerinin bağımsızlıktan bu yana gelişimi dikkate alındığında gidişat son derece olumlu gözükmetedir. İslam Kerimov döneminde iki ülke ilişkileri donma noktasına gelse de Şavkat Mirziyoyev ile birlikte Özbekistan ve Türkiye ilişkileri “Stratejik Ortaklık” seviyesine yükselerek altın çağını yaşamaya başlamıştır. Ortak hedefler ve derinleşen siyasi işbirlikleri ile bu stratejik ortaklığın, önümüzdeki yıllarda her alanda iki ülkenin dış politikasında temel bir dayanak olacağı görülmektedir.

1.1.3. Türkiye - Kazakistan Siyasi İlişkileri

Türkiye ile Kazakistan arasındaki siyasi ilişkiler, Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın Sovyetler Birliği Ziyareti kapsamında 15 Mart 1991'de Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ni ziyaret etmesiyle başlamıştır. Nitekim bu ziyaret neticesinde iki ülke arasında 11 maddeden oluşan “Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ile Türkiye Cumhuriyeti Arasında İşbirliği Anlaşması” imzalanmış, anlaşma Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) tarafından 11 Mart 1993'te kabul edilmesiyle yürürlüğe girmiştir (TBMM Kanun 1993a). Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin son devlet başkanı ve Kazakistan Cumhuriyeti'nin kurucusu Nursultan Nazarbayev, Özal'ın daveti üzerine bağımsızlık arifesinde 25-29 Eylül 1991 tarihlerinde ilk Türkiye ziyaretini gerçekleştirmiştir (Yılmaz 2016, 92). 16 Aralık 1991'de bağımsızlığını ilan eden Kazakistan'ı ilk tanıyan ülke Türkiye'ye olmuştur. 2 Mart 1992'de Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin Kazakistan'ı ziyaret etmiş, ziyarette Diplomatik İlişkilerin Kurulmasına İlişkin Protokol ve Vatandaşların Vizesiz Dolaşımına İlişkin Anlaşma imzalanarak iki ülke arasında diplomatik ilişkiler kurulmuştur. Türkiye'nin ilk Kazakistan Büyükelçisi Argun Özpay 21 Nisan 1992'de dönemin Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'e itimatnamesini sunarak göreve başlamıştır. Türk elçiliği, Kazakistan'da açılan ilk yabancı temsilcilik olmuştur. Kazakistan Cumhurbaşkanı Nazarbayev de 28-31 Ekim 1992 tarihlerinde Türkiye'ye ilk resmi ziyaretini gerçekleştirerek, Ankara'da Kazakistan büyükelçiliğini açmıştır (Durul 2020). Bağımsızlık sonrasında Kazakistan'a Türkiye tarafından gerçekleştirilen ilk ziyaret, Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın 9 Nisan 1993 tarihli ziyareti olmuştur. Cumhurbaşkanı Özal'ın ziyareti sonrasında, Kazakistan Cumhurbaşkanı Nazarbayev 21 Nisan ve 6 Temmuz 1993'te Türkiye'yi ziyaret etmiştir (Yılmaz 2016, 92). 16-19 Ekim 1994 tarihleri arasında Nazarbayev, Türkiye'yi tekrar ziyaret etmiş, bu ziyaret sırasında 17 Ekim'de Türkiye ve Kazakistan arasında Dostluk ve İşbirliği Anlaşması imzalanmıştır (Yılmaz 2016, 95).

Turgut Özal'dan sonra cumhurbaşkanı olan Süleyman Demirel, bağımsızlığının 5. yılı kutlamaları sebebiyle 12 Haziran 1995'de Kazakistan'ı ziyaret etmiş, Nazarbayev liderliğindeki Kazakistan'ın bölgenin barışına ve kalkınmasına destek sağladığını ve iki ülke arasından siyasi ve ekonomik ilişkilerin günden güne artacağını dile getirmiştir (Yılmaz 2016, 162). Dönemin Başbakanı Mesut Yılmaz, 9-11 Eylül 1997'de

Kazakistan’da gerçekleştirilen “Kazakistan ve Türkiye: İşbirliğinin Geleceği” başlıklı konferansa iştirak ederek Türkiye ve Kazakistan arasındaki ilişkilerin güçlendirilmesine vurgu yapmıştır. Fakat 1998-2000 yılları arasında Türkiye’nin bölgeye karşı ilgisinin azaldığını ifade eden Nazarbayev, bu dönemde iki devlet arasındaki ilişkilerde yavaşlama olduğunu dile getirmiştir (Yılmaz 2021b, 4). Temmuz 2000’de Türkiye’ye resmi ziyarette bulunan Kazakistan Savunma Bakanı Sat Tokpakyayev ile görüşen dönemin Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer, bölücü faaliyet yürüten ve aşırı dinci olan terörist gruplara karşı mücadelede işbirliği yapmaya hazır olduklarını ifade etmiştir (T.C. Dışişleri Bakanlığı 2000, 11). 19 Ekim 2000’de davet üzerine Türkistan ilinin 1500. yılı kutlamalarına katılmak üzere Kazakistan’ı ziyaret eden Cumhurbaşkanı Sezer, yapılan görüşmede iki ülke arasındaki ilişkilerde yavaşlama olmayacağını, ilişkileri ileriye götürme kararlığı içerisinde olduklarını belirtmiştir (T.C. Cumhurbaşkanlığı 2000a). Fakat taraflar arasındaki ilişkilerdeki soğukluğun bir yansıması olarak Türkistan’da Türkiye’nin 12 milyon liralık desteği ile restorasyonu yapılan Ahmet Yesevi Türbesi’nin açılışına katılmak üzere giden Türk heyeti içerisinde Cumhurbaşkanı Sezer hariç hiçbir yetkili, bakan, milletvekili ve gazeteci güvenlik önlemleri gerekçe gösterilerek türbeye alınmamıştır (Milliyet 2000; Hürriyet 2000). Cumhurbaşkanı Sezer, birinci zirvesi 2002’de ve ikinci zirvesi 2006’da gerçekleştirilen Asya’da İşbirliği ve Güven Artırıcı Önlemler Konferansı vesilesiyle Kazakistan’ı ziyaret etmiştir. Nazarbayev ise Ankara’da Kazakistan büyükelçiliğinin yeni binasının açılışını gerçekleştirmek üzere Mayıs 2003’te Türkiye’ye gelmiştir. Cumhurbaşkanı Sezer, Nazarbayev ile yapılan görüşmede ikili ilişkileri detaylı bir şekilde gözden geçirdiklerini ve iki ülke arasında yeni işbirliği imkânlarını ele aldıklarını dile getirmiştir (T.C. Cumhurbaşkanlığı 2003).

Ağustos 2007’de cumhurbaşkanlığı görevine Abdullah Gül’ün gelmesiyle birlikte Türk-Kazak ilişkileri duraksama döneminden çıkmıştır. Türkiye ve Kazakistan arasındaki siyasal ilişkiler kardeşlik ve dostluk ilişkilerinin ötesine geçerek stratejik ortaklığa dönüşmüştür. Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev’in Ekim 2009’da Türkiye’ye yaptığı resmi ziyaret sırasında iki ülke arasında imzalanan Stratejik Ortaklık Anlaşması, Kazakistan-Türkiye ilişkileri açısından önemli bir aşama olmuştur (Akan 2022). Cumhurbaşkanı Gül, 23-26 Mayıs 2010 tarihlerinde Nazarbayev’in daveti üzerine Kazakistan’ı ziyaret etmiştir. Yapılan ziyaret neticesinde Gül, Kazakistan’ın başta cumhurbaşkanı olmak üzere başbakan, senato başkanı ve meclis başbakanı ile birebir görüşmeler gerçekleştirmiştir (T.C. Dışişleri Bakanlığı 2010a). Cumhurbaşkanı olduktan

sonra Türk dünyası ile sıkı ilişkiler kurmaya önem verdiğini ve bu çerçevede çokça ziyaretler gerçekleştirdiğini dile getiren Abdullah Gül, Kazakistan'ın bölgesel ve uluslararası alanda yükselen bir güç olduğunu ve Kazakistan ile ilişkilerin mükemmel düzeyde devam ettiğini ifade etmiştir (Yeni Asır 2010). Bu ziyaret çerçevesinde Gül, Nazarbayev tarafından yaptırılan Astana'daki Atatürk anıtını ziyaret ettikten sonra Türkiye'nin Astana'da yapılan yeni büyükelçilik binasının ve Yunus Emre Vakfı'nın Türk kültürünün tanıtılması amacıyla açtığı kültür merkezlerinin beşincisi olan Astana Yunus Emre Kültür Merkezi açılışına iştirak etmiştir (Cumhuriyet 2010). Gül, ayrıca Temmuz 2010'da Nursultan Nazarbayev'in 70. yaş günü kutlamalarına ve 30 Kasım - 2 Aralık 2010 tarihleri arasında da AGİT zirvesine katılmak üzere Kazakistan'a gitmiştir (Abdullah Gül Resmi İnternet Sitesi 2010a;b). Türk ve Kazak Cumhurbaşkanlarının sadece 2010 yılı içerisinde sekiz defa görüşmeleri, iki ülke arasındaki ilişkilerin stratejik ortaklık seviyesine yükseldiğini göstermiştir (T.C. Dışişleri Bakanlığı 2010b, 58). Güçlenen siyasi ilişkiler, Türkiye-Kazakistan askeri ilişkilerine de yansımış, Kazakistan 2010 sonrasında Türkiye'den başta silah sistemleri, zırhlı araçlar ve insansız hava araçları olmak üzere birçok modern askeri araç ve gereç satın almış ve iki devlet ortak üretim gerçekleştirilmesi hususunda iş birliği içerisinde olmuştur (Mira 2023a).

Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın Mayıs 2012'de Kazakistan'a yaptığı resmi ziyaret ikili ilişkilerde önemli bir yere sahip olmuştur. Ziyaret sırasında iki ülke arasında “Yüksek Düzeyli Stratejik Ortaklık Konseyi” oluşturulması kararlaştırılmış ve “Yeni Sinerji-Ortak Ekonomik Programı Eylem Planı” imzalanmıştır (Raimbekova 2018; Durul 2020). Erdoğan ayrıca Kazakistan ziyareti süresince 5. Astana ekonomik forumu ve Kazak-Türk işadamları forumuna katılmıştır. Bu resmi ziyaret, Kazak-Türk ortaklığının iyi siyasi ilişkiler sayesinde kökleşmesine, ikili işbirliklerinin daha da güçlenmesine ve varılan anlaşmaların etkin bir şekilde uygulanmasına yeni bir ivme kazandırmıştır. Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı Cemil Çiçek'in de Eylül ayında Kazakistan'a yaptığı ziyaretle iki ülke arasındaki parlamentolar arası işbirliğinin güçlendirilmesi hedeflenmiştir (Salantur 2012). Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in 11 Ekim 2012 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti'ne yaptığı resmi ziyareti sırasında Stratejik Ortaklık Anlaşması'nın uygulanmasındaki ana mekanizma olan Kazakistan ile Türkiye arasındaki Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi'nin (YDSK) ilk toplantısı gerçekleştirilmiştir. Toplantı günü Cumhurbaşkanı Abdullah Gül tarafından kendisinin onuruna verilen akşam yemeğinde Nazarbayev, en yüksek devlet madalyası olan “Altın

Kartal” nişanını Abdullah Gül’e takdim etmiştir (Taydaş 2012). Bu ziyaret sırasında ayrıca Türkiye Ekonomi Bakanı ile Kazakistan Başbakan yardımcısı tarafından Yeni Sinerji-Ortak Ekonomi Programı Eylem Planının 2012-2015 Dönemi Eylem Planı imzalanmıştır (T.C. Dışişleri Bakanlığı 2012b). Bu ziyaret, ayrıca iki ülke arasındaki diplomatik ilişkilerin 20. yıl dönümünde gerçekleştirilmesi sebebiyle ayrı bir öneme sahip olmuştur.

Nazarbayev’in Nisan 2014’te yeni cumhurbaşkanı olarak seçilen Recep Tayyip Erdoğan’ın yemin törenine bizzat katılması, Ankara’ya verdiği önemi bir kez daha açıkça göstermiştir. YDSK’nin 2. Toplantısı, Cumhurbaşkanı Erdoğan’ın 15 Nisan 2015’te Kazakistan’a yaptığı resmi ziyaret çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Görüşmelerde açıklama yapan Erdoğan, bölgenin güvenliği ve istikrarını sağlama bakımından Türkiye ve Kazakistan’ın işbirliğinin çok önemli olduğunu dile getirmiş ve Kazakistan’ın 2017-2018 Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi geçici üyeliğine adaylığını desteklediklerini ifade etmiştir (T.C. Dışişleri Bakanlığı 2015). Ziyaret sırasında taraflar arasında Yeni Sinerji-Ortak Ekonomi Programı Eylem Planının güncellenmesine ilişkin bir protokol imzalanmıştır (T.C. Cumhurbaşkanlığı 2015c).

Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev, İstanbul’da yapılacak olan İslam İşbirliği Teşkilatı’nın (İİT) 13. İslam Zirvesi öncesinde 13 Nisan 2016’da Türkiye’ye bir çalışma ziyareti gerçekleştirmiştir. Bu ziyaret sırasında taraflar 13 Nisan 2016 tarihli “İslami Yakınlaşmaya İlişkin Ortak Bildiriyi” yayınlamıştır. Bildiride İİT üyeleri şu eylemleri gerçekleştirmeye davet edilmiştir: İslami yakınlaşmayı desteklemek, İİT’nin İslami yakınlaşma sürecinin yaygınlaşması bakımından uluslararası ve bölgesel örgütlerle işbirliğini geliştirmesini teşvik etmek, İslami yakınlaşma hususunu İİT Dışişleri Bakanları Konseyi toplantılarında ve Devlet ve Hükümet Başkanları Zirvelerinde kalıcı gündem konusu haline getirmek, uluslararası gerilimlerin azaltmasına ilişkin diyalog mekanizmaları kurup çözüme yönelik kalıcı adımlar atmak ve İslami yakınlaşma girişimini hayata geçirmek (T.C. Dışişleri Bakanlığı 2016). Kazakistan Cumhurbaşkanı Nazarbayev, Türkiye’de 15 Temmuz 2016’da yaşanan başarısız darbe girişiminin ardından 5 Ağustos 2016’da, Türkiye’yi ziyaret eden ilk yabancı cumhurbaşkanı olmuştur. Nazarbayev basına yaptığı açıklamada, her zaman ve her şartta Türkiye’nin yanında olduklarını ve Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan’a açıktan

destek verdiklerini göstermek için geldiğini ifade etmiştir (T.C. Cumhurbaşkanlığı 2015d).

Cumhurbaşkanı Erdoğan, 8 Eylül 2017’de Kazakistan’a resmi ziyaret gerçekleştirmiştir. Yapılan ikili görüşmelerde uluslararası ve bölgesel sorunların ele alındığını ifade eden Erdoğan, Nursultan Nazarbayev’in Türkiye’nin FETÖ’ye karşı mücadelesine verdiği destek için teşekkürlerini dile getirmiştir (T.C. Cumhurbaşkanlığı 2017). Taraflar arasında yapılan görüşmeler sonucunda Yeni Sinerji-Ortak Ekonomi Programı Eylem Planının 2017-2020 Dönemi Eylem Planı Protokolü, Türkiye-Kazakistan Karma Ekonomik Komisyonu Onuncu Dönem Toplantısı Protokolü ve Büyük Almatı Çevre Yolu İnşası ve İşletmesine İlişkin Anlaşma imzalanmıştır. Ayrıca Türk ve Kazak firmaları arasında 590 milyon dolarlık yatırım anlaşmaları imzalanmıştır (Siyaset Dergisi 2017). Erdoğan ziyareti sırasında Astana’da yapılan İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT) 1. Bilim ve Teknoloji Zirvesine de iştirak etmiştir. Kazakistan Cumhurbaşkanı Nazarbayev, 12-13 Eylül 2018 tarihlerinde Türkiye’ye yaptığı resmi ziyaret sırasında Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyinin 3.Toplantısına katılmıştır. Liderler bu ziyaret çerçevesinde, ikili görüşme öncesinde 12 Eylül’de Türkiye-Kazakistan Yatırım Forumuna katılmıştır. Bu forumda Türk ve Kazak devlet kurumları ve özel sektör şirketleri arasında hacmi 2 milyar dolara yakın 20 anlaşma imzalanmıştır. 13 Eylül’de de iki taraf başta “Askeri İş Birliği Anlaşması” ve “Askeri Alanda Gizlilik Dereceli Bilgilerin Karşılıklı Korunması Anlaşması” olmak üzere 5 anlaşmaya imza atmıştır (Kaplan ve Güder 2018).

İlk olarak Türk Konseyi 8. Zirvesi vesilesi ile 21 Kasım 2021’de Türkiye’ye gelen Kazakistan’ın yeni Cumhurbaşkanı Kasım Cömert Tokayev, Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan’ın daveti üzerine 10 Mayıs 2022’de Türkiye’ye resmi ziyarette bulunmuştur. Görüşmeler neticesinde Kazakistan ile Türkiye arasındaki stratejik ortaklığın daha da geliştirilmesine yönelik yeni işbirlikleri kararı alınarak iki ülke arasında “Güçlendirilmiş Stratejik Ortaklığa İlişkin Ortak Bildirinin” yanı sıra altı hükümetler arası ve sekiz bakanlıklar arası belge imzalanmıştır (Kapital.kz 2022). Cumhurbaşkanı Erdoğan da yaklaşık beş ay sonra, 12-13 Ekim tarihlerinde Türkiye-Kazakistan Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi dördüncü toplantısına katılmak üzere resmi bir ziyaret gerçekleştirmiştir ve konsey toplantısının yanı sıra Astana’da gerçekleştirilecek olan Asya’da İşbirliği ve Güven Artırıcı Önlemler Konferansının (CICA) 6. Zirvesi’ne katılmıştır (T.C. Cumhurbaşkanlığı 2022b). Ziyarette Türkiye-

Kazakistan ilişkilerinin 30. yılına girdiğini vurgulayan Erdoğan, bu ziyaretin Türkiye ve Kazakistan arasındaki Geliştirilmiş Stratejik Ortaklığının pekişmesine katkı vereceğini, Kazakistan ile ilişkilerin günden güne artarak geliştiğini ve işbirliğinin eğitim faaliyetlerinden tarıma, ticaretten savunma sanayine birçok alanda ikili ilişkilerin güçlendiğini ifade etmiştir (Akan 2022). 1991’den günümüze Türkiye ile Kazakistan arasındaki siyasi ilişkiler, yakın işbirliği, üst düzey ziyaretler ve geniş bir yelpazedeki alanlarda genişleyen ortaklıklar ile oldukça güçlü bir konumdadır. Bu güçlü ilişki, iki ülke arasındaki işbirliğinin devamı konusunda parlak bir geleceğin göstergesidir.

1.1.4. Türkiye - Kırgızistan Siyasi İlişkileri

Sovyetler Birliği’nin çöküşünün hemen ardından Türkiye Cumhuriyeti, diğer Türk cumhuriyetlerinde olduğu gibi 16 Aralık 1991’de Kırgızistan’ın bağımsızlığını da en hızlı tanıyan ülkelerden biri olmuş ve bu yeni doğan cumhuriyet ile aktif bir ilişki içerisine girmiştir. Bu erken tanıma isteği, etnik olarak akraba olan bir millet ile bağ kurma konusunda güçlü bir iradenin olduğunun sinyalini vermiştir. İki ülke arasındaki diplomatik ilişkilerin kurulması, Türk hükümetinin Nisan 1992’de, Kırgız hükümetinin de Ekim 1992’de büyükelçilik açmasıyla gerçekleşmiştir. Kırgızistan’ın Ankara’daki büyükelçiliği, yurt dışında açtığı ilk diplomatik temsilcilik olmuştur. 1992 yılında Kırgız Cumhurbaşkanı Askar Akayev, Türkiye’ye ilk resmi ziyaretini gerçekleştirmiş ve bu ziyaret ilişkilerin sağlamlaştırılmasında önemli bir adım olmuştur. Türkiye, bağımsızlığının ilk yıllarında Kırgızistan’a ayni ve nakdi olmak kaydıyla toplam 18,5 milyon dolarlık hibe yardımıyla bulunmuştur (Naskali 2001, 143). Bu durum güven üzerine inşa edilen Türkiye-Kırgızistan ilişkilerinin en sağlam göstergesi olmuştur. Kırgızistan-Türkiye arasında siyasi ilişkilerin kuvvetli olması, askeri ilişkilere de yansımıştır. Mart 1993’te taraflar arasında Ankara’da Askeri Eğitim ve İşbirliği Anlaşması imzalanmıştır. Bunun yanı sıra sosyo-kültürel alanlarda da işbirliğinin bir yansıması olarak Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı ile Kırgız Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı arasında 8 Nisan 1993 tarihinde imzalanan “İşbirliği Protokolü” çerçevesinde Eylül 1993’te Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA) Bişkek koordinasyon ofisi açılmıştır. Bu ofis, TİKA’nın yurt dışındaki ilk ofislerinden biridir. TİKA projeleri, devlet ve yerel yönetimin iyileştirilmesi, kolluk kuvvetleri, eğitim, sağlık, kültür, bilim alanlarındaki projeler de dahil olmak üzere çeşitli alanlarla ilgilidir (TİKA 2023c, 26). Türkiye’nin Kırgızistan’ı tanıması ile başlayan resmi ilişkiler çerçevesinde

ilk 5 yılda Türkiye ile Kırgızistan arasında Cumhurbaşkanı, Meclis Başkanı, Başbakan ve Bakanlar düzeyinde karşılıklı olarak 10 ziyaret gerçekleştirilmiştir (Çoşkun 1996, 25).

17 Temmuz 1997’de Askar Akayev’in davetlisi olarak tekrar Kırgızistan’ı ziyaret eden Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, Kırgızistan’da UNESCO’nun organize ettiği ISSIK-KUL forumuna katılmıştır. Forumda konuşan Demirel, Türkiye olarak Kırgızistan’daki demokratikleşme reformlarına destek verdiklerini, demokrasi çerçevesinde laiklik ve dini değerlerin uyumlu bir şekilde bir arada var olabileceğini ve bunun örneğini teşkil eden Türkiye’nin bölge ülkeleri için bir model ülke konumunda olduğunu dile getirmiştir (Turgut 2001, 164-168). Ayrıca Demirel, bölgede barışın sağlanması için işbirliğinin gerekli olduğunu, Türkiye’nin bölgede işbirliğini esas aldığını ve hiçbir devletin bölgeyi kendi nüfuz alanı olarak görmemesi gerektiğini ifade etmiştir (Turgut 2001, 164-168).

Türkiye-Kırgızistan ilişkileri gittikçe gelişirken, Ekim 1997’de Asker Akayev, iki ülke arasında bağların kalıcı bir işbirliği ile güçlendirilmesini sağlamak üzere Türkiye’ye tekrar resmi ziyarette bulunmuştur. Bu ziyaret neticesinde iki ülke arasında 24 Ekim 1997 tarihli Kırgız Cumhuriyeti ile Türkiye Cumhuriyeti Arasında Ebedi Dostluk ve İşbirliği Anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşma çerçevesinde, başta enerji ve altyapı sektörleri olmak üzere kültür, eğitim, tıp ve ticaret alanlarında işbirliğini öngören ve Kırgızistan’daki Türk yatırımlarını teşvik eden birçok anlaşma imzalanmıştır. Ayrıca iki ülke arasında güvenlik alanında, bölgesel güvenliğin sağlanmasında ve uluslararası terörizm, suç ve silâh kaçakçılığına karşı mücadele konularında işbirliği yapılması kararlaştırılmıştır (TBMM Kanun 1998a). 1 Temmuz 1999’da Kırgız Cumhurbaşkanı Askar Akayev, Türkiye’yi ziyaret etmiştir. Ziyaret sonuncunda, Ebedi Dostluk ve İşbirliği Anlaşması ile birlikte önemli bir seviyeye yüklesen Kırgızistan-Türkiye ilişkilerini kuvvetlendirmek için iki ülke arasındaki ilişkilerin gelecekte stratejik seviyede devam etme arzusunu ifade eden “Kırgızistan ve Türkiye: 21. Yüzyılda Birlikte” ortak bildirisi yayınlanmıştır (T.C. Cumhurbaşkanlığı 2000b). Türkiye Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, Mayıs 2000’de biten 7 yıllık görev süresi boyunca Kırgızistan ile ilişkilerin gelişimine çok önem vermiş ve bu süre zarfında Kırgızistan-Türkiye arasında 52 adet ikili anlaşma yapılmıştır (Limon 2022, 146).

Ekim 2000’de Kırgızistan’ı ziyaret eden Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer, Kırgızistan ile uluslararası ve bölgesel sorunlarda, özellikle Kırgızistan’a yönelik gerçekleştirilen terör eylemlerine karşı birlikte mücadelede işbirliği içerisinde

olacaklarını ve Kırgızistan'ın savunması için Kırgız hükümetine her zaman yardım ettiklerini ve etmeye devam edeceklerini ifade etmiştir (T.C. Cumhurbaşkanlığı 2000b). Şubat 2002'de Kırgız Cumhurbaşkanı Asker Akayev de Türkiye'ye resmi ziyarette bulunmuş ve yapılan bu ziyarette iki ülke arasında "Uzun Vadeli Ekonomik İşbirliği Programı" ile "Adalet Bakanlıkları Arasında İşbirliği Protokolü" imzalanarak ekonomi ve hukuk alanında işbirliklerinin artırılması ve sağlamlaştırılması hedeflenmiştir (T.C. Cumhurbaşkanlığı 2002).

Kırgız-Türk ilişkilerinde 2005 yılına kadar süren Akayev döneminde, siyasi ilişkiler başta olmak üzere ortak bir vizyon çerçevesinde eğitimsel ve kültürel bağlantılar kurmaya odaklanan sağlam bir temel oluşturulmuştur. Bu dönem içerisinde iki ülke arasında yapılan üst düzey temaslar Kırgız-Türk ilişkilerinde kritik bir rol oynamıştır. Liderler arasındaki yüz yüze yapılan görüşmeler iki ülke arasında güvenin artmasına ve doğrudan iletişim için kanallar oluşturulmasına yardımcı olmuştur. Ortak ziyaretler ve imzalanan anlaşmalar, iki ülke arasında ortaya çıkan ortaklığın uluslararası görünürlük kazanmasını ve tanınmasını sağlamıştır. Devlet ve hükümet başkanları arasındaki ziyaretlerin artması, Kırgız-Türk ilişkilerinin güçlendirilmesine yönelik siyasi iradenin derinleştiğine işaret etmiştir.

2005 sonrası Kurmannek Bakiyev döneminde Kırgız-Türk ilişkilerinde yavaşlamalar görülmüştür. Kurmannek Bakiyev, 5 Eylül 2006 tarihinde cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in davetlisi olarak Türkiye'ye cumhurbaşkanı olarak ilk ziyaretini gerçekleştirmiştir. Ziyaret neticesinde 5 Eylül 2006'da iki ülke arasında "Hukuki, Ticari ve Cezai Konularda Adli İşbirliği Anlaşması" imzalanmıştır. Bu anlaşma, iki ülkeye adli olarak kendi ülkelerinde ceza almış suçluların anlaşmaya taraf olan diğer ülkede yakalanması halinde kendilerine iade hakkı sağlamaktaydı (T.C. Adalet Bakanlığı 2006). Kurmannek Bakiyev son olarak Türk Dili Konuşan Ülkeler zirvesi için 17 Kasım 2006'da Türkiye'ye gelmiştir. Ağustos 2007'de göreve gelen yeni Cumhurbaşkanı Abdullah Gül, 2009'un Mayıs ayında Kırgızistan'a resmi ziyarette bulunarak başta Kırgız Cumhurbaşkanı Kurmanbek Bakiyev olmak üzere Kırgız yetkililerle ikili görüşmeler gerçekleştirmiştir. Kırgız Meclisinde konuşan Cumhurbaşkanı Gül, 2009 yılına değin 18 yıl boyunca iki ülke arasında 137 anlaşmanın ve birçok projenin hayata geçirildiğini ve Kırgızistan'a 300 milyon dolardan fazla yatırımlarının olduğunu ifade ederek artan işbirliğinin iki ülke arasındaki güçlenen ilişkilere katkısını değerlendirmiştir (T.C.

Cumhurbaşkanlığı 2009). 2005-2010 arasındaki 5 yıllık Bakiyev dönemi, iki ülke arasında doğrudan ikili resmi ziyaretlerin en az olduğu dönem olmuştur.

2010 halk ayaklanması ile devrilen Kurmanbek Bakiyev sonrası Türk-Kırgız ilişkileri yeniden yukarı yönlü ivme kazanmıştır. 2010 ayaklanmasında Özbekler ve Kırgızlar arasında etnik çatışmalar yaşanmış, onlarca insan ölmüş ve yüzlerce insan da yaralanmıştır (Mira ve Uslu 2023, 160). Kimi kaynaklarda ise olaylarda binlerce kişinin öldüğü ve on binlerce kişinin de Özbekistan’a sığınmak zorunda kaldığı ifade edilmiştir (DEİK 2012, 4). Olaylarda Türk iş adamlarının yatırımları da kötü etkilenmiş, Türk iş adamları yaklaşık 7 milyon dolar değerinde zarara uğramıştır (Kanbolat 2011b). Ekim 2010’da Kırgızistan’da Özbekler ve Kırgızlar arasında çatışmaların yaşanmaması için taraflar arasında diyalog kurulmasını ve bölgede güvenin ve istikrarın yeniden sağlanmasını desteklemek üzere gerçekleştirilen “Etnikler Arası Diyalog, Uzlaşma ve Hoşgörü Konferansı” Türkiye Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu katılmıştır. Davutoğlu, Türkiye Dışişleri Bakanı sıfatının yanında İşbirliği ve Güven Artırıcı Önlemler Konferansı (CİCA) Dönem Başkanı sıfatıyla da konferansa dahil olmuştur. Kırgızistan’a gelen Davutoğlu, geçici hükümetin ilk olarak olayların sükûnete kavuşması için gerekli önlemleri aldığını ifade ederken, BM ve AGİT’in de bölgeye gelmesinde aktif rol aldıklarını dile getirmiştir (Milliyet 2010). Türkiye, bu süreçte Kırgızistan’da güvenin ve istikrarın yeniden sağlanması için yerel siyasi aktörler ile görüşmeler gerçekleştirmiş ve uluslararası diplomatik girişimlerde bulunmuştur. Ayrıca Türkiye Hükümeti, 2010 yılı içerisinde Kırgızistan’da zarar gören bölgelerin imarı ve kalkındırılması için 11 milyon dolarlık acil kalkınma yardımı desteği ve 10 milyon dolar nakit para desteği olmak üzere 21 milyon dolar hibe desteği sağlamaya karar vermiştir (T.C. Dışişleri Bakanlığı 2010c; Takvim 2010).

1 Şubat 2011 tarihinde Kırgızistan’a resmi bir ziyarette bulunan Başbakan Recep Tayyip Erdoğan’ı, Kırgızistan Başbakanı Almazbek Atambayev havalimanında karşılamıştır. Başbakan Erdoğan ziyaret sırasında yapılan ikili görüşmelerde, Kırgızistan’a 10 milyon dolar değerinde hibe ve Kırgızistan’ın güney gölgelerinde okul, hastane yapımı ve var olanların restorasyonu için 15 milyon dolar değerinde yatırım desteği sağlanacağını dile getirmiştir. Ayrıca tarafların, “Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi” kurulması ve 90 günlük vize muafiyeti sağlanması konusunda anlaşmaya vardıkları ifade edilmiştir (Kanbolat 2011b). Başbakan Erdoğan’ın ziyaretinden yaklaşık 3 ay sonra 26 Nisan 2011

tarihinde Kırgız Cumhuriyeti Başbakanı Almazbek Atambayev da Türkiye’ye resmi bir ziyarette bulunmuştur. Ziyaretin sonucunda Kırgızistan’ın 51 milyon dolar tutarındaki dış borcu Türkiye tarafından silinmiştir (Karımşakov 2017, 206). Ayrıca Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti’nin, Kırgızistan’a mali yardım sağlamak için hibe olarak verdiği 10 milyon doların tahsisine ilişkin anlaşma imzalanmıştır (Sabah 2011). Ziyaretin en önemli sonucu ise iki ülke arasında “Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi” kurulması ve ilk toplantısının yapılmış olmasıdır.

Türkiye-Kırgızistan arasındaki Ebedi Dostluk ve İşbirliği Anlaşması, “Kırgızistan ve Türkiye: 21. Yüzyılda Birlikte” bildirisi ve “Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi” kurulması iki ülke arasındaki ilişkilerin stratejik ortalık seviyesine yükseldiğinin temel göstergeleriydi. Türkiye-Kırgızistan ilişkilerinin stratejik ortalık seviyesine yükselmesi, her iki tarafın kendilerini tehdit eden unsurlara karşı işbirliğini en üst seviyede yürüteceğini göstermiştir. Kırgız hükümeti, Türkiye’nin talebi üzerine Kırgızistan’da tutuklanan El Kaide bağlantılı İBDA/C yöneticisi Ali Osman Zor’u 4 Ağustos 2011’de Türkiye’ye iade etmiştir. İBDA/C terör örgütü üyesi olan Zor, Türkiye’de 2008 yılında Ağır Ceza Mahkemesi tarafından 12,5 yıl hapis cezası verildikten sonra ülkeden kaçmış fakat MİT’in istihbarat desteği ile Kırgız makamları tarafından yakalanmıştı (Şardan 2011).

Artan yakın ilişkiler ikili ziyaretleri de artırmıştır. Almazbek Atambayev’in cumhurbaşkanlığı seçimini kazandıktan sonra 1 Aralık 2011’de yapılan devir teslim törenine katılan Cumhurbaşkanı Abdullah Gül, onun ilk resmi konuğu olmuştur (Tongut ve Yavuz 2014, 136). Göreve başladıktan çok kısa bir süre sonra 11 Ocak 2012’de Almazbek Atambayev, Cumhurbaşkanı Gül’ün davetlisi olarak Türkiye’ye cumhurbaşkanı sıfatıyla ilk resmi ziyaretini gerçekleştirmiştir. Ziyaret neticesinde iki ülke arasında “Türkiye ve Kırgızistan İlişkilerinde Yeni Tarihî Aşamaya İlişkin 20. Yıl Dönümü Ortak Bildirisi”, “Adli Yardımlaşma Anlaşması Onay Belgeleri” ve “Türkiye ile Kırgızistan Arasında 2012-2013 Yılları İş Birliği Planı” imzalanmıştır. Bu ziyaret iki ilişkilerin yeniden canlanmasını açısından önemli bir ziyaret olurken, Atambayev’in cumhurbaşkanı seçildikten sonraki ilk resmi yurtdışı ziyareti olup onun Kırgız-Türk ilişkilerine verdiği önemi göstermiştir (Abdullah Gül Resmi İnternet Sitesi 2012).

3 Haziran 2014’te Türkiye-Kırgızistan Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi’nin (YDSK) üçüncü toplantısı için Türkiye’ye gelen Kırgız Cumhurbaşkanı Atambayev,

toplantıya Başbakan Erdoğan ile eş başkanlık etmiş, Erdoğan ile ikili görüşmelerinin ardından Cumhurbaşkanı Gül ile de bir araya gelmiştir. Konsey toplantısı çerçevesinde iki ülkenin ilişkileri ele alınırken, bölgesel ve uluslararası meseleler de değerlendirilmiş ve başta “Dışişleri Bakanlıkları Arasında İşbirliği Protokolü” olmak üzere 3 yeni anlaşma imzalanmıştır (T.C. Dışişleri Bakanlığı 2014b). Türkiye Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu, Temmuz 2015’te Ortak Stratejik Planlama Grubu (OSPG) toplantısı çerçevesinde Kırgızistan’a ziyarette bulunmuştur. Yapılan görüşmede Türkiye ve Kırgızistan arasında dışişleri bakanlıkları bünyesinde yer alan Diplomasi Akademisi Başkanlığı kurumları arasında işbirliğine yönelik bir mutabakat zaptının hazırlandığı ifade edilmiştir. Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu, başta iki ülke arasında parlamentolar arası işbirliği, konsolosluklar ile ilgili konularda süreçlerin hızlandırılması ve uluslararası kuruluşlarda adaylık süreçlerin desteklemesi olmak üzere siyasi ilişkiler üzerine görüştüklerini ifade etmiştir. Taraflar arasında yapılan toplantıların sonucunda dışişleri bakanlıkları arasında bilişim teknolojileri alanında işbirliği anlaşması imzalanmıştır (TRT Haber 2014).

1 Eylül 2018’de Türkiye-Kırgızistan YDSK’in dördüncü toplantısını gerçekleştirmek üzere Kırgızistan’a ziyarette bulunan Cumhurbaşkanı Erdoğan, Kırgız mevkidaşı Sooronbay Ceenbekov ile siyasi, ekonomik, askeri, ticari ve sosyo-kültürel alanlarda işbirliklerini değerlendiklerini ifade etmiştir. Ziyaret neticesinde iki ülke arasında başta Askeri Nakdi Yardım Protokolü ve Ortak Gümrük Konseyi Kurulması Mutabakat Zaptı olmak üzere 12 anlaşma imzalanmıştır (NTV 2018). Bu ziyaret Cumhurbaşkanı Erdoğan’ın, cumhurbaşkanı olduktan sonraki ilk Kırgızistan ziyaretiydi. Yapılan ikili görüşmelerin ardından Cumhurbaşkanı Erdoğan, Kırgızistan’ın Çolpon Ata şehrinde düzenlenen 3. Dünya Göçebe Oyunlarına ve Türk Konseyi 6. Devlet Başkanları Zirvesine katılmıştır (T.C. Cumhurbaşkanlığı 2018b).

Kırgızistan Dışişleri Bakanı Çıngız Aydarbekov, 2019 yılında Türkiye-Kırgızistan OSPG üçüncü toplantısı için Türkiye’yi ziyaret etmiştir. Ziyaret sırasında Türkiye ve Kırgızistan vatandaşlarının karşılıklı seyahat prosedürlerine ilişkin yapılan 2011 anlaşmasına ilave olarak yeni bir ek protokol imzalanmıştır (İhlas Haber Ajansı 2019). Fetullahçı Terör Örgütü (FETÖ) tarafından 2016 yılında darbe girişimi ile sarsılan Türkiye’nin Kırgızistan ile ilişkileri, güçlü siyasi bağlardan dolayı kötü etkilenmemiştir. 2019 yılında Kırgız Yüksek Mahkemesi’nin FETÖ iltisaklı bir şirketin Kırgızistan’daki mülkiyetini

Türkiye’ye devretmesi kararı, Türkiye tarafından olumlu karşılanmış, bu kararı Türkiye Dışışleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu Kırgızistan Dışışleri Bakanı Çıngız Aydarbekov ile görüşmesinde dile getirerek “tarihi bir karar” olarak nitelendirmiştir (İhlas Haber Ajansı 2019). Bunun yanı sıra Türkiye’nin terörden arananlar listesinde yer alan FETÖ’nün Orta Asya sorumlusu Orhan İnandı, Kırgızistan’ın başkenti Bişkek’te Türk istihbarat servisi MİT tarafından gerçekleştirilen bir operasyon ile Temmuz 2021’de Türkiye’ye getirilmiştir (Super Haber 2021). Bu operasyon, Türkiye ile Kırgızistan’ın yakın ve güçlü siyasi ilişkilerini gösteren bir niteliktedir. 2022 yılında Türkiye’ye gelen Kırgızistan Dışışleri Bakanı Ceenbek Kulubayev de Türkiye’nin FETÖ konusundaki hassasiyetlerini bildiklerini ve Kırgız güvenlik servisinin Türk istihbarat servisi ile iletişim halinde olduğunu ve sıkı çalıştığını dile getirmiştir (Karaca ve Kabakçı 2022).

Türkiye ve Kırgızistan liderleri resmi ikili görüşmelerin yanı sıra tüm ortak uluslararası organizasyonlarda da bir araya gelip ikili görüşmeler gerçekleştirmiştir. 2022 yılında iki lider, uluslararası organizasyonlar çerçevesinde 5 kez ikili görüşme gerçekleştirmiştir (T.C. Dışışleri Bakanlığı 2023b, 61). Bunun yanı sıra aynı yıl içerisinde Kırgızistan Dışışleri Bakanı, Bakanlar Kurulu Başkanı ve Meclis Başkanı da Türkiye’ye resmi ziyaret gerçekleştirirken, Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) eski başkanı Binali Yıldırım TDT Aksakallılar Heyeti Başkanı sıfatıyla Kırgızistan’ı ziyaret etmiştir (T.C. Dışışleri Bakanlığı 2023b, 61-62). Son on yılda Kırgızistan ve Türkiye arasındaki siyasi ilişkiler artan işbirliği, stratejik ortaklıklar ve çeşitli sektörlerde bağların derinleşmesi ile karakterize edilmiştir. Cumhurbaşkanları, bakanlar ve diğer yetkililer arasındaki sık sık yapılan karşılıklı resmi ziyaretler, siyasi diyalog ve anlayış oluşturma konusundaki kararlılığı göstermektedir. Her iki ülke de yıldan yıla gelişen siyasi ilişkilerini güçlendirme ve karşılıklı çıkar alanlarında birlikte çalışma kararlılığını paylaşmaktadır.

1.1.5. Türkiye – Azerbaycan Siyasi İlişkileri

Türkiye, 9 Kasım 1991’de Azerbaycan’ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülke olmuştur. Azerbaycan ile Türkiye arasında diplomatik ilişkiler ise Türkiye’nin 14 Ocak 1992’de Azerbaycan’daki başkonsolosluğunu büyükelçilik seviyesine çıkarmasıyla başlamış ve Türkiye Bakü’de büyükelçilik açan ilk ülke olmuştur. Azerbaycan ilk Cumhurbaşkanı Ayaz Mütellibov 24 Ocak 1992’de Türkiye’yi ziyaret etmiş, dönemin Türkiye Cumhurbaşkanı Turgut Özal ile yapılan görüşmelerin ardından iki ülke arasında “Dostluk, İşbirliği ve İyi Komşuluk Anlaşması” imzalanmıştır (TBMM Kanun 1993b).

Cumhurbaşkanı Turgut Özal da 1-3 Mayıs 1992 tarihleri arasında Azerbaycan'ı ziyaret etmiştir. Azerbaycan Cumhurbaşkanı Ayaz Mütellibov ile yapılan görüşmeler neticesinde ikili ilişkilerin geliştirilmesi için temel ilkelerin ve beklentilerin ele alındığı “Ortak Bildiri” yayınlanmıştır (“Haydar Aliyev Mirası” Uluslararası Online Kütüphane 2024). Türkiye, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsız bir devlet inşa etme çabalarını başından beri desteklemiştir. Ağustos 1992'de Azerbaycan, Ankara'da büyükelçiliğini açarken, Ocak 1993'de İstanbul'da başkonsoloslугunu açmıştır. Dostluk, İşbirliği ve İyi Komşuluk Anlaşması, Türkiye'de onaylanıp yürürlüğe girerken, Azerbaycan'da yaşanan iç karışıklar nedeniyle Azerbaycan Parlamentosu tarafından onaylanmamıştır (TBMM Kanun 1993b; Aslanlı ve Hesenov 2005, 20). Ermeni saldırılarına karşı koymadaki başarısızlıklar ve Hocalı Katliamı nedeniyle artan iç siyasi baskılar neticesinde Azerbaycan Cumhurbaşkanı Ayaz Mütellibov 5 Mart 1992'de istifa etmek zorunda kalmıştır.

7 Haziran 1992'de cumhurbaşkanlığına seçilen Ebülfez Elçibey, ilk yurtdışı seyahatini 24-27 Haziran tarihlerinde Türkiye'ye gerçekleştirmiş ve Ankara'da yapılan Karadeniz Ekonomik İşbirliği Zirvesine iştirak etmiştir. Ebülfez Elçibey'in cumhurbaşkanı olması Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde yeni dönemi başlatmıştır. Ebülfez Elçibey 28 Ekim-5 Kasım 1992 arasındaki Türkiye ziyareti sırasında Türkçe Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirvesine katılmış ve Türkiye-Azerbaycan arasında başta İşbirliği ve Dayanışma Anlaşması olmak üzere bir takım ikili anlaşmalar imzalanmıştır. Türkiye ve Azerbaycan arasında 24 Ocak 1992'de imzalanan Dostluk ve İşbirliği Anlaşması ile 2 Kasım 1992 tarihinde imzalanan İşbirliği ve Dayanışma Anlaşması, iki ülke arasındaki siyasi ilişkilerin ve işbirliklerin temeli niteliğinde olan anlaşmalardır. Türkiye, Ermeni birliklerinin Azerbaycan'ın Karabağ bölgesine saldırıları nedeniyle Ermenistan ile diplomatik ilişkiler kurmamış ve Nisan 1993'te Ermeni birliklerinin Azerbaycan'a ait Kelbecer reyonunu işgal etmesinden sonra da Türkiye, Ermenistan ile sınırlarını kapatmıştır. Bu yaklaşım, Türkiye ile Azerbaycan arasındaki köklü ve güçlü ilişkileri göstermekteydi. Ayaz Mütellibov iktidarının sonunu getiren nedenler bu kez Ebülfez Elçibey iktidarının sonunu getirmiş, Elçibey 9 Haziran 1993'te Albay Suret Hüseyinov'un darbesi sonucu iktidardan düşmüştür.

İç kargaşaları yatıştıran ve 3 Ekim 1993'te yapılan seçimleri kazanan Azerbaycan'ın yeni Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev, ilk resmi ziyaretini 8-11 Şubat 1994 tarihlerinde

Türkiye'ye gerçekleştirmiş ve dönemin Türkiye Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel ve Başbakanı Tansu Çiller ile bir takım ikili görüşmeler gerçekleştirmiştir. Bu ziyaret neticesinde iki ülke arasında 9 Şubat 1994 tarihinde başta 'Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Siyasal Danışmalara İlişkin Anlaşma', 'Türkiye Cumhuriyeti ve Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Dostluk ve Çok Yönlü İşbirliğinin Geliştirilmesine İlişkin Anlaşma' ile 'Türkiye Cumhuriyeti ve Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında İşbirliği ve Karşılıklı Yardımlaşma Protokolü' olmak üzere toplam 6 önemli anlaşma imzalanmıştır (Resmi Gazete 1994, 2; TBMM Kanun 1994a, 102).

Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev ile dostane ilişkiler kurmuştur. 13-15 Mart 1995 tarihlerinde Azerbaycan'da Haydar Aliyev'e, Azerbaycan Özel Polis Birliği Komutanı Rövsen Cevadov liderliğindeki cunta birlikleri darbe girişiminde bulunmuştur. 12 Mart'ta Kopenhag'da BM'nin Dünya Sosyal Kalkınma Zirvesinde bulunan Süleyman Demirel'in darbe hazırlığı girişimlerinin istihbaratını zirve öncesinde alıp Aliyev'e bildirmesi, darbenin bastırılmasında hayati bir etki doğurmuştur (Turgut 2015). 12 Nisan 1995 tarihinde Başbakan Tansu Çiller'in Azerbaycan'a resmi ziyareti sırasında iki ülke arasında Hazar petrollerinin çıkarılmasında oluşturulan konsorsiyumda Türkiye Petrolleri şirketinin payının arttırılması konusunda bir petrol anlaşması yapılmıştır (Ünalp 2023, 191). Süleyman Demirel 7-9 Aralık 1995 tarihlerinde yanında YÖK Başkanı ve birçok üniversite rektörü ile birlikte Haydar Aliyev'in daveti üzerine Azerbaycan'a resmi ziyarette bulunmuş, ziyaret sırasında iki ülke arasında siyasi ilişkilerin yanı sıra eğitim alanında da işbirliği çalışmaları yürütülmüştür (Nusretoğlu 2022, 6).

Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev 5-9 Mayıs 1997'de, Türkiye Cumhurbaşkanı Demirel'in daveti üzerine tekrar Ankara'ya resmi bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Haydar Aliyev, yaşanan sıkıntıları dile getirerek Cumhurbaşkanı Demirel'den ekonomik destek istemiştir (Ünalp 2023, 191). Ayrıca bu ziyaret kapsamında iki ülke arasında başta 'Stratejik Ortaklığın Derinleştirilmesine İlişkin Anlaşma' olmak üzere 8 anlaşma imzalanmış ve Haydar Aliyev'e Süleyman Demirel tarafından Türkiye Devlet Nişanı verilmiştir ("Haydar Aliyev Mirası" Uluslararası Online Kütüphane 2024). Sovyetler Birliği'nden bağımsızlığını kazanan Türk Cumhuriyetleri liderleri arasında Türkiye Devlet Nişanı almış ilk lider Azerbaycan Umummilli Lideri Haydar Aliyev olmuştur. Yapılan bu anlaşmalar Türkiye ve Azerbaycan arasındaki bağı, normal bir işbirliğinin

ötesine taşımıştır. 29 Ekim 1998 tarihinde Türkiye'nin 75. Kuruluş Yılı kutlamalarına katılmak için Ankara'da bulunan Haydar Aliyev, Hazar ve Kazak petrollerinin Batı dünyasına Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı üzerinden aktarılmasına ilişkin Ankara Deklarasyonunu Kazakistan, Türkiye, Gürcistan ve Özbekistan liderleriyle birlikte imzalamıştır ("Haydar Aliyev Mirası" Uluslararası Online Kütüphane 1998).

Azerbaycan Umummilli Lideri Haydar Aliyev, 12 Mart 2001 tarihinde Türkiye'ye son resmi ziyaretini gerçekleştirmiştir. Haydar Aliyev, dönemin Türkiye Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'le görüşmelerinde temel konunun Türkiye ile işbirliklerinin yanı sıra Kafkasya'da barışın ve güvenliğin sağlanması olduğunu dile getirmiştir ("Haydar Aliyev Mirası" Uluslararası Online Kütüphane 2001). Görüşmeler sırasında Türkiye ve Azerbaycan için çok önem taşıyan Hazar gazının Avrupa'ya taşınması meselesi hakkında iki ülke arasında "Azerbaycan Doğal Gazının Türkiye Cumhuriyeti'ne Sevkiyatına İlişkin Anlaşma" imzalanmıştır (TBMM Kanun 2001a). Yapılan anlaşma sonrasında Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer, 17 Eylül 2002 tarihinde Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattının temel atma törenine iştirak etmek için Azerbaycan'a gitmiştir. Haydar Aliyev dönemi boyunca Azerbaycan'dan cumhurbaşkanlığı seviyesinde Türkiye'ye 3'ü resmi olmak üzere 20 ziyaret gerçekleştirilirken, Türkiye'den cumhurbaşkanlığı seviyesinde Azerbaycan'a 4 resmi ziyaret gerçekleştirilmiştir (Ünalp 2023, 192). Haydar Aliyev döneminde güçlü temeller üzerine inşa edilen Türkiye-Azerbaycan ilişkileri, ilk on yıl içerisinde sarsılmaz bir güven işbirliği ortaya çıkarmıştır.

Haydar Aliyev'in ölümünden sonra iktidara geçen oğlu İlham Aliyev döneminde Türkiye-Azerbaycan ilişkileri 'kardeşlik' ilişkilerinin ötesine taşınmış, bu dönemde iki devlet arasındaki ilişkiler stratejik ortaklığa dönüşmüştür. Türkiye-Azerbaycan arasındaki stratejik ortaklığı güçlendiren en önemli gelişmeler ise hiç şüphesiz dönemin Türkiye Cumhurbaşkanı Abdullah Gül ve Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev tarafından 16 Ağustos 2010 tarihinde Bakü'de "Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması" imzalanması ile 15 Eylül 2010 tarihinde imzalanan anlaşmayla iki ülke arasında Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi'nin kurulması olmuştur. 25-26 Ekim 2011 tarihinde Türkiye ile Azerbaycan Arasındaki Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi'nin (YDSİK) ilk toplantısı İzmir'de yapılmıştır. İlk toplantı için İzmir'in seçilmesinin nedeni, 2015 yılında kullanıma girmesi planlanan Aliğa Star Rafinerisi'nin temelini atılmasıdır. 5 milyar dolar değerinde büyük bir sermaye ile kurulacak olan

rafineriyi Azerbaycan'ın SOCAR firması ile Türk Firması TURCAS inşa edecekti (Kanbolat 2011a). YDSİK'in ikinci toplantısı Azerbaycan'ın Gebele şehrinde yapılırken, üçüncü toplantısı 13 Kasım 2013 tarihinde Ankara'da gerçekleştirilmiştir. Erdoğan ve Aliyev'in ortak başkanlığında yapılan bu toplantıda iki ülke arasında başta "İkili İlişkilerin Derinleştirilmesine İlişkin 2014-2015 Eylem Planı" ve "Güvenlik İşbirliği Anlaşması" olmak üzere 7 anlaşma imzalanmıştır (T.C. Dışişleri Bakanlığı 2013a;b)

2020 yılı yazında Kafkasya'da bölgesel güvenlik sorunları yeniden baş göstermiştir. 12 Temmuz'da Ermeni birlikleri, Azerbaycan'ın Tovuz şehrine saldırılar düzenlemiş, saldırılar Azerbaycan ordusu tarafından püskürtülürken yaşanan çatışmalarda Tümgeneral Polat Heşimov şehit düşmüştür (Rehimov 2023). Çatışmaların akabinde 29 Temmuz-10 Ağustos tarihleri arasında gerçekleştirilen Türkiye ve Azerbaycan'ın Kara ve Hava Kuvvetlerinin büyük çaplı ortak tatbikatı, bölgede Ermenistan ve destekçilerine mesaj niteliği taşımaktaydı. Tatbikatın içerisinde "stratejik bölgeleri kurtarma" eğitimi bulunması bu mesajın en belirgin örneği olmuştur (Aslanlı 2020). 5 Eylül 2020'de Türkiye ve Azerbaycan arasında Kara ve Hava Kuvvetlerinin muharebe taktik ve taktik-uçuş tatbikatı 5 bin askerin katılımıyla gerçekleştirilmiştir (Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi 2020). Yakın siyasi ilişkiler neticesinde yıllar içerisinde sıkı bir müttefikliği dönüşen Türkiye-Azerbaycan ilişkileri, bölgede gücünü gösterir hale gelmiştir.

27 Eylül 2020 tarihinde Ermeni birliklerinin, Azerbaycan sınır hattına kapsamlı bir şekilde saldırması sonucunda Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in Azerbaycan Ordusuna saldırı emri vermesiyle 44 gün süren 2. Karabağ Savaşı başlamış, savaş 10 Kasım 2020'de Ermenistan Cumhurbaşkanı Nikol Paşinyan'ın yenilgiyi belgeleyen bildirgeye imza atmasıyla bitmiştir (Rehimov 2023). Türkiye Azerbaycan'a 2. Karabağ Savaşı boyunca hiçbir desteğini esirgememiştir. Türkiye'nin en önemli verdiği desteklerden biri siyasi destek olmuştur. Birleşmiş Devletler (BM), Avrupa Birliği (AB), Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve Rusya çatışmaları durdurma çağrısı yaparken Türkiye Cumhurbaşkanı Erdoğan ise yaptığı açıklamalarda, bölgede Ermeni işgali ile başlayan krizin artık son bulması gerektiğini ifade etmiştir (BBC Türkçe 2020). Ayrıca Erdoğan'ın konu ile ilgili yaptığı her açıklamasında her zaman olduğu gibi Azerbaycan'ın yanında olduklarını kamuoyunda dile getirmesi, savaşa üçüncü bir ülkenin dâhil olmasını engellemiştir (Mecra 2021). Türkiye siyasi desteğin yanı sıra Azerbaycan'a askeri destek

de sağlamıştır. Türkiye, Azerbaycan ordusunun modernizasyonu için birçok modern silah sistemleri, zırhlı muharebe araçları ve insansız silahlı ve silahsız hava araçları temin etmiş, Azerbaycan Türkiye’den sadece 2020 yılı içerisinde 15 milyar dolarlık silah satın almıştır (Mira 2023a). Azerbaycan’ın Türkiye’den aldığı askeri malzeme, özellikle de SİHA’lar savaşın kaderini değiştirmiş, Ermenistan ordusunun hezimete uğramasına sebep olmuştur. Türkiye Azerbaycan’a siyasi ve askeri desteğinin yanı sıra savaş sonrasında ilaç, gıda gibi temel insani ihtiyaç malzemeleri göndermiştir (Al 2023, 55).

Türkiye’deki cumhurbaşkanlığı seçimlerinin ardından yeniden seçilen Cumhurbaşkanı Erdoğan’ın 15 Haziran 2021’de Azerbaycan ziyareti, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde yeni bir dönemin açılmasına sebep olmuştur. Ziyarete “Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Müttefiklik İlişkileri Hakkında Şuşa Beyannamesi” imzalanmıştır. Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Şuşa Beyannamesi’nin tarihi bir anlaşma özelliği taşıdığını ve bu anlaşmayla birlikte Türkiye ile Azerbaycan’ın resmen müttefik olduğunu dile getirmiştir (Kaplan ve Altaş 2021). Türkiye-Azerbaycan ilişkileri, Azerbaycan’ın kültür başkenti olarak seçtiği Şuşa şehrinde yayınlanan “Şuşa Beyannamesi” ile ittifak düzeyine yükselmiştir. Bunun neticesinde Türkiye ve Azerbaycan “kardeş devlet” olmanın yanında resmi olarak da iki müttefik devlet haline gelmiştir. “Şuşa Beyannamesi” derin bir işbirliği geçmişine sahip olan Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin bir sonraki aşamaya yükselmesi anlamına da gelmiştir. Yapılan görüşmede konuşan Erdoğan ise Türkiye ve Azerbaycan’ın “tek millet iki devlet” düşüncesiyle iki kardeş ülke olduğunu ve bu zamana kadar bu kararlılıkla geldiğini ve bundan sonra öyle devam edeceğini ifade etmiştir. Erdoğan ayrıca bölgesel barışın tesis edilmesi için Türkiye, Azerbaycan, Rusya, Ermenistan, İran ve Gürcistan’ın yer aldığı ‘altılı bir siyasi platform’ kurulması gerektiğini dile getirmiştir (Kaplan ve Altaş 2021).

Türk milletinin önderi Mustafa Kemal Atatürk’ün “Azerbaycan’ın sevinci sevincimiz, kederi bizim kederimizdir” sözü ve Azerbaycan milli lideri Haydar Aliyev’in “tek millet, iki devlet” sözü iki kardeş devlet arasındaki ilişkilerin temellerini oluşturmaktadır. İki ülke liderlerinin geleneksel karşılıklı ziyaretleri, Azerbaycan ile Türkiye arasındaki ilişkilerin gelişmesinde ve karşılıklı entegrasyonda önemli rol oynamaktadır. Nitekim güvenilir bir müttefik olan Türkiye ile ilişkilerin güçlendirilmesi Azerbaycan’ın dış politikasının önceliklerinden biridir (Azerbaycan Ankara Büyükelçiliği 2024). Azerbaycan ile Türkiye arasında diplomatik ilişkilerin tesis edilmesinin üzerinden 32 yıl

geçmiştir. Tarihsel dostluk, karşılıklı güven, samimi ilişkiler ve üst düzey işbirliği temelinde inşa edilen Azerbaycan-Türkiye ilişkileri sürekli güçlenmektedir.

1.2.Türkiye'nin Türk Dünyası ile Ekonomik İlişkileri

Türkiye, Türk devletleriyle siyasi ilişkilerini artırırken ekonomik alandaki işbirliklerini de güçlendirmeye çalışmaktadır. Türk dünyası ile ekonomik işbirliği Türkiye için stratejik öneme sahiptir. Ekonomik işbirliği ticaret, yatırım, enerji ve ulaştırma gibi çeşitli alanları kapsamaktadır. Türkiye'nin bölgedeki konumunu güçlendirmek için kullandığı başlıca araçlardan biri, ekonomik işbirliği çerçevesinde yaptığı ayni ve nakdi karşılıksız yardımlardır. Bu yardımlar, ortak kültürel ve tarihi bağların yanı sıra Türkiye ile Türk dünyası ülkeleri arasında karşılıklı fayda sağlayan ekonomik ilişkileri güçlendirme arzusuna da dayanmaktadır. Bu çerçevede Türkiye, Kırgızistan'a 1991-1994 yılları arasında ayni ve nakdi olmak üzere toplamda 18,5 milyar dolarlık hibe yardımında bulunmuştur (Ünal 2014, 139). Türkiye, enerji, ulaştırma, turizm ve inşaat gibi çeşitli sektörlerdeki projeleri aktif olarak destekleyerek Türk dünyasına yatırım yapılmasını sağlamaktadır. Yatırımlar, ekonomik kalkınmaya ve istihdam yaratılmasına katkıda bulunmaktadır. Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu (DEİK), Türkiye tarafından, 1985 yılında özel sektörde iş yapan Türk firmalarının dış ticaret faaliyetleri ve uluslararası yatırımları başta olmak üzere dış ekonomik ilişkilerini düzenlemek, koordine etmek ve geliştirmek amacıyla kurulmuştur. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Türkiye hükümeti, DEİK aracılığıyla özel sektörde yer alan Türk firmalarının, yeni kurulan Türk cumhuriyetlerinde yatırımlar yapması için birçok organizasyon düzenlemiş ve Türkiye ile Türk devletleri arasında ikili iş konseyleri ve forumları (Türkiye-Azerbaycan İş Konseyi ve Türkiye-Azerbaycan İş Forumu gibi) oluşturmuştur. Türkiye, ayrıca Türk dünyasında yer alan devletlerin uluslararası ekonomik kuruluşlara katılmasını da desteklemiştir. Bu minvalde Türkiye, bağımsızlığını yeni kazanmış olan Türk cumhuriyetlerinin, kendisinin de kurucuları arasında yer aldığı Ekonomik İşbirliği Teşkilatı'na (EİT) üye olması için girişimlerde bulunmuş ve neticede 1992 yılında Azerbaycan, Özbekistan, Kazakistan, Türkmenistan ve Kırgızistan EİT'ye üye olmuştur (Kızıltan ve Sandalcılar 2011, 102).

İlk olarak Türkiye, Orta Asya'da altyapı çalışmalarına (otoyol, köprü, havalimanı, modern bina ve yapılar v.s) yatırım yapılmasını, ekonomik işbirliğinin önemli bir alanı olarak görmektedir. Türkiye, Türk dünyasındaki birçok altyapı projelerinde aktif olarak

yer almaktadır. Bu projeler ekonomik bağları güçlendirmeyi, ticareti ve ulaşım erişilebilirliğini artırmayı ve bölgede sürdürülebilir kalkınmaya destek olmayı amaçlamaktadır. Türkiye son dönemlerde Aşkabat'ta uluslararası havalimanı inşası, Türkmenistan Milli Cam Kompleksi inşası ve uluslararası Türkmenbaşı deniz limanı inşası, Özbekistan ve Kırgızistan'da maden tesisleri ve hidroelektrik üretim santrallerinin inşası gibi birçok büyük ölçekli proje yatırımları gerçekleştirmiştir. Türkiye, Kazakistan'da en fazla yatırım yapan ülkeler sıralamasında altıncı sırada yer almaktadır (Cinokur 2023). Türkiye, Türk dünyasını birbirine bağlayacak bir hat olan Trans-Hazar ulaşım yolu projesini, Çin ile ortaklaşa hayata geçirmeyi planlamaktadır. Bu ulaşım koridoru sayesinde Türkiye'nin Orta Asya'daki Türk devletlerine doğrudan erişimi sağlanacak ve bu durum, mal ihracatının ve hammadde ithalatının artmasına sebep olacaktır. Türk cumhuriyetleri açısından Avrupa'ya sınırı olan Türkiye, önemli bir stratejik ortak haline gelmiş ve onlara denizlere erişim ve mal taşıma imkanı sunmuştur. Türk dünyası, Türkiye'nin enerji ihtiyacından dolayı, enerji kaynaklarına erişimin artması açısından da Türkiye'nin dikkatini çekmektedir. Türkiye, Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı üzerinden Kazak petrolü ve Güney Gaz Koridoru projesi üzerinden de Türkmen gazı tedarikini arttırmayı hedeflemektedir. Bu yatırımlar, Türkiye'nin Kafkasya ve Orta Asya üzerinden Asya'dan Avrupa'ya gaz taşıyarak bir Avrasya “enerji merkezi” oluşturma arzusunu işaret etmektedir.

Türkiye'nin Türk devletleri ile ticaret hacmi 1992 yılında yaklaşık 275 milyon dolar iken, 2022 yılında bu rakam 69 kat artarak 19 milyar dolara yükselmiştir. Bu rakam, 2022 yılında toplam 618,6 Milyar dolar dış ticaret hacmine sahip olan Türkiye'nin toplam dış ticaret hacminin yüzde 3.06'sını temsil etmektedir. 2022 yılı verilerine göre Türkiye en çok Azerbaycan ve Kazakistan ile ticaret yapmaktadır ve Türkiye'nin Azerbaycan ile ticaret hacmi 6 milyar dolar değerindedir (Sadık 2023). Türkiye'nin Kazakistan ile ikili ticaret hacmi ise 6.3 milyar dolara ulaşmış olup Türkiye Kazakistan'ın dört ana ticaret ortağından biri konumundadır (Akorda 2023). 2023 Türkiye-Türkmenistan İş Forumu'nda konuşan Sanayi ve Teknoloji Bakanı Mehmet Fatih Kacır'ın ifade ettiğine göre, Türk dünyasının önemli enerji tedarikçisi konumunda olan Türkmenistan ile Türkiye'nin ticaret hacmi 2 milyar doları aşmış bulunmaktadır (TOBB 2023). Bunun yanında Türkiye bölgede Özbekistan'ın da dördüncü büyük ticaret ortağı olurken ihracat alanında üçüncü en büyük ortağı konumundadır (İnce 2023). Türkiye'nin Özbekistan Büyükelçisi Olgan Bekar'ın yaptığı açıklamaya göre yaklaşık iki bin Türk şirketi

Özbekistan’da faaliyet göstermekte olup Türkiye, Rusya ve Çin ile birlikte Özbekistan’da en çok şirket kuran ülkedir (Abdülkerimov 2023; Yeni Şafak 2023). Türk dünyasının en doğusunda kalan Kırgızistan’la da Türkiye’nin dış ticaret hacmi 1 milyar dolar seviyesindedir (Tayfur 2023a).

2011 yılında Kazakistan’ın Almatı şehrinde Türk dili konuşan devletler arasında ekonomik işbirliğini geliştirmek amacıyla kurulan Türk İş Konseyi, Türk dünyasında ekonomik işbirliğinin kurumsal kimliğe bürünmesini sağlayan en belirgin kuruluşlarının başında gelmektedir. Türk dünyasında ticari ilişkiler 2019 yılına kadar Türk İş Konseyi çatısı altında düzenlenmekteydi. Konsey, daha sonra yeni bir kurumsal kimliğe bürünerek adını Türk Ticaret ve Sanayi Odası (TCCI) olarak değiştirmiştir. TCCI, Türk Konseyi himayesinde iş forumları ve devletlerin yatırımcı ve girişimcilerine yönelik organizasyonlar düzenlemektedir. Türkiye ve Özbekistan 2022 yılında Taşkent’te yapılan Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi Toplantısı çerçevesinde başta ticaret ve askeri alanda olmak üzere 10 anlaşma imzalamıştır. Bu anlaşmalarla Türkiye’nin amacı Özbekistan ile ticaret hacmini 10 milyar dolara çıkarmaktır (Mutlu 2022). 2022 yılında Türkiye önemli bir ticaret ortağı olan Özbekistan ile Tercihli Ticaret Anlaşması imzalayarak iki ülke arasında ticareti ve yatırımı teşvik etmek için vergi indirimi, belirlenmiş bazı ticari ürünlere taviz kriterleri, teşvik primleri gibi birtakım kararlar almıştır (TBMM Tutanağı 2023). 2019 yılından bu yana Azerbaycan ile de ticari ilişkilerinin geliştirilmesi için gerekli kanuni ve ticari alt yapıları hazırlanmış ve iki ülke arasında 2023 yılında Tercihli Ticaret Anlaşması imzalanarak karşılıklı ticaret hacminin 15 milyar dolara ulaşması hedeflenmiştir (T.C. Ticaret Bakanlığı 2023a). Bölgede Rusya ve Çin’le rekabet etmek için mücadele veren Türkiye, 30 yıl içerisinde Türk devletleri ile ekonomik ilişkilerini geliştirme hususunda çok önemli başarı göstermiştir.

1.2.1. Türkiye - Türkmenistan Ekonomik İlişkileri

1992’de diplomatik ilişkilerin kurulmasından bu yana, Türkmenistan ve Türkiye’nin siyasi elitleri yakın ekonomik bağlar kurmaya çalışmışlardır. İlk olarak, Türkiye Türkmenistan’daki ekonomik varlığını genişletmekle ilgilenmekteydi ve Türk iş dünyası önemli Türkmen projelerine yatırım desteği vermişlerdir. Türkmen pazarı, Sovyetler Birliği’nin dağılmasından sonra Türkiye’ye göre Türk malları için önemli ve yeni bir pazar konumundaydı. Enerji sektöründe temasların kurulması ve genişletilmesi için zengin hidrokarbon kaynaklarına sahip olan Türkmenistan, Türkiye için cazip bir ortak

haline gelmiştir. Sovyetler Birliği'nin dağılması, Türkiye'nin Orta Asya'daki siyasi ve ekonomik yayılmasını genişletmesi için yeni fırsatlar sağlamıştır. Türkiye bu bağlamda Türkmenistan ile ekonomik ilişkilerine özel önem vermiştir. Türkmenistan'ın ekonomisinin ve ekonomik potansiyelinin oluşumu, ek yatırımlar, gelecek vaat eden ticaret ortakları arayışı ve pazar ilişkileri kurma deneyimi gerektirmiştir. Bu minvalde Ankara'da iki ülke arasında 3 Aralık 1991 tarihinde "Ticari ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması" imzalanmıştır.

1992 yılında Türkmenistan'da "On Yıllık İstikrar" programı kabul edilmiş ve bu programın hükümleri, planlı ekonomik yönetim sisteminin korunmasıyla ülkenin liberal bir ekonomik sisteme sorunsuz bir şekilde geçişini amaçlanmıştır (Hudayberdieva 2019a, 66). İki ülke arasındaki ekonomik temaslar, dönemin Türkiye Başbakanı Süleyman Demirel'in 1992 yılında Aşkabat'a yaptığı bir dizi ziyaretten olumlu yönde etkilenmiştir. Nisan 1992'de gerçekleşen ilk ziyaret sırasında, ekonomik sektörde yakın temaslar kurulmasına yönelik müzakereler başlamıştır ve yapılan görüşmeler neticesinde 2 Mayıs 1992'de "Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşması" imzalanmıştır. Kasım 1992'de Türkiye ve Türkmenistan tarafından Türkmen gazını Türkiye'ye taşıyacak bir boru hattının inşası ve daha sonra Batı Avrupa ülkelerine aktarılması konusunda stratejik bir anlaşma imzalanmıştır. Fakat Türkmenistan-Türkiye doğalgaz boru hattının inşası 1992 yılında imzalanan bir mutabakat anlaşmasıyla belirlenmiş olmasına rağmen güzergâh sorunu o dönem çözülememiş ve proje durmuştur (Troitskiy 2009, 86).

Türkmenistan ekonomisinin potansiyel kazançlı oluşumu, yatırımlar, gelecek vaat eden ticaret ortakları arayışı Türk iş adamları için Türkmen pazarının bâkir bir pazar olma özelliğine büründürürken aynı zamanda dinamikleri bilinmeyen bir pazar özelliği de ortaya koymuştur. Türkiye ve Türkmenistan arasındaki yatırımlarda iş adamlarının mali anlamda zora sokan çifte vergilendirme hususunda, iki ülke arasında 17 Ağustos 1995 tarihinde "Çifte Vergilendirmeyi Önleme Anlaşması" yapılmıştır. Türk iş adamlarının Türkmenistan'a girmesinin ilk adımı, Türk firmalarının Türkmenistan'da mal alımı ve proje yapımında kullanılması için Eximbank tarafından 1996 yılında verilen 91 milyon dolarlık kredi olmuştur (Dikkaya 1999, 22). Türk şirketleri Türkmenistan'da sanayi, inşaat işleri, işletmelere hizmet, ulaşım, toptan ve perakende ticaret, sanayi, otel ve restoran işletmecilik gibi alanlarda faaliyet alanlarında iş yapmaktaydı. 1995 yılına gelindiğinde Türkiye'nin Türkmenistan'a ihracatı 56.283 milyon dolar,

Türkmenistan'dan ithalatı ise 111.826 milyon dolara olurken iki ülke arasındaki dış ticaret hacmi 168.109 milyon dolara ulaşmıştır (Kayalı 2018, 165). 1995 yılında Türkiye ve Türkmenistan arasındaki ticaret dengesi Türkiye aleyhine 1992'den sonrası ilk defa açık vermiştir. Türkiye ve Türkmenistan arasındaki ticaret dengesinde 1997 yılına kadar dengeli gitmemiştir. 1997 yılından sonra Türkiye'nin Türkmenistan'a ihracatı, ithalatından fazla olması sebebiyle Türkiye Türkmenistan karşısında hep net ihracatçı konumunda olmuştur. 1998 yılında iki ülke arasındaki dış ticaret hacmi 137.808 milyon dolar olurken dış ticaret dengesi Türkiye lehine 53.818 fazla vermiştir. Bu yıl içerisinde Türkiye'nin Türkmenistan'a ihracatı 95.813 milyon dolar olurken Türkmenistan'dan ithalatı ise 41.995 milyon dolar seviyesine düşmüştür. 1998 yılından 2001 yılına kadar Türkiye'nin Türkmenistan'a ihracatı devamlı artmıştır. Fakat 2001 krizinden dolayı Türkiye'nin Türkmenistan'a ihracatı yaklaşık %12 azalarak 105.277 milyon dolar seviyesine gerilerken 2002 yılında 110.020 milyon dolar seviyesinde seyretmiştir. (Kayalı 2018, 165; DEİK 2008, 15).

1990'ların ilk yarısında, enerji sektöründe bağlantıların kurulması ve genişletilmesi Türk iş dünyası için özel bir önem taşımaktaydı. Öncelikli alanlar Türkmenistan'dan enerji kaynaklarının geliştirilmesi, işlenmesi ve taşınması olmuştur. Ancak tüm girişimlere rağmen bu yönde gözle görülür sonuçlar elde etmek mümkün olmamıştır. Trans-Hazar doğalgaz boru hattı projesinin amacı, Türkiye ve Avrupalı alıcıların Rusya'dan kaynak tedarikine olan bağımlılığını azaltmaktır. Müzakere süreci 1990'ların ikinci yarısı boyunca sürmüştür. Mart 1998'de Azerbaycan, Gürcistan, Kazakistan, Türkmenistan ve Türkiye yetkilileri İstanbul'da Trans-Hazar enerji koridorunun inşasına başlanmasını öngören bir protokol imzalamışlardır (Medvedev 2013). Ayrıca 1999 yılında AGİT Zirvesi'nde Azerbaycan, Gürcistan, Kazakistan, Türkmenistan ve Türkiye liderleri arasında Trans-Hazar projesinde petrolün nakli konusunda anlaşma yapılmıştır (Aslanlı 2017, 33). Fakat Türkiye'nin 1997 yılında Rusya ile anlaşma imzalayarak Mavi Akım projesine öncelik vermesi, Trans-Hazar projesinin önemin azalmasına ve Türkmenistan ile ilişkileri bozulmasına neden olmuştur. Türkiye ve Türkmenistan arasındaki bozulan ilişkiler, ekonomik ilişkileri de olumsuz etkilemiştir. Batılı ülkelerin Rus hidrokarbon ithalatına bağımlılıklarını azaltmak amacıyla Azerbaycan ve Türkmenistan'dan Türkiye'ye gaz tedarik etmek için Nabucco doğalgaz boru hattının inşası projesini "canlandırma" cabasına rağmen, 2000'li yılların başında iki ülke arasındaki ekonomik ilişkiler gelişmemiştir (Uluatam 2010).

İki ülke arasındaki ticari ve ekonomik işbirliğinin itici gücü, Aşkabat'ın yaşam standartlarını iyileştirmeyi amaçlayan ulusal reformları hayata geçirmesi stratejisi olmuştur. Bu stratejiyi gerçekleştirme yolunda, Türkmen yönetimi yabancı yatırım konusundaki tutumunu ciddi bir şekilde yeniden gözden geçirmeye başlamıştır. Bu çerçevede 2005 yılında ülkenin vergi kanunu, özel ve bireysel girişimcilerin faaliyetleri ile ilgili olarak değiştirilmiştir. Bu adım, ticari kuruluşların evrak işlerinin azaltılmasına ve vergi ödeme prosedürünün basitleştirilmesine olanak sağlamıştır (Hudayberdieva 2019a, 68). Türkiye ve Türkmenistan arasındaki ticari ve ekonomik ilişkilerin iyileşmesinde iki ülke arasında lider düzeyinde görüşmelerin dışında Türkmenistan yönetimin gerçekleştirdiği ticari ve ekonomik reformlar ile Türkiye'nin 2001 ekonomik krizi sonrasında ekonomisi düzelme içerisine girmiş olmasının da katkısı rol oynamıştır. 2000 sonrası oluşan bu ortam iki ülke arasındaki ticaret hacminin canlanmasına etki etmiştir. Bu kapsamda, 2005 yılında Türkiye'nin Türkmenistan'a ihracatı 180,63 milyon dolar, Türkmenistan'dan ithalatı ise 160,744 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Toplamda Türkiye ve Türkmenistan'ın ticaret hacmi 341.378 milyon dolar seviyesine yükselmiştir ve böylece, 2000 yılına kıyasla Türkiye ile Türkmenistan arasındaki toplam ticaret hacmi %56,60 artmıştır (Kayalı 2018, 165). Türkiye ile Türkmenistan arasındaki ekonomik ilişkiler kapsamında 2000-2007 yılı arasındaki dönem Türkmenistan'ın siyasi ve ekonomik reform süreçleri ile iç izolasyonu yaşandığı, ekonomik ve ticari ilişkilerde olumlu sinyallerin geldiği fakat yoğun olmayan bir dönem olmuştur.

Türk-Türkmen ilişkilerinin gelişiminde yeni bir aşamaya geçiş, Türkmenistan'daki iktidar değişikliği ile başlamıştır. 2007 yılının başlarında Gurbanguli Berdimuhamedov Türkmenistan devlet başkanı olmasıyla siyasi ve ekonomik reformlar başlamıştır (DEİK 2008, 6). Aşkabat ile Ankara arasında düzelen ilişkiler Berdimuhamedov ile genişlemeye başlamış, enerji işbirliği Türkmenistan ile Türkiye arasındaki ortak ekonomik faaliyetlerin en önemli alanı haline gelmiştir. 2007'den sonra Türkiye ve Türkmenistan aktif olarak yeni ekonomik projeleri hayata geçirmeye başlamıştır. Bu doğrultu da 2007 yılında Türk şirketi "Polimeks İnşaat" Türkmenbaşı'nda "Avaza" turizm bölgesinin inşaatına başlamış, bunun yanında bu şirket Avaza turizm bölgesinde bir deniz suyu arıtma tesisinin inşasını ve bağlantısını gerçekleştirmiştir. Projenin toplam maliyeti, 1 milyar dolarını Türkmenistan tarafından karşılanmak üzere 5 milyar dolar tutarındaydı (DEİK 2008, 12). Gelişen ilişkiler Türkiye ile Türkmenistan arasındaki ticaret ilişkilerini de arttırmış, 2007 yılında Türkiye'nin Türkmenistan'a ihracatı yaklaşık %21 artarak

339.998 milyon dolara yükselmiştir fakat Türkmenistan'dan ithalatı daha çok artarak 396.723 milyon dolara çıkmıştır (Kayalı 2018, 165). İthalat hacminin, ihracat hacmine oranla daha çok artmasından dolayı 2007 yılında Türkiye-Türkmenistan ticaret dengesi 3 yıl aradan sonra ilk defa Türkmenistan lehine çevirmiştir. Fakat bir yıl sonra denge tekrardan Türkiye lehine değişmiştir. 24 Mart 2008 tarihinden iki ülke arasında yapılan “Ticari ve Ekonomik İşbirliği” anlaşması ve Türk-Türkmen Ekonomik Komisyonu’nun 2008 yılında kurulması, ticari ve ekonomik ilişkilerin genişlemesi üzerinde olumlu bir etki doğurmuştur. 2008 yılında Türkiye’nin Türkmenistan’a ihracatında rekor bir artış yaşanmış, Türkiye’nin ihracatı yaklaşık %95 artarak 662.932 milyon dolara yükselmiştir. Fakat bunun yanında Türkmenistan’ın Türkiye’ye ihracatı az da olsa gerileyerek 389.305 milyon dolara düşmüştür (Kayalı 2018, 165). Bu yıl ayrıca iki ülke arasındaki dış ticaret hacmi ilk defa 1 milyar doları aşmıştır. 2007’den itibaren Ankara ve Aşkabat daha yakın temaslar kurması neticesinde, doğalgaz boru hatlarının hayata geçirilmesi için müzakerelere yeniden başlamış ve her iki ülkenin iş çevreleri arasında yakın temaslar olmuştur. Ülkeler arasındaki ekonomik ilişkiler, bu işbirliğinin geliştirilmesine yönelik karşılıklı ilgi nedeniyle istikrarlı kalmıştır.

2010’lu yıllarda taraflar elektrik, enerji, inşaat, yatırım ve kimya endüstrisi alanlarında ortak projelerin uygulanmasına devam etmiştir. Bu dönemin en önemli projeleri arasında Türkmenistan’ın başkentinde uluslararası bir liman ve havaalanı inşa edilmesi yer almaktaydı. Havaalanı inşası projesi için açılan ihaleyi Türk firması Polimeks Holding kazanırken Türkmenbaşı kentindeki limanın yeniden inşası içeren projeyi de Türk firması Çalık Holding kazanmıştır. “Oğuzhan” havalimanının inşaatı maliyeti 2,2 milyar dolar iken, Türkmenbaşı Liman’ının yeniden inşası projesinin tutarı 1,5 milyar dolardı (Deniz Haber Ajansı 2014; Hroniku Turkmenistana 2016). Limanın yeniden inşası projesi Türkmenistan için büyük jeo-ekonomik öneme sahiptir. Liman Asya ve Avrupa ülkelerini birbirine bağlayan ticaret yolu üzerinde yer almaktadır. Çalık Holding ayrıca Türkmenistan’da sadece inşaat sektöründe değil enerji sektöründe de faaliyet göstermektedir. Hâlihazırda Türkmen pazarında 400 Türk firması içerisinde, bugün Türkmenistan’daki en önemli şirketler olan bu firmalar ülkedeki inşaat, altyapı projelerinin yapımı ve yeniden inşası ile enerji alanlarında projeler üstlenmektedirler (TÜRKTOB 2023, 26). Türk firmaları Türkmenistan’da şu ana kadar 50 milyar dolar değerinde yaklaşık 1080 projeyi hayata geçirmiştir (Türkmen Portal 2024).

Türkmenistan’da yaşanan yönetim değişikliği ve Ankara ile Aşkabat arasındaki temasların artması iki ülke arasındaki ticari ve ekonomik ilişkileri etkilemiştir. 2010-2015 yılları arasında toplam ticaret hacmi bazı dalgalanmalar gösterse de ekonomik ilişkiler olumlu eğilimler göstermiştir. Türkiye’nin Türkmenistan’a ihracatı ilk defa 2010 yılında 1 milyar doları geçerken 2014 yılında da 2 milyar doları aşmıştır (Kayalı 2018, 165). Bu süreçte Türkiye ile Türkmenistan arasındaki dış ticaret dengesi de Türkiye lehine yıl geçtikçe artmıştır. 2014 yılında Türkiye’nin Türkmenistan’a ihracatı 2.232,838 milyar dolar olurken Türkmenistan’dan ithalatı 624.090 milyon dolar seviyesinde kalmıştır (Kayalı 2018, 165). 2016 yılından sonra Türkiye’de yaşanan ekonomik volatilité kaynaklı ekonomik sorunlar ve dünyada yaşanan gerilimlerden kaynaklı küresel piyasalarda arz ve talepten dolayı oluşan sıkıntılar Türkiye’nin ihracatını kötü etkilemiştir. Türkiye’nin Türkmenistan’a ihracatı 2015 yılında 1.858 milyar dolar iken 2019 yılında ise 689,623 milyon dolar seviyesine düşmüştür. Türkiye’nin ihracatı düşerken ithalatı da düşmüştür. Türkiye’nin Türkmenistan’a ithalatı da 2015 yılında 557,023 milyon dolardan 2019 yılında 197 milyon dolara gerilemiştir (TÜRKTOB 2023, 21). 2010 yılından 2020 yılına kadar 10 yıllık süre zarfında ilk 5 yılda büyüyen, ikinci 5 yıllık dönemde ise düşen ticaret hacmi sürekli dalgalanmalar göstermiştir. Bu durumun sebebi olarak zaman zaman iki ülke arasında yaşanan siyasi gerilimler, Türkmenistan’ın yapısından kaynaklanan hukuki sıkıntılar, Türkiye’deki ekonomik volatilité ve dünyada yaşanan gerilimlerden kaynaklı küresel piyasalarda arz ve talepten dolayı oluşan ekonomik sıkıntılar görülmektedir. Bunların yanı sıra 2020 yılında yaşanan küresel COVID-19 salgını da tüm devletleri etkilediği gibi Türkiye ve Türkmenistan arasında ikili ticareti de etkilemiştir.

2020 yılından sonra iki ülke arasındaki ticari ve ekonomik ilişkiler yeniden iyileşmeye başlamıştır. 2021 yılında iki ülke arasında ticaret hacmi, 2020 yılına oranla %53,35 artarak 1.696 milyar dolara yükselmiştir. İki ülke arasındaki artan ticaret hacminde Türkiye’nin Türkmenistan’a ihracatından ziyade Türkmenistan’dan ithalatı etkili olmuştur. 2021 yılında Türkiye’nin Türkmenistan’a ihracatı %25,20 artarken, ithalatı %223 artmıştır (TÜRKTOB 2023, 21). Türkiye ve Türkmenistan arasındaki ticari ve ekonomik ilişkiler kapsamında mal ithalat ve ihracatında Türkiye Türkmenistan’a elektrik ve elektronik malzemeler, işlenmiş demir çelik metaller, sanayi ürünü teknik araç ve gereçler, kablo ve türevi malzemeler, mobilya ve parçaları ve hazır tekstil ürünleri ihraç ederken Türkmenistan ise Türkiye’ye yakıt ve enerji ürünleri, petrol yağları ve türev yağlar, pamuk ipliği, kimyasal gübreler, işlenmemiş bakır ve hammadde ürünleri ihraç

etmektedir (TÜRKTOB 2023, 20-21). 2023 yılında iki ülke arasındaki dış ticaret hacmi son dört yıla oranla üç kat artarak 2,5 milyar doları aşmıştır. Ayrıca 2023 yılı içerisinde Türk firmaları 3,2 milyar dolar tutarında 7 projeyi başarıyla bitirmiştir (Türkmen Portal 2024). İki ülke arasındaki artan ticari ve ekonomik ilişkiler sürecinde her iki ülke de aralarındaki ticaret hacmini 5 milyar dolara çıkarmayı hedeflemektedir. Bu bağlamda Ekim 2023’de iki ülke arasında “KOSGEB-Türkmenistan Sanayiciler ve Girişimciler Birliği Eylem Planı” imzalanmıştır. Bu plan çerçevesinde iki ülke arasındaki KOBİ’lerin ticaret hacimlerin genişletilmesi hedeflenmiştir (KOSGEB 2024).

Türkiye ve Türkmenistan liderleri arasında karşılıklı güvene dayalı ilişkiler ve en üst düzeyde gerçekleştirilen verimli siyasi görüşmeler, ikili işbirliğinin yönlerini güçlendirerek ekonomik ilişkilerin genişletilmesi ve işbirliğinin daha da derinleştirilmesi için temel olmuştur. Türkiye’nin uzun yıllardır Türkmenistan’ın ana ekonomik ortaklarından biri olmuştur. Türkiye ile Türkmenistan arasındaki ekonomik ilişkiler üç döneme ayrılabilir. İlk dönem, ilişkilerin oluşum aşamasında olduğu ve işbirliğinin en öncelikli alanlarının seçildiği 1990’lı yıllardır. İkinci dönem ise 2000’li yılların ilk yarısından Berdimuhamedov’un Türkmenistan devlet başkanı olduğu 2007 yılına kadar olan dönemdir. Türkmen-Türk ilişkilerinin bu aşaması, Türkmenistan’ın iç izolasyonu ile açıklanan, siyasi ve ekonomik reform süreçlerinin yaşandığı ekonomik ve ticari ilişkilerde yoğun olmayan bir geçiş dönemidir. Üçüncü dönem ise 2007 yılından bu yana iki ülke arasında yakın ilişkiler kapsamında kurulan ekonomik işbirliklerinin hayata geçirildiği ve dalgalı olsa da ticari hacminin yüksek yüksek seyrettiği ve ekonomik ilişkilerin genişletilmeye başlandığı bir dönem olmuştur. Gelecek yıllar içerisinde Türkiye ve Türkmenistan, ekonomik işbirliğinin daha da geliştirilmesi ve derinleştirilmesi bakımından büyük fırsatlara sahiptirler. İki devletin ortak tarihi, etnik kökeni ve kültürel benzerlikleri, ticari ve ekonomik ilişkilerini güçlendirme çabaları için olumlu koşullar yaratmaktadır. Bu doğrultuda devlet başkanlarının karşılıklı ziyaretleri Türkiye-Türkmenistan ekonomik ilişkilerinin daha da geliştirilmesine ve derinleştirilmesine yeni bir ivme kazandıracaktır.

1.2.2. Türkiye - Özbekistan Ekonomik İlişkileri

Türkiye’nin Özbekistan’ın bağımsızlığını ilk tanıyan ülkelerden biri olmasıyla birlikte Türkiye ile Özbekistan arasındaki ilişkiler başlamış, ortak dil, tarih, kültür ve geleneklere dayanan yakın dostluk ve kardeşlik zemininde ilerlemiştir. Nisan 1992’de Türkiye’nin

Taşkent'teki büyükelçiliği, Ocak 1993'te ise Özbekistan Cumhuriyeti'nin Ankara'daki büyükelçiliği faaliyete geçmiştir. İki ülke arasındaki siyasi ilişkiler, iki ülke arasında karşılıklı ticari ve ekonomik ilişkilerin gelişmesine de zemin oluşturmıştır. İki ülke arasındaki ilişkiler 1993 yılından sonra bozulmaya başlamıştır. İslam Karimov karşıtı Özbek muhalif lider Muhammed Salih'in Turgut Özal tarafından Türkiye'ye davet edilmesiyle bozulan ilişkiler siyasi ilişkilerin yanında ekonomik ilişkileri de kötü etkilemiştir. 16 Şubat 1999 tarihinde Karimov'a yapılan suikast girişimde bir Türk vatandaşının da yer aldığı iddiaları, bozuk olan ilişkileri daha da kötüleştirmiştir (Karluk ve Hiç Gencer 2016, 224). Bozuk ilişkileri düzeltmek arzusunda olan dönemin Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan 2003 yılında Özbekistan'ı ziyaret etmesi, sorunlu olan ilişkileri düzelmeye yetmemiştir. Türkiye'nin 2005 yılında Özbekistan yönetiminin Andican kentinde çıkan olayları sert bir şekilde şiddet ile bastırmasını eleştiren BM'nin raporuna imza atarak destek vermesi, ikili ilişkileri düzeltme girişimlerini başarısız kılmıştır. Özbekistan'ın bağımsızlığından 2016'da Mirziyoyev'in cumhurbaşkanı seçilmesine kadar, Türkiye ve Özbekistan arasındaki ilişkiler istenilen düzeyde olmamıştır. İslam Karimov döneminde çalkantılı siyasi ilişkiler, iki ülke arasında ekonomik ilişkilere de olumsuz yansımıştır. Mirziyoyev'in göreve gelmesinden sonra iki ülke arasındaki ilişkilerde yumuşama ve yakınlaşma dönemine girilmeye başlanmıştır.

Özbekistan Cumhurbaşkanı Şavkat Mirziyoyev'in seçildikten sonra 25 Ekim 2017 tarihinde Türkiye'ye gerçekleştirdiği ilk resmi ziyaret sırasında iki ülke arasındaki iş birliğini stratejik ortaklık düzeyine yükselten bir Ortak Bildiri imzalanmıştır. Bu ziyaret, 1998 yılından sonra bir Özbek devlet başkanının Türkiye'yi ilk ziyareti olduğu için Türkiye-Özbekistan ilişkilerinde yeni bir sayfa açmıştır. Görüşmelerde başta ticari ve ekonomik işbirliği anlaşmaları olmak üzere birçok alanlarında karşılıklı işbirliğine ilişkin 26 anlaşma imzalanmış, Türk-Özbek İş Forumunun yatırımcıları arasında 3,5 milyar dolar değerinde 35 proje konusunda anlaşma sağlanmıştır (Karasar 2017; Orasam 2017). Ayrıca Ziraat Bankası, 1993 yılında Özbek Agro Bankası ile ortaklık kurduğu Özbek-Türk Bankası'nın tüm hisselerini 2017 yılında alarak "Ziraat Bank Özbekistan'ı" resmen faaliyete geçirmiş, bu banka, Özbekistan'daki %100 yabancı sermayeli ilk banka olmuştur. 2017 yılında stratejik ortaklık düzeyine çıkarılan iki ülke ilişkileri, ekonomik ilişkilere de yansımış, 2016 yılında 1.242 milyar dolar olan iki ülke arasındaki dış ticaret hacmi 2017 yılında %21 artarak 1.503 milyar dolara, 2018 yılında da yaklaşık 1.750 milyar dolara yükselmiştir (Taşkent Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği 2018, 2). 2018

yılında Türkiye'nin Özbekistan'a en fazla ihraç ettiği ürünlerin sektörleri sırasıyla %64'lük artışla madencilik sektörü, %40 artışla sanayi sektörü ve %24'lük artışla tarım sektörü olmuştur. Türkiye ile Özbekistan arasındaki işbirliği özellikle son üç yılda daha da aktif hale gelmiştir. Mirziyoyev'in Ekim 2017'deki Türkiye ziyareti ve Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın 29 Nisan 2018'de Özbekistan'a yaptığı resmi ziyaret neticesinde Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi kurulması karşılıklı siyasi güveni güçlendirirken ekonomik işbirliğinin de önünü açmıştır. Görüşmelerde karşılıklı yarar sağlayan fırsatlardan yararlanmak ve yeni proje ve programların hayata geçirilmesi sağlamak amacıyla hükümetler arası ticaret ve ekonomik işbirliği komisyonunun düzenli olarak toplantılarının yapılması gerektiği vurgulanmıştır (Karasar 2018).

2017 yılından itibaren stratejik işbirliğine dönüşen Türkiye-Özbekistan ilişkileri, artarak güçlenmiştir. Bu minvalde güçlenmeye bağlı olarak iki ülke arasındaki artan işbirliği, dış ticaret ve yatırım konularına katkı sağlamıştır. Türkiye açısından Özbekistan ile dış ticaret arzu edilen seviyede değildir. 2019 yılında iki ülke arasındaki ticaret hacmi % 35,8 artarak 2.372 milyar dolara yükselmiştir (Türker 2020, 8). 2018 yılında Özbekistan'dan ithalatı 796 milyon dolar olan Türkiye'nin 2019 yılında Özbekistan'dan ithalatı 344 milyon dolar daha artarak 1,140 milyar dolara yükselmiştir. Türkiye genel olarak Özbekistan'a ihracatında birçok sektörde (sanayi, tekstil, plastik, demir ve çelik) katma değeri olan bitmiş ürün ve ara teknik parçalar öne çıkarken, Özbekistan'dan ithalatında ise işlenmemiş veya ham madde (bakır, plastik, pamuk ve çinko) ürünleri büyük yer tutmaktadır. 2020 yılında küresel düzeyde tüm dünyayı etkileyen COVID-19 salgını, Türkiye ile Özbekistan'ın arasındaki dış ticareti de olumsuz etkilemiştir. Türkiye'nin 2020 yılında Özbekistan'dan ithalatı 170 milyon dolar azalarak 970 milyon dolara düşerken, Özbekistan'a ihracatı da 1,155 milyar dolar seviyesine gerilemiştir (Türker 2020, 8). İki ülke arasındaki hacim oranlarına bakıldığında seviyenin COVID-19 sebebiyle istenilen düzeyde olmadığı anlaşılmaktadır.

2021 yılında Türkiye ile Özbekistan arasındaki ticaret hacmi 2020 yılına oranla %71,5 artarak 3,642 milyar dolara ulaşmıştır. 2020 yılında COVID-19 salgının verdiği kısıtlamalar nedeniyle de gerileyen iki ülke arasındaki ticaret 2021 yılı itibarıyla ilk defa 3 milyar doları sınırını aşmıştır (TİM 2023, 8). Türkiye'ye 2021 yılında ihraç edilen ürünler arasında sanayi ürünleri (1.376 milyar dolar), kimyasal ürünler (126,7 milyon dolar) ve gıda dışı hammaddelerin (57,7 milyon dolar) yüksek paya sahip olduğu

görülmektedir. Özellikle ham bakır ve bakır ürünlerinin ihracattaki payı %46, pamuk lifi ve bundan elde edilen ürünlerinki %30, ham çinko ve çinko ürünlerinki %7,40, plastik ürünlerinki ise %5 olmuştur. Türkiye’den ithal edilen ürünler arasında payı yüksek olan malların ise 820,8 milyon dolar ile makine ve ulaşım araçları, 300,1 milyon dolar ile kimyasal ürünler ve 287,2 milyon dolar ile sanayi malları olduğu anlaşılmaktadır. İthalatın sektörel bazda %48’ini endüstriyel ekipman ve yedek parçalar, %5,4’ünü plastik ve plastikten yapılan ürünler, %5’ini demirli metal ve demirden yapılan ürünler oluşturmaktaydı (Nurdinova 2022).

2016-2021 döneminde Türk girişimcilerin Özbekistan ekonomisine yaptığı yatırımların hacmi 2.291,2 milyon dolardır. Türkiye’nin Özbekistan’da yaptığı yatırımların hacmi 2016 yılında toplam yabancı yatırımların yüzde 0,4’ünü oluştururken, bu rakam 2020’de yüzde 9,3’e, 2021’de ise yüzde 11,1’e yükselmiştir. Özbekistan Devlet İstatistik Komitesi’ne göre 2021 yılında Özbekistan’da faaliyet gösteren Türk sermayeli işletme sayısı 1576 iken, 2022 yılında 306 adet artarak 1.882 olmuştur; Türk sermayesinin katılımıyla faaliyet gösteren işletmelerin 765’i ortak girişim, 1117’si ise doğrudan Türk girişimi kuruluşu (Nurdinova 2022). Bu minvalde Türk firmalarının Özbekistan’daki doğrudan yatırımlarının yıldan yıla arttığı görülmektedir. İki ülke arasındaki doğrudan yatırımlar karşılıklı yarara dayalı ekonomik ilişkileri giderek geliştirmekte ve her alanda yoğunlaştırmaktadır. Türk firmalarının yaptığı yatırımlar sektör bazında incelendiğinde en büyük payın %65 ile imalat sanayi yatırımlarına ait olduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra Türk firmalarının tarıma yaptığı yatırımların payı da yüzde 13 düzeyindedir. Türk yatırımcıların diğer sektörlerdeki yatırımlarının toplamdaki payı ise konaklama ve yiyecek hizmetlerinde yüzde 9,3, inşaat yatırımlarında %6,5, kamu yönetimi ile toptan ve perakende ticarete %1,5 ve %1,3 olmuştur (Nurdinova 2022). Türk yatırımcıların Özbekistan’daki sektörel alanda inşaat ve altyapı yatırımları düşük seviyede kalmıştır. Uluslararası alanda birçok ülkede Türk firmaları tarafından yapılan inşaat ve altyapı projeleri ele alındığından Türk firmalarının Özbekistan’a daha fazla inşaat ve altyapı projeleri yapımı üstlenmesinin mümkün olduğu söylenebilir. Fakat Özbekistan tarafından bir takım hukuki engeller bu yatırımların yavaşlamasına ve hatta durmasına sebep olmaktadır. İki ülke arasındaki ilişkilerin geliştirilmesiyle Türk şirketlerinin Özbekistan genelinde daha fazla proje üstlenmeleri iki ülkeye ekonomik yarar sağlayacaktır.

2022 yılında Türkiye ile Özbekistan arasındaki ticaret hacmi 3.561 milyar dolar ile 2021 yılını seviyesinde seyretmiş, fakat Türkiye'nin Özbekistan'dan ithalatı 2021 yılına oranla %6,5 gerileyerek 1,683 milyar dolar seviyesine düşmüştür (TİM 2023, 8). 2022 yılında Özbekistan'a gerçekleştirilen ihracatta ilk 5 sektör işlenmiş kimyevi maddeler ve mamulleri, makine ve aksamaları, iklimlendirme sanayii, işlenmiş tekstil ve hammaddeler ve elektrik ve elektronik sektörleri olurken, Özbekistan'dan yapılan ithalatta ilk 5 sektör ise işlenmemiş demir ve demir dışı metaller, işlenmemiş tekstil ve hammaddeleri, işlenmemiş kimyevi maddeler ve mamulleri, iklimlendirme sanayii ve mücevher sektörleri olmuştur (TİM 2023, 8-10). Türkiye, 2022 yılında %5'lik pay ile Özbekistan'ın 4. en büyük ticari ortağı olmuştur. 2022'de 3,561 milyar dolar olan Özbekistan-Türkiye dış ticaret hacmi, 2023 yılında %13 gerileyerek 3,1 milyar dolar seviyesine inmiştir. Fakat hacmin düşmesindeki neden, Türkiye'nin Özbekistan'dan ithalatının düşmesinden kaynaklanmaktadır ki, Türkiye'nin 2023 yılında Özbekistan'dan ithalatı 2022 yılına oranla %26 azalarak 1,248 milyar dolara düşmüştür. (TİM 2023, 8; TRT Avaz 2024a).

Türkiye ve Özbekistan arasında büyük bir ticaret hacmi olmasa da Özbekistan'ın bağımsızlığından bu yana artarak gelmiştir. İki ülke arasındaki dış ticarete ithalat ve ihracat kalemleri incelendiğinde 1992-2003 yıllarında Türkiye'ye yapılan ihracatta pamuk lifi ve bundan yapılan ürünlerin, 2004-2021 yıllarında ise ham bakır ve bakırdan yapılan ürünlerin payının yüksek olduğu görülmektedir. Özbekistan'dan Türkiye'ye ihracatın yapısında en önemli 3. ürün grubun da mineral yakıtlar, yakıt yağlama ürünleri ve bu tür diğer malzemeler olduğu anlaşılmaktadır. Türkiye'den yapılan ithalat grubunda da hazır giyim, halılar, tahıllar, şeker ve şekerli ürünler ve aksesuarların yüksek bir paya sahip olduğu görülmektedir. Ayrıca 2004 yılından bu yana ithalat grubunun ana kısmını endüstriyel ekipmanlar ve yedek parçalar oluşturmuştur. Özbekistan, Türkiye ile yaptığı işbirliği sayesinde 2023 yılında 1,2 milyar dolarlık doğrudan yatırım çekmiş ve ayrıca devlet şirketlerinin katılımıyla birlikte 300'ün üzerinde yeni işletmenin kurulmasıyla Özbekistan'da faaliyet gösteren Türk sermayeli işletmelerin sayısı 2.200'e yaklaşmıştır. Özbekistan'daki işletmelerin sayısı artarken aksine yapılması planlanan birçok yatırımda çeşitli sebeplerden dolayı gecikmeler veya sona erdirmeler görülmüştür. Yapılan 613,4 milyon dolar değerinde 48 yatırım projesinin 20,5 milyon dolar değerinde olan 6 projenin başlaması çeşitli sebeplerden dolayı gecikmiş iken 342 milyon dolar tutarındaki 11 proje de bazı bakanlık ve kurumların eylemsizliği sebebiyle durdurulmuştur (TRT O'zbekcha 2024). Türkiye ve Özbekistan arasındaki ilişkilerin geliştirmesi ile Türk firmalarının

Özbekistan genelinde daha fazla proje yapımı üstlenmeleri iki ülkeye ekonomik açıdan çok fayda sağlayacaktır. İki ülke arasındaki 10 milyar dolarlık bir dış ticaret hedefinin belirlenmesi, Türkiye ve Özbekistan arasındaki ekonomik ilişkilerin arttırılması katkı verecektir ve bu minvalde ekonomik ilişkilerin gelecek dönemde daha da artması beklenmektedir.

1.2.3. Türkiye - Kazakistan Ekonomik İlişkileri

Kazakistan'ın bağımsızlığını ilan etmesinde sonra 16 Aralık 1991 tarihinde onu tanıyan ilk ülke Türkiye olmuştur. Kazakistan ve Türkiye arasındaki ilişkiler, ortak kültürel bağlar, tarihsel ve etnik kökler zemininde gelişmiştir. Bu bağlamda iki ülke arasındaki işbirliğinin gelişmesinde ortak değerlere sahip olunmasının önemli bir payı vardır. 6 Ekim 1994 tarihinde Türkiye'ye gelen Kazakistan kurucu devlet başkanı Nursultan Nazarbayev, dönemin Türkiye Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel ile ekonomik ilişkiler konusunda görüşmeler gerçekleştirmiş, Türk yatırımcıların doğrudan Kazakistan'a yatırımlar yapması konusunda gerekli anlaşmalar imzalanmıştır (Alan 2020). Ayrıca bu dönem içerisinde iki ülke arasında özel sektör ilişkilerini düzenlemek için Türk-Kazak İş Konseyi'nin kurulması ekonomik ilişkilerde önemli ve etkili bir unsur olmuştur. 10 Eylül 1997 tarihinde Kazakistan'da Türkiye ve Kazakistan arasında "Ticaret ve Ekonomik ve Teknik İşbirliği Anlaşması" imzalanmıştır. Anlaşmaya göre iki ülke arasında ticari, ekonomik ve teknik işbirliği geliştirilecek ve iki ülke birbirini en çok kayırlan ülke konumunda değerlendirecekti (TBMM Kanun 1998b). Türkiye ile Kazakistan arasındaki dış ticaret hacmi 1990'lı yılların ortasına kadar düşük seviyede kalırken 1990'ların ikinci yarısında nispeten artış göstermiştir. 1994 yılına kadar iki ülke arasındaki hacim 40 milyon doları geçememişken hızlı bir ivme ile artarak 1998 yılında 466,6 milyon dolar seviyesine ulaşmıştır (Batmaz 2004, 88). Fakat 1998 Rusya ekonomik krizi, Kazakistan'ın geçiş dönemindeki ekonomik sıkıntılar ve Türkiye'nin de yaşadığı ekonomik zorluklar iki ülke arasındaki ticaret hacminin düşmesine sebep olmuştur.

2000'li yıllarda da ekonomik ilişkiler açısından kötü başlamıştır. 1998 yılından beri yaşanan ekonomik sorunların yanına bir de Türkiye'de meydana gelen 2001 ekonomik krizin eklenmesi, iki ülke arasındaki ticari ve ekonomik ilişkiler daha da kötüleştirmiştir. Türkiye ile Kazakistan arasındaki dış ticaret hacmi 2001 yılında 210 milyon dolar seviyesine düşmüştür (Batmaz 2004, 88). 22 Mayıs 2003 tarihinde Türkiye ve Kazakistan arasında ekonomik ilişkilerin arttırılması ve geliştirilmesi için "Gümrük Konularında

Karşılıklı İdari Yardım ve İşbirliği Anlaşması” ile “Uzun Vadeli Ticari ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması” imzalanmıştır. Türkiye’de ve Kazakistan’da ekonomik durumların iyileşmeye başlaması ve yapılan anlaşmalarının olumlu karşılanması iki ülke arasındaki ticarete yansımış, 2005 yılında ticaret hacmi 1 milyar doları aşmıştır (Alan 2020). Uzun Vadeli Ticari ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması kapsamında 2007 yılında “Uzun Vadeli Ekonomik İşbirliği Programı” hazırlanmıştır. Program çerçevesinde aşağıda verilen hedeflere ulaşılması için bir icra planı oluşturulmasına karar verilmiştir (Resmi Gazete 2008):

- ticari ilişkilerin geliştirilmesi;
- ülkeler arasında elverişli yatırım ortamının oluşturulması;
- petrol ve gaz taşıma alanında orta ve uzun vadeli ikili işbirliğin arttırılması;
- rekabet politikasının geliştirilmesi;
- ulaştırma altyapısının etkin kullanımı ve geliştirilmesi;
- çalışma ve sosyal güvenlik alanında işbirliğinin geliştirilmesi;
- tarım alanında işbirliğinin geliştirilmesi;
- turizmin geliştirilmesi;
- vergi mevzuatı konularında işbirliğinin geliştirilmesi;
- karşılıklı ziyaretlerin kolaylaştırılmasına katkıda bulunulması.

Ekonomik ilişkilerin genişletilmesi ve derinleştirilmesi için 2012 yılında dönemin Türkiye Cumhurbaşkanı Abdullah Gül ve Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev arasında “Yeni Sinerji-Ortak Ekonomi Programı” ve Yeni Sinerji-Ortak Ekonomi Programı’na Yönelik “2012-2015 Dönemi Eylem Planı” imzalanmıştır. “Yeni Sinerji-Ortak Ekonomi Programı” anlaşması iki ülke ekonomik ve ticari ilişkilerinde önemli bir dayanak noktası olmuştur. Anlaşma çerçevesinde, başta ticaret ve yatırım, sanayi, ulaştırma, enerji ve madencilik, bankacılık ve mali sektör, bölgesel işbirliği, sanayi bölgeleri ve teknoloji parklarının geliştirilmesi gibi 9 ana alt alanda işbirliklerinin daha da derinleştirilmesi ve somut projelerle desteklenmesi planlanmıştır (T.C. Dışişleri Bakanlığı 2012a, 83). Yeni Sinerji-Ortak Ekonomi Programı’na Yönelik “2012-2015 Dönemi Eylem Planı” çerçevesinde bazı alt alanlardaki işbirlikleri şunları içermekteydi (Gültekin 2012):

1. Ticaret ve yatırım alanındaki işbirliği kapsamında “Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması” anlaşmasının günümüz şartları ile yeniden düzenlenmesi, Türk-Kazak İş Konseyi çalışmalarının artırılması, ticari sektörde yaşanan problemlerin kesinlikle çözülmesi, sektörel alanlardaki yeni ticari temsilcilikleri açılması, ticaret hacmini dengeli arttırılması.

2. Enerji ve madencilik alanındaki işbirliği çerçevesinde Maden Tetkik Arama (MTA) kurumu ile KazGeologia firması arasında çalışmaların artırılması.

3. Bölgesel işbirliği ile yeni sanayi bölgeleri oluşturulması alanlarında işbirliği doğrultusunda Güney Kazakistan’da Türk-Kazak Ortak Sanayi Bölgesi’nin kurulması, Morport Aktau, Ontustik, Öndiris gibi özel ticari alanların geliştirilmesi, bu alanlara yatırımcıların teşvik edilmesi.

Yeni Sinerji-Ortak Ekonomi Programının 2012-2015 Dönemi Eylem Planı çerçevesinde ilerleyen ilişkiler, yeni ticari ve ekonomik işbirlikleri ile canlanmıştır. Türkiye İstatistik Kurumu verilerine göre 2012 yılında Türkiye ile Kazakistan arasındaki ticaret hacmi 3.126 milyar dolar seviyesine yükselmiştir (Alan 2020). Türkiye, yıllar içerisinde bir bütün olarak Türk sanayisinin ve ekonomisinin gelişmesinde lokomotif görevi gören Organize Sanayi Bölgelerinin oluşturulması konusunda çok büyük bir deneyim biriktirmiştir. Kazakistan 2012-2015 Dönemi Eylem Planı çerçevesinde Türkiye’nin bu tecrübesinden faydalanmak istemiş ve bu bağlamda, Türkiye ile Kazakistan arasında Kazakistan’da Kazak-Türk ortak sanayi bölgelerinin oluşturulmasına ilişkin bir mutabakat imzalanmıştır (Steelradar 2015: GOSB 2019). OSB anlaşmaları çerçevesinde Ankara Organize Sanayi Bölgesi’nin Kazakistan’ın Çimkent Bölgesi’nde, Gebze Organize Sanayi Bölgesi’nin ise Aktobe Bölgesi’nde organize sanayi bölgesi kurması planlanmıştır. Yakınlaşan ekonomik işbirlikleri kapsamında Türkiye Cumhuriyeti Ekonomi Bakanı Nihat Zeybekçi Eylül 2015’de Kazakistan’a bir çalışma ziyareti gerçekleştirerek dönemim Kazakistan Ulusal Ekonomi Bakanı Erbolat Dosaev ile ticari ve ekonomik işbirliği konuları hakkında görüşmeler gerçekleştirmiştir. Görüşmelerde Ekonomi Bakanı Zeybekçi, “Nurlu Zhol” devlet programı projelerinin uygulanmasına, Aktau’daki deniz limanının yeniden inşasına katılma arzusunu dile getirerek, Türkiye’nin Avrasya Ekonomik Birliği (AEB) ülkeleriyle iş birliğinin yeniden canlandırılmasını arzu ettiğini belirtmiştir. Türkiye’nin bölge ile ekonomik ilişkiler önem vermesini memnuniyet ile karşılayan Kazakistanlı bakan, iki ülke arasındaki karşılıklı doğrudan

yatırımların büyümesini de olumlu görmüş, 2005-2015 yılları arasında Türk yatırımcıların Kazakistan'a 1,8 milyar dolardan fazla doğrudan yatırım yaptığını, bunun yanında Kazak yatırımcıların da Türkiye'de 970 milyon dolar değerinde doğrudan yatırım yaptığını dile getirmiştir (Qazaqstan 2015).

Kazakistan, Türkiye ile olan dış ticaretinde net ihracatçı konumunda yer alırken Türkiye ise net ithalatçı konumundadır. 2013 yılında iki ülke arasında dış ticaret hacmi 2,8 milyar dolar seviyesinde iken ticaret hacmi 2017 yılına kadar gerileyerek 2,2 milyar dolar seviyesine düşmüştür. 2018 yılında 2,4 milyar dolar olan dış ticaret hacmi 2020 yılında Türkiye'nin Kazakistan'dan ithalatının %21 azalmasının etkisiyle 2,1 milyar dolar seviyesine gerilemiştir. 2020 yılında Türkiye'nin Kazakistan'dan ithalatında en çok azalan 5 ürün arasında buğday ve mahlut (-%86,4), siklik hidrokarbonlar (-%74,3), işlenmemiş altın (-%62,5), kuru baklagiller (-%27,6) ve işlenmemiş bakır (-%25) yer almıştır. Türkiye'nin Kazakistan'dan ithalatının azalmasında 2019'da başlayan 2020 yılında küresel bir salgına dönüşen COVID-19'un etkisini göz ardı etmemek gerekir (Kuryshzhan ve Altıntaş 2022, 288).

COVID-19 sonrası uluslararası ticareti yeniden canlanması Türkiye-Kazakistan ilişkilerine de olumlu yansımıştır. 2021 yılında Türkiye'nin Kazakistan'dan ithalatı yaklaşık %46 artarak 1,6 milyar dolar ulaşmışken, Kazakistan'a ihracatı da % 32,7 artarak 1,3 milyar dolara yükselmiştir (DEİK 2023, 10). 2022 yılında da iki ülke arasındaki ticaret ve işbirlikleri yoğun bir şekilde ilerlemiştir. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Yardımcısı Fuat Oktay'ın 4 Mart 2022 tarihinde Astana'ya yaptığı çalışma ziyareti kapsamında iki ülkenin devlet kurumları, iş dünyası ve hükümet sektörlerinden 250'den fazla temsilcinin katılımıyla Kazakistan-Türkiye iş forumu düzenlenmiştir. İş forumu sonunda taraflar arasında 10 ticari belge imzalanmıştır ve anlaşmalar kapsamında toplam tutarı yaklaşık olan 500 milyon dolar değerinde olan Batı Kazakistan ve Aktobe bölgelerinde hava kargo taşımacılığı ve lojistik merkezleri, Almatı şehrinde bir ilaç fabrikası, Astana'da tıbbi ürünler, maskeler ve solunum cihazları üretim fabrikası, çelik üretim fabrikası, alışveriş ve eğlence merkezi vb. yerlerin yatırımcılar tarafından inşa edilmesi kararlaştırılmıştır (Qazaqstan Respublikası Premier-Ministrinin Resmi Aqparattıq Resursı 2022). Fuat Oktay'ın Kazakistan ziyaretinden 2 ay sonra da Kazakistan Cumhurbaşkanı Kasım Tokayev 10-11 Mayıs 2022 tarihinde Türkiye'ye resmi bir ziyaret gerçekleştirmiş, bu ziyaret çerçevesinde iki lider arasında Geliştirilmiş

Stratejik Ortaklığa İlişkin Ortak Bildiri ve ilgili kurumlar arasında başta ulaşım, ticaret, gümrük, taşımacılık faaliyetleri alanında olmak üzere 15 yeni anlaşma imzalanmıştır. Görüşmede ekonomik ilişkilere önem verdiğini dile getiren Erdoğan, yapılan anlaşmalar kapsamında Kazakistan ile 10 milyar dolarlık ticaret hacmi hedefine ulaşmak istediklerini dile getirmiştir (Beyaz 2022). Ayrıca ziyaret kapsamında Kazakistan Cumhurbaşkanı Tokayev, ticari ve ekonomik ilişkilerin artırılması amacıyla Türkiye'nin en büyük 40 holdingi ve iş grubunun başkanlarıyla özel bir toplantı gerçekleştirmiştir (Qazaqstan Respublikası Sırtqı İster Ministrliği 2023). Kazakistan'ın en büyük 5. ticaret ortağının Türkiye olduğunu ifade eden Tokayev, kendilerinin de Türkiye ve Kazakistan arasındaki ticareti hacmini 10 milyar dolara yükseltmeye hedeflediğini söylemiştir. Tokayev, ayrıca iki ülkenin de Trans-Hazar Uluslararası Koridorunu geliştirmeyi ve taşımacılığı artırmayı istediklerini ifade etmiştir (Kussainova 2022). 2022 yılında iki ülke arasında ticaret hacmi 5.122 milyar dolar olarak gerçekleştirilmiştir. Türkiye'nin Kazakistan'a ihracatı 1.608 milyar dolar iken Kazakistan'dan ithalatı ise 3.515 milyar dolar seviyesine çıkmıştır. Türkiye'nin Kazakistan'dan yaptığı ithalatın yükselmesine ham bakır ve bakırdan yapılmış eşyaları ithalatının %58, enerji ithalinin de %11 oranında artması etki etmiştir. Türkiye, Kazakistan'ın ihracatında %6'lık payıyla 5. sırada yer almıştır (T.C. Ticaret Bakanlığı 2023b, 13; DEİK 2023, 10).

Kazakistan'ın bağımsızlığından bu yana gelişen ikili ilişkiler, ekonomik alana da yansımıştır. Türkiye ile Kazakistan arasındaki ithalat-ihracat dengesine bakıldığında Türkiye'nin işlenmiş ürün, Kazakistan'ın ise bir hammadde ihracatçısı olduğu görülmektedir. Kazakistan'ın Türkiye'ye ihracatı genel olarak enerji, ham petrol ve petrol ürünleri (petrol yağları ve minerallerden elde edilen yağlar), doğal gaz, işlenmemiş ham maddeler (bakır, çinko, alüminyum, kurşun), hububat çeşitleri ve pamuk gibi maddelerden oluşurken Türkiye'nin, Kazakistan'a ihracatını da ağırlıklı olarak hazır giyim ürünleri, tarımsal ürün tohumları, perakende satış için hazır ambalajlı ilaçlar, tekstil ürünleri ve halılar, otomobil ve makine parçaları gibi ürünler oluşturmuştur (T.C. Ticaret Bakanlığı 2023b, 14). Ticari ve ekonomik alanda işbirliğinin yeniden canlandırılmasının önemli bir dönem noktası Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyinin kurulması ve "Yeni Sinerji" ortak ekonomik programının imzalanmasıdır. Kazakistan'da Türk sermayeli yaklaşık 3.700 şirket faaliyet göstermektedir; şimdiye kadar toplam maliyeti yaklaşık 2 milyar dolar tutarında 58 büyük ortak proje gerçekleştirilmiştir. Hâlihazırda maliyeti yaklaşık 2,5 milyar dolar olan 27 proje daha yapılmaya devam edilmektedir

(Qazaqstan Respublikası Premer-Ministrinin Resmi Aqparattıq Resursı 2022). İki ülke arasındaki ticarete Kazakistan, genel bazda Türkiye'nin enerji ham madde ihtiyaçlarının belli kısmını karşılarken işlenmiş hazır ürünler, makine ve teknik malzeme ürünleri ve inşaat sektörü gibi benzeri alanlardaki ihtiyaçlarını ise Türkiye'den karşılamaktadır. İki ülke arasındaki dış ticaret hacminin yakın gelecekte 10 milyar ABD dolarına çıkarılması ve ekonomik bileşeninin daha da genişletilmesine yeni bir ivme kazandırılması amaçlanmaktadır. Bu minvalde, Türkiye ile Kazakistan arasındaki ekonomik ilişkilerin, yeni işbirlikleri ile gelecek dönemlerde de olumlu bir şekilde ilerlemesi öngörülmektedir.

1.2.4. Türkiye - Kırgızistan Ekonomik İlişkileri

Kırgız-Türk ilişkileri, 18 Aralık 1991 tarihinde Türkiye'nin Kırgızistan'ın bağımsızlığını tanımaya kadar uzanmaktadır. 24 Aralık 1991 tarihinde Türkiye ile Kırgızistan arasındaki diplomatik ilişkilerin kurulmasıyla birlikte iki ülke arasındaki ilişkiler başlamış, Türkiye, Nisan 1992'de Bişkek Büyükelçiliğini, Ekim ayında da Kırgızistan Ankara Büyükelçiliğini açmıştır. İki ülke arasındaki ilişkiler kuruluştan günümüze kadar etnik, kültürel ve tarihsel bir yaklaşımla dost ve kardeş ülke anlayışıyla devam etmiştir. Türkiye ve Kırgızistan arasındaki ekonomik ve ticari ilişkiler 25 Aralık 1991 tarihinde iki ülke arasında yatırım bağlantılarının kurulmasını da içeren Türkiye-Kırgızistan İş Konseyi'nin Türkiye-Avrasya İş Konseyleri çatısı altında kurulmasıyla başlamıştır. Türkiye'nin Kırgızistan'a yatırımları, 1990'lı yıllarda bireysel yatırımcılar düzeyinde başlamış, 28 Nisan 1992 tarihinde "Yatırımların Karşılıklı Korunması ve Teşviki Anlaşması" imzalanarak yapılan yatırımların yasal zeminde korunması ve yapılacak başka yatırımların da teşvik edilmesi planlanmıştır. 16 Ağustos 1995 tarihinde ekonomik ve ticari ilişkilerin yasal zeminde ilerlemesi için iki ülke arasında "Türk-Kırgız Karma Ekonomik Komisyonu Kurulmasına Dair Anlaşma" imzalanarak Türk-Kırgız Hükümetlerarası Karma Ekonomik Komisyonu kurulmuştur. Akabinde 24 Ekim 1997 tarihinde "Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Kırgız Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Ticaret ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması" imzalanmıştır. Bu anlaşma çerçevesinde iki ülkenin mallarında gümrük vergi indirimleri uygulanması, iş fuarlarında tanıtılmak için gelen ithal malların gümrük vergi ve harçlardan muaf tutulması, ticari fuar, sergi ve diğer faaliyetlere katılımlara teşvik verilmesi gibi maddeler ile birbirlerine en çok kayırlan ülke muamelesi yapılması konusunda anlaşılmıştır (TBMM Kanun 2001b). Bu anlaşma iki ülke arasında ticari ve ekonomik ilişkilerin temel dayanağı olarak hizmet görmektedir.

Bağımsızlık sonrası liberal sisteme geçen Kırgızistan, geçiş sürecinde ekonomik zorluklar yaşamış, ekonomisinin yeniden düzenlenmesi için IMF gibi uluslararası kurum ve kuruluşlar ile reform çalışmaları yürütülmüştür. Kırgızistan, yapılan bu çalışmalar ve reformlar çerçevesinde 1998 yılında Dünya Ticaret Örgütü'ne üye olmuştur. Bu geçiş sürecinde yaşanan zorlukların yanında, 1998 Rusya ekonomik krizi sebebiyle Kırgız para birimi som %70 değer kaybetmiş, Ağustos ayındaki krizin neticesinde paranın değer kaybetmesiyle ülke içinde fiyatlar artmış, enflasyon yaklaşık %36'ya çıkmıştır (DEİK 2012, 9). 1998 Rusya ekonomik krizinden Kırgız ekonomisi olumsuz etkilenmiştir. 1991 yılından 1998'e kadar artarak ilerleyen Kırgızistan-Türkiye arasındaki ticaret hacmi 1998 yılında azalmıştır. Daralan Kırgız ekonomisi içerisinde Kırgız yatırımcıların Türkiye'den yapılan ithalatın azaltması nedeniyle, 1998 yılında Türkiye-Kırgızistan arasındaki ticaret hacmi %38 düşüş ile 44.754 milyon dolar olmuştur (Finçina 2020, 264). 1999 yılında iki ülke arasındaki ekonomik ilişkileri iyileştirmek ve yatırımcılar için ticari faaliyetleri kolaylaştırarak ticaret hacmini arttırmak için Ankara'da taraflar arasında "Çifte Vergilenmeyi Önleme Anlaşması" imzalanmıştır. Kırgızistan'ın Türkiye'ye yaptığı ihracatın büyük kısmını meyveler, fasulye, çeşitli kuruyemişler, jet yakıtı, pamuk lifi, ham deri, kurşun, diğer ana metaller, çeşitli makine ve mekanik cihazlar ve parçaları oluştururken Türkiye'den ithalatın ana payını hafif sanayi ürünleri, kimya sanayi ürünleri, makine mühendisliği, inşaat ürünleri, gıda ürünleri ve tarımsal hammaddeler, demir, demir dışı ve değerli metallerden yapılmış kıymetli ürünler, mücevherat, ayrıca ağaç ürünleri, kağıt, mobilya ve deri ürünleri oluşturmuştur (Akçabar 2024).

1998 Rusya ekonomik krizi ve Kırgızistan'ın yaşadığı ekonomik zorlukların yanı sıra Türkiye'de de 2001 yılında yaşanan ekonomik kriz ile birlikte 1990'ların sonunda düşen Türkiye-Kırgızistan ticaret hacmi 2000'li yılların başında da aynı düzeyde seyretmiştir. 2000 yılında dış ticaret hacmi 22.921 milyon dolar olurken 2001 yılında 23.657 milyon dolar düzeyinde kalmış, özellikle Kırgızistan'ın Türkiye'ye ihracatı 2000 yılında 2.349 milyon dolar ile en düşük seviyeyi görmüştür (Çetin ve Sertkaya 2011, 64). Bu dönem içerisinde 2001 yılında yaşanan krizi neticesinde Türkiye'nin de ihracat değerleri düşmüş, Türkiye 2001 yılında Kırgızistan'a yaptığı 17.350 milyon dolar değerindeki ihracat 1994 (16.972 milyon dolar) seviyelerine gerilemiştir (DEİK 2012, 19). 2002 yılı Şubat ayında iki ülke arasında "Uzun Vadeli Ticari ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması" imzalanmıştır. Yaşanan ekonomik zorluklar eşiğinde devam eden ticari ilişkiler 2004 yılında toparlanmaya başlamış, Türkiye-Kırgızistan arasındaki ticaret hacmi 2004 yılında 85.851

milyon dolara ulaşarak 1997 yılında 57.136 milyon dolar olan ticaret hacmini ilk defa aşmıştır (DEİK 2012, 19). İki ülke arasındaki yükselen ticaret hacmi, 2008 yılında yaklaşık 240 milyon dolar ile 2000-2010 dönemi içerisinde en yüksek seviyesine ulaşmış iken, tüm dünyayı olumsuz etkileyen 2008 Amerika Mortgage krizi ile düşen ticaret hacmi 2010 yılında 160 milyon dolar seviyesine gerilemiştir (Çetin ve Sertkaya 2011, 64). Kırılgan ekonomilere sahip olan Türkiye ve Kırgızistan'ın arasındaki ticaret hacmi 2000-2010 dönemi arasında inişli çıkışlı bir seyir izlemiştir.

Türkiye-Kırgızistan arasındaki ekonomik ilişkiler 2010 sonrası yavaş yavaş yukarı yönlü ilerlemeye başlamıştır. Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın 2 Şubat 2011 tarihinde Kırgızistan ziyareti çerçevesinde yapılan görüşmeler neticesinde Kırgızistan ile Türkiye arasında Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi (YDSK) oluşturulması konusunda anlaşma sağlanmıştır (T.C. Dışişleri Bakanlığı 2024). 20 maddelik anlaşma içerisinde siyasi müzakerelerin sürdürülmesi, Türk yatırımlarının Kırgızistan'ın sanayi, enerji, altyapı, tarım ve turizm alanlarına çekilmesi konusunda mutabakata varılmıştır (Akmat uulu 2011). 2011 yılında hem küresel alanda 2008 mortgage krizinin etkisinin azalması hem de Türk ve Kırgız ekonomilerinin toparlanması iki ülke arasındaki ticarete etki etmiş 2011 yılında Türkiye ve Kırgızistan arasındaki ticaret hacmi 230 milyon doları geçmiştir (DEİK 2012, 19). 2011 sonrası yükselen ekonomik ilişkiler, iki ülke arasındaki ticaret hacmine yansımış, 2014 yılında 2011 yılına oranla yaklaşık %210 artış göstererek 487.442 milyon dolar seviyesine çıkmıştır. Fakat iki ülke arasındaki ticaret dengesi Türkiye lehine ilerlemiş, Türkiye 2014 yılında Kırgızistan'a 421.795 milyon dolar değerinde ihracat gerçekleştirirken Kırgızistan'ın Türkiye'ye yaptığı ihracat 65.647 milyon dolar düzeyinde kalmıştır (İnaçlı, Konak, ve Ashimova 2015, 116). Artan iyi ekonomik ilişkiler kapsamında Türk yatırımcılar daha fazla etkin olmaya ve yatırım yapmaya odaklanmıştır. Kırgızistan'ın Türk yatırımcılar açısından çekiciliğinin en önemli unsuru iş ve yatırım fırsatlarının çeşitliliğiydi. Kırgızistan'ın Mayıs 2015'te Rusya, Kazakistan ve Belarus tarafından kurulan Avrasya Gümrük Birliğine girmesinin, Kırgızistan'da yatırım yapan Türk firmalarına 200 milyon nüfuslu cazip bir pazarda daha düşük maliyetle ticaret yapma olanağı sağlamıştır (Aliyev 2019). Türk şirketlerinin Avrasya Gümrük Birliği ülkeleriyle yoğun ticaret yaptığını göz önüne alındığında, Kırgızistan'ın gümrük birliğine girmesi Kırgızistan'da faaliyet gösteren 300'den fazla Türk firmaları için ekonomik fayda sağlaması olasılığı yüksekti.

2016 yılında iki ülke birbirlerine yaptığı ihracatı arttırmış, Türkiye Kırgızistan’a 327 milyon dolar değerinde ürün ihraç ederken Kırgızistan da Türkiye’ye ihracatı %12 arttırarak 131 milyon dolar değerinde ürün satmıştır. İki ülke arasında dış ticaret hacimleri zaman içerisinde giderek artarken bu zaman zarfında ihraç ve ithal edilen ürünler de değişmeye başlamıştır. 2008 yılında Kırgızistan’dan Türkiye’ye 44.852 milyon dolarlık ürün ihracatında ilk 3 sırayı taze veya soğutulmuş sebze (%39,2), fındık (%12,6) ve pamuk lifi (%10,9) alırken 2018 yılında Kırgızistan’ın Türkiye’ye ihracatında ürün yapısı değişiklik göstermiş, %32,2 ile petrol ürünleri ilk sırayı alırken ardından %20,4 ile tarım ürünleri (kuru baklagiller) ve %11,9 ile pamuk lifi ihracat listesinde ilk 3 sırada yerini almıştır (Finçina 2020, 265). Ürün bazı dışında genel bazda ele alındığında Kırgızistan’ın Türkiye’den en çok ithal ettiği sektörler sırasıyla “hazır giyim ve konfeksiyon”, “kimyevi maddeler ve mamulleri”, “tekstil ve hammaddeleri”, “deri ve deri mamulleri” ve “makine ve aksamları” sektörleri olmuştur (TİM 2019, 20). 2019 yılında Türkiye’den Kırgızistan’a ihracat artarak devam etmiş ve 442 milyon dolara ulaşmıştır. Fakat 2019’un son aylarında ortaya çıkan COVID-19 salgınından dolayı 2020 yılında Türkiye-Kırgızistan arasındaki ticari ilişkiler olumsuz etkilenmiş, 2020 yılında Türkiye’nin Kırgızistan’a gerçekleştirdiği ihracat yaklaşık %6 düşerek 417 milyon dolar seviyesine gerilemiştir (DEİK 2024, 9). Bunun yanı sıra 2019 yılında Türkiye’den Kırgızistan’a doğrudan yatırım 94.565 milyon dolar iken 2020 yılında bu miktar 22.827 milyon dolara gerilemiştir (Kurmanbekova 2021).

COVID-19 salgını sonrası dünya normale dönerken ekonomik ve ticari ilişkiler de yeniden canlanmaya başlamıştır. Türkiye, 2021 yılında Kırgızistan’a 749.470 milyon dolar ihracat yaparken, Kırgızistan’ın Rusya ve Çin’den sonra en çok ithalat yaptığı üçüncü ülke olmuştur (DAİB 2022, 3). Türkiye tek başına Kırgızistan’ın yaptığı ithalatın %13,78’ini karşılamıştır. Türkiye ile Kırgızistan arasındaki dış ticaret hacmi 2021 yılında 835 milyon dolar iken 2022 yılında %22,60’lık bir artışla 1.023.00 milyar dolara ulaşmıştır (DEİK 2024, 9). Türkiye, 2022 yılında Kırgız ekonomisine en büyük katkı veren yatırımcılardan biri haline gelmiştir (Eltr.kg 2024). 2023 yılında ikili ticaret hacmi, ülke liderleri arasında belirlenen 1 milyar dolarlık hacim hedefini aşmış, yaklaşık %45,6 artarak 1,4 miyar dolara ulaşmıştır (Kaktus 2024; TRT Avaz 2024b). Türkiye’nin Kırgızistan’a ihracatı da ilk defa 1 milyar doları aşmıştır. Türkiye’nin 2023 yılında Kırgızistan’a ihraç ettiği ürünler listesinde ilk 6 sırayı işlenmiş altın ve mücevherat, örme giyim eşyası, örülmemiş giyim eşyası, örme eşya, makinalar ve elektrikli cihazlar alırken

Kırgızistan'ın Türkiye'ye ihraç ettiği ürünler listesinde de enerji, ham altın ve mücevher, pamuk, kurşun, ham deri ve ham metal cevheri yer almıştır (DEİK 2024, 10).

9 Nisan 2024 tarihinde yapılan 11. Türkiye-Kırgızistan Karma Ekonomik Komisyonu toplantısı öncesinde konuşan Türkiye Cumhurbaşkanı Yardımcısı Cevdet Yılmaz, Türk firmalarının Kırgızistan'da şimdiye kadar yaklaşık 1 milyar dolar tutarında 93 projeyi hayata geçirdiğini ifade etmiştir (Kutbe ve Mehdiyev 2024). Türkiye hâlihazırda 49,2 milyon dolar ile Kırgızistan ekonomisine en çok yatırım yapan ülkeler arasında beşinci ülke konumunda yer almaktadır (Kaktus 2024). Komisyon toplantısı için Türkiye'ye gelen Kırgızistan Cumhurbaşkanı Bakanlar Kurulu Başkanı ve İçişleri Bakanı Akılbek Japarov Türk-Kırgız iş formunda söz alarak, Kırgızistan Cumhurbaşkanı Sadyr Japarov döneminde Kırgız-Türk ilişkilerinin her alanda yeni bir seviyeye ulaştığını, Kırgızistan'daki büyük altyapı projelerini finanse etmek amacıyla Kırgız-Türk Yatırım Fonu oluşturulmasına yönelik çalışmaların sürdüğünü dile getirmiştir. Düzenlenen iş forumunda 9 adet işbirliği ve yatırım projelerinin ortak uygulanmasına ilişkin anlaşma imzalanmıştır (Kabineta Ministrov Kırgızskoy Respubliki 2024).

Türkiye-Kırgızistan arasındaki ekonomik ilişkiler, 1990'lı yıllardan günümüze kadar neredeyse son 10 yıl hariç her dönem dalgalı bir seyir izlemiştir. Dönemler itibarıyla kırılgan ve zayıf ekonomilere sahip olan Türkiye ve Kırgızistan'ın kendi iç ekonomik zorluklarının yanında dış etkenlerden gelen ekonomik sıkıntılar neticesinde aralarındaki ticaret hacmi istikrarlı olmamıştır. İki ülke arasında ekonomik ilişkileri istikrara kavuşturmak için dönem işbirliği anlaşmaları ve protokoller imzalanmıştır. Son 10 yılda Türkiye'nin Kırgızistan'a yaptığı ihracat düzenli artarken Kırgızistan'ın Türkiye'ye yaptığı ihracat düzenli olamamıştır.

1.2.5. Türkiye - Azerbaycan Ekonomik İlişkileri

Türkiye, 9 Kasım 1991'de Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülke olurken iki ülke arasındaki diplomatik ilişkiler de 14 Ocak 1992'de Türkiye'nin Bakü'de büyükelçilik açmasıyla kurulmuştur (Veliev 2022). Azerbaycan, Türkiye için ortak dil, kültür ve tarihi paylaşan çok önemli bir kardeş ülke konumundadır. Türkiye, başından beri Azerbaycan ile yakın ortaklık ilişkileri kurmaya çalışmış ve Azerbaycan'ın bağımsız bir cumhuriyet olarak gelişme sürecinde güçlü bir destekçisi olmuştur. Her iki ülkenin karşılıklı saygı temeline dayanan ilişkileri siyasi, ekonomik, askeri, ticari, enerji, kültür ve eğitim gibi birçok alanda bağımsızlıktan bu yana gelişerek devam etmektedir. Ekonomik ilişkiler iki

ülke arasındaki yakınlığı sağlayan önemli etkenlerden biridir. Azerbaycan ile Türkiye arasındaki ekonomik ilişkilerin temelini karşılıklı yatırımlar, ikili ticaret, bölgesel ve küresel enerji ve ulaştırma projeleri oluşturmaktadır.

Azerbaycan ile ikili ekonomik ve ticari ilişkilerin geliştirilmesi amacıyla çeşitli tarihlerde protokol ve anlaşmalar imzalanmıştır. Azerbaycan ile Türkiye arasındaki ekonomik ilişkilerin temel dayanağını 1 Kasım 1992 tarihli “Azerbaycan Hükümeti ile Türkiye Hükümeti Arasında Ticari ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması” oluşturmaktadır. Anlaşma uyarınca taraflar birbirine en çok kayırılan ülke statüsü tanımıştır (Aslanlı 2018, 17). İki ülke arasında en önemli kabul edilen anlaşmalarda biri de 9 Şubat 1994 tarihinde imzalanan “Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşmasıdır”. 31 Temmuz 1996 tarihinde onaylanan bu anlaşma, karşılıklı yatırımların belirli kurallar çerçevesinde korunması ve teşvikini amaçlamaktadır. Bir diğer anlaşmada da aynı tarihte, 9 Şubat 1994 tarihinde imzalanan “Türkiye ile Azerbaycan Arasında Çifte Vergilendirmenin Önlenmesi Anlaşmasıdır”. İki ülke arasındaki dış ticaretin azalmasının en büyük nedenlerinden biri gümrüklerdeki yüksek vergi oranlarıdır. 1 Ocak 1998 tarihinden itibaren yürürlüğe giren bu anlaşmalarla iki ülke arasındaki ticaretin canlanması amaçlanmıştır. Geçiş döneminde olan ve yatırıma ihtiyaç duyan Azerbaycan’a Türk sermayesinin katkısı çok büyük olmuştur (Bunyadov 1989). Azerbaycan’dan ithal edilen başlıca ürünler arasında dizel yakıt, pamuk, fosfatlı gübreler, ham petrol, polietilen, ham deri, alkollü içecekler, ham alüminyum ve bakır vb. ham madde ürünleri yer alırken, Türkiye’nin Azerbaycan’a ihraç ettiği ürünlerde ise ilk sırayı gıda maddeleri almaktadır (Aras 2003). Gıda sektöründe Türkiye’nin ihraç ettiği başlıca ürünler un ve unlu mamuller, buğday, makarna, zeytinyağı, ayçiçek yağı, patates, çikolata ve şekerleme ürünleri ve şekerdir. Hazır giyim ve deri ürünleri, sabunlar ve sentetik deterjanlar, duvar kağıtları, sıhhi tesisat malzemeleri, tekstil sektörüne yönelik makineler, kauçuk ve plastikten mamul ürünler, beyaz eşyalar, telekomünikasyon ürünleri, elektrik ve elektronik ürünler, eczacılık ürünleri gibi ürünler de satmaktadır (Aras 2003).

1991 yılından bu yana gelişen ekonomik ilişkilere paralel olarak dış ticaret hacmi Türkiye lehine olumlu bir şekilde artmıştır. Türkiye, 2000 yılında Azerbaycan için ikinci büyük ithalat pazarıydı. Bu dönemde Azerbaycan toplam ithalatın %11’ini, toplam ihracatın ise %6’sını Türkiye ile gerçekleştirmiştir (Allahverdiyev ve Göyçaylı 1996). Fakat 1998 yılında yaşanan Rusya krizi sonrasında rublenin değer kaybetmesi ve Rusya’nın

Azerbyacan’a gümrüksiz mal ihraç etmesi nedeniyle de etkisiyle Rus mallarının Azerbaycan pazarında ucuzlaması ile Rus malları, Türk mallarına oranla fiyat avantajı elde etmiştir (Hüseynova 2007, 87). 1999 yılında Türkiye’nin Azerbaycan’la ticareti önceki yıllara göre azalmıştır. 1996-1998 yılları arasında Azerbaycan’ın en büyük mal ithal ettiği pazar Türkiye iken, 1999 ve 2000 yıllarında ise Türkiye Rusya’dan sonra ikinci sırada yer almıştır ve ayrıca bu dönem içerisinde Azerbyacna’a yapılan yatırımlarında payı 1997 yılında %14 iken 2001 yılında bu oran %7,6 gerilemiştir. (Hüseynova 2007, 87-118). Türkiye ve Azerbaycan ekonomileri yapıları itibarıyla birbirini tamamlayıcı özelliklere sahiptir. Dolayısıyla Türkiye ekonomisi ağırlıklı olarak işleme sanayine dayalı bir yapıya sahiptir. Azerbaycan’ın ekonomisi esas olarak hammaddeye dayanmaktadır. Azerbaycan’ın bağımsızlık sonrası Türkiye ile ekonomik işbirliği birkaç aşamaya ayrılabilir. Bağımsızlığın ilk yıllarında sınırların aniden açılmasıyla birlikte tanışma ilişkileri oluşmuş ve bu ilişkilerin ekonomiye yansması ölçek açısından sadece küçük ticaretle sınırlı kalmışsa da daha sonraki dönemde bu ilişkiler daha geniş bir alanı kapsamaya başlamıştır. Türkiye, Kafkasya bölgesinin stratejik önemi, Türkiye’nin Türk dünyasına yöneliminde Azerbaycan’ın ilk çıkış noktası ve köprü olması ve Azerbaycan’ın kültür ve dil açısından kendisine özel yakınlığını dikkate alarak onunla ekonomik ilişkileri geliştirilmeye çalışmıştır.

2000’li yılların başları iki ülke arasındaki ekonomik ve ticari ilişkiler açısından olumlu bir dönem olmamıştır. Bu dönemde Türk yatırımcılarına ve Türk TIR’larına karşı sergilenen olumsuz yaklaşım ve bu yaklaşımı 2001 yılındaki Bakü’yü ziyaretinde basın önünde dile getiren Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer’in tavrı, iki ülke arasında sorun yaşanmasına neden olmuştur (Aslanlı 2018, 18). Gerginleşen ekonomik ilişkiler, iki ülke arasındaki ticari rakamlara da yansımış, 1998 yılında 355.527 milyon doları olan Türkiye-Azerbaycan dış ticaret hacmi 2001 yılında 215.549 milyona düşmüştür (İbrahimli 2017, 58). İki ülke arasındaki düşük dış ticaret hacmi 2007 yılına kadar devam etmiştir. Cumhurbaşkanı Abdullah Gül’ün Azerbaycan’a 6 Kasım 2007 tarihinde gerçekleştirdiği ziyaret iki ülke arasındaki ilişkilere olumlu yansımış, ziyaret kapsamında taraflar arasında “Uzun Vadeli Ekonomik ve Ticari İşbirliği Programı ve Uygulama İcra Planı” ve “Ortaklık ve İşbirliği Anlaşması” imzalanmıştır. Tarafların hedefi, iki ülke arasındaki ekonomik faaliyetlerdeki problemleri alanları olduğunca azaltmak ve ortak çözüm üretme perspektiflerini arttırmak olmuştur. Bu yaklaşım ticari ilişkilere de yansımış, 2007 yılında Türkiye’nin Azerbaycan’dan ithalatı 1.056,323 milyar dolar olurken Türkiye’nin

Azerbaycan’a ihracatı ise 624.692 milyon dolar olmuştur (İbrahimli 2017, 58). 2007 yılında Toplam Türkiye-Azerbaycan dış ticaret hacmi 1.681,015 milyar dolara yükselmiştir. Fakat 2008-2010 döneminde Türkiye-Ermenistan arasındaki siyasi yakınlaşma sebebiyle gerginleşen Türkiye-Azerbaycan ilişkileri, ekonomik ilişkileri de olumsuz etkilemiştir.

2010 yılının ikinci yarısı Türkiye-Azerbaycan ilişkileri için önemli dönemeç olmuştur. 16 Ağustos 2010’da Türkiye ve Azerbaycan arasında Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması’nın yapılması ve 15 Eylül’de de iki ülke arasında Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi’nin kurulması, Türkiye-Azerbaycan arasındaki tüm alanlarda olduğu gibi ekonomik ilişkilerde de yeni bir dönemin başlamasını sağlamıştır. 2011 yılında ise “Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşmasının” imzalanmasıyla birlikte iki ülke arasındaki ekonomik ilişkiler tekrar düzelmiştir. 2007 yılından sonra düşen dış ticaret hacmi ilk defa 2011 yılında 1.758,204 milyar dolara yükselmiş, 2012 yılında da 2.120,430 milyar dolara ulaşmıştır (İbrahimli 2017, 58). 2012 sonrasında iki ülke arasındaki ithalat-ihracat dengesi Azerbaycan lehine değişmiş, 2015 yılında Azerbaycan’ın Türkiye’ye ihracatı 1.477.256 milyar dolar iken Türkiye’den ithalatı 1.171.385 milyar dolar düzeyinde kalmış ve aradaki fark 305.871 milyon dolar olmuştur. 2019 yılında iki ülke arasındaki dış ticaret hacmi 2015 yılına oranla %70,25 artarak 4.509.496 milyar dolar olurken aradaki fark yaklaşık 4 kat artarak 1.215.893 milyon dolar ile Azerbaycan lehine yükselmiştir (Alpdoğan, Akal, ve Hasanov 2020, 19). Bu artışta, 2015 yılından bu yana Azerbaycan’ın Türkiye’ye olan petrol ve gaz ihracatının artmasının payı büyüktür.

Azerbaycan ile Türkiye arasındaki ekonomik ilişkiler aynı zamanda çok taraflı stratejik işbirliğini de içermektedir. Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) petrol boru hattı, Bakü-Tiflis-Erzurum (BTE) doğalgaz boru hattı, Bakü-Tiflis-Kars demiryolu projesi, Trans Anadolu doğalgaz boru hattı (TANAP) ve Trans Adriyatik Doğalgaz Boru Hattı (TAP), Azerbaycan ve Türkiye’nin ortak olduğu dev bölgesel projelere örnektir. Bu projeler bölgedeki ekonomik entegrasyonun güçlendirilmesinde ve enerji güvenliğinin sağlanmasında önemli rol oynamaktadır. Bu uluslararası ulaştırma ve enerji projeleri, Azerbaycan ve Türkiye’nin bölgedeki konumunun güçlendirilmesine, uluslararası taşımacılığın mesafesinin ve süresinin kısaltılmasına, stratejik önemlerin artırılmasına, bölgesel enerji güvenliğinin sağlanmasına, transit ve ulaşımın yanı sıra bu ülkelerin

gelirlerinin artırılmasına da katkıda bulunmaktadır. Türkiye'nin Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattından ilk 16 yıl içerisinde yıllık 140 ile 200 milyon dolar, sonrasında 2045 yılına kadar uzanan 24 yıllık süreçte de yıllık 200 ile 300 milyon dolar kazanç elde etmesi planlanmıştır (Bal ve Alper 2010, 351). Yıllar içerisinde giderek artan ve yıllık 300 milyon dolar doğrudan gelir getirmesi planlanan hattın dolaylı olarak da ülke içinde istihdama fayda sağlaması da göz önünde bulundurulmaktadır. İki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerde en çok enerji alanındaki işbirliği projeleri dikkat çekmektedir. Özellikle Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı, Bakü-Tiflis-Erzurum doğalgaz boru hattı ve Güney Gaz Koridoru, TANAP ve TAP projeleri gibi enerji hatları, bu iki Türk devleti arasındaki ekonomik ilişkilere önemli bir boyut kazandırmıştır. 2005 yılında açılan Haydar Aliyev'in adını taşıyan Bakü-Tiflis-Ceyhan ana ihracat boru hattı, uluslararası enerji koridorlarına erişimde ve Batılı ülkelerin enerji güvenliğinde Azerbaycan ve Türkiye'nin önemini arttırmaktadır. BTC, transit geçiş ücretleri, petrolün satışı ve depolanmasından elde edilen gelirin yanı sıra, projenin uygulanmasında yer alan ulusal şirketlerin gelişmesine ve bunun sonucunda her iki ülkenin ulusal üretiminde artışa yol açmaktadır. BTC'nin Türkiye açısından bir diğer faydalı yönü ise Ceyhan limanındaki petrol tankerleri ve depolarının işletilmesinden ve kiralanmasından elde edilen gelirdir. Ceyhan limanının stratejik öneminin artması buraya yatırım çekilmesini sağlamaktadır. 2007 yılında işletmeye alınan Bakü-Tiflis-Erzurum doğalgaz boru hattı da Azerbaycan gazının Gürcistan ve Türkiye'ye ihracatını sağlamaktadır. Bu projenin Azerbaycan ve Türkiye açısından önemi öncelikle bu ülkelerin Asya'dan Avrupa'ya doğalgaz taşınmasında ana geçiş ülkeleri haline gelmesidir. Bununla birlikte ülkeler, stratejik konumlarının yanı sıra ekonomik refah düzeylerini ve milli gelirlerini de artırmaktadır.

Bu boru hattının Türkiye topraklarında çok yönlü bir boru hattı sistemiyle desteklenmesi, Türkiye'nin gaz tüketiminin ve enerji güvenliğinin sağlanmasına yönelik koşulları yaratmaktadır. BTC gibi bu proje de gaz ihracatçısı ve ithalatçısı ülkeler için ulaşım alternatifi oluşturmuştur. Bu boru hattı Türkiye'nin doğu bölgelerinin kalkınmasında, yatırım akışında ve istihdamda da önemli rol oynamaktadır. Güney Gaz Koridoru, TANAP ve TAP projeleri de Güney Kafkasya, Anadolu ve Güney Avrupa'yı kapsayan önemli bir doğu-batı gaz boru hattı ağıdır. Projenin ilk fazı 2014 yılında, ikinci fazı 2018 yılında, üçüncü fazı ise 2020 yılında hayata geçirilmiştir. Bu proje Hazar Denizi, Karadeniz ve Akdeniz gibi ekonomik açıdan önemli 3 önemli alanı kapsamaktadır. Projeler bu bölgelerdeki ülkelerin ekonomik entegrasyonunu sağlamakta ve bu

entegrasyonda Azerbaycan ve Türkiye'nin kilit rol oynamasının koşullarını yaratmaktadır. TANAP projesiyle Azerbaycan, gazını dünya pazarına ihraç etmekte, Türkiye ise güvenilir bir enerji koridoru olarak Avrupa açısından ekonomik değerini artırmaktadır. TANAP'ın ekonomik açıdan önemi, Türkiye'nin daha ucuz bir maliyet ile doğalgaz temin etmesidir. TANAP üzerinden Türkiye'ye verilecek Azeri doğalgazı, Rus doğalgazından %12 daha düşük fiyata mal olacaktır (Erdoğan 2017, 22). Güney Gaz Koridoru, TANAP ve TAP projeleri de Azerbaycan ile Türkiye arasında ekonomik ilişkileri olduğu kadar diğer alanlardaki ilişkileri de desteklemektedir.

İki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerde ulaştırma alanındaki işbirliği projeleri de önemli yer tutmaktadır. Azerbaycan ile Türkiye arasındaki bir diğer büyük ölçekli proje ise Gürcistan, Türkiye ve Azerbaycan arasında 2007 yılında imzalanan Bakü-Tiflis-Kars demiryolu projesidir. Bu proje Ankara ile Bakü arasında daha fazla ekonomik ve ticari işbirliği sağlayacak ve Orta Asya ülkelerinden Avrupa'ya mal taşınmasını sağlayacaktır. 2017 yılından bu yana faaliyette olan Bakü-Tiflis-Kars demiryolu hattı, Azerbaycan ile Türkiye'yi, daha büyük ölçekte ise Avrupa ile Asya'yı birbirine bağlayan bir projedir. Proje, ayrıca İpek Yolu üzerinde yer alan, yolcu ve yük taşımacılığıyla ilgilenen ülkeler için ulaşımın ve ulaşımın maliyet ve süresinin azaltılması, ekonomik ve ticari ilişkilerin ölçeğinin arttırılması açısından önem taşımaktadır. Demiryolu hattının 30 Ekim 2017 tarihinde faaliyete geçmesiyle birlikte Çin'den Avrupa'ya malların taşınma süresi ortalama 15 gün ile neredeyse 3 kat azalmıştır (Beşirov 2017). Bilindiği üzere en büyük kargo ticareti Çin ile Avrupa arasında gerçekleşmektedir. Bakü-Tiflis-Kars demiryolunun faaliyete geçmesinden önce Çin'den Avrupa'ya malların taşınması deniz yolları aracılığıyla ortalama 40-45 gün sürmekteydi (Beşirov 2017). Bakü-Tiflis-Kars demiryolu projesiyle bu süre yarı yarıya kısalmıştır. Bakü-Tiflis-Kars demiryolu projesi, Türkiye ve Azerbaycan'ın ekonomiye entegrasyonunu hızlandıracak, düşük nakliye maliyetleri nedeniyle bu iki ülkenin ihracat ve ithalatını canlandıracak, bu ülkelere stratejik avantajlar getirecektir. Ayrıca bölge ülkeleri Rusya ve İran arasındaki "Kuzey-Güney" ulaşım koridorunun Bakü-Tiflis-Kars demiryolu hattına entegre edilmesi, başta Çin'den Avrupa'ya uzanan İpek Yolu üzerindeki tüm ülkelere ekonomik katkı sağlayacaktır.

Azerbaycan'ın devlet petrol şirketi olan SOCAR'ın Türkiye'de yatırımları mevcuttur. Azerbaycan'ın Türkiye'ye yaptığı en büyük doğrudan yatırım SOCAR Türkiye'dir. SOCAR Türkiye, Türkiye enerji pazarına ilk kez 2008 yılında Petkim'in hisselerini satın

olarak girmiştir. Bu yatırımla şu anda partner ülkenin petrokimya hammaddesi ihtiyacının yüzde 18'i karşılanmaktadır. "SOCAR Türkiye", Türkiye'nin ve bölgenin enerji güvenliğinin sağlanmasında önemli olan birçok çalışmaya da imza atmıştır. Bu yatırımlar ağırlıklı olarak petrokimya işleme ve doğal gaz sektörlerini kapsamaktadır. Bu tür projelere örnek olarak 6,3 milyar dolarlık yatırımla kurulan, İzmir Aliğa limanında 2019 yılında faaliyete geçen ve hâlihazırda Türkiye'nin birincil rafine petrol ihtiyacının yüzde 25'ini karşılayan "Yıldız" petrol rafinerisi gösterilmektedir (SOCAR Türkiye 2019). Türkiye'nin enerji açığının en önemli bileşeni olan sıvılaştırılmış petrol gazı ve jet yakıtını bu rafineri üretmektedir.

Türkiye'nin Azerbaycan'da petrol ve doğalgaz sektöründe yatırım ortaklıkları da mevcuttur. "Azeri-Çirak-Güneşli" sahası (%6,8), "Şah Denizi" sahası (%9) "Kürdaşı" sahası (%5) ve "Araz, Alov, Şerg Sahası" (%10) gibi enerji projelerdeki ortaklıkları Türkiye'nin Azerbaycan'daki petrol ve doğalgaz sektöründeki yatırımlarıdır (Abasov 2007, 195-201). Ayrıca iki özel Türk firması olan PET Holding ve Atilla Doğan İnşaat Ltd. şirketleri de Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi (SOCAR) ile petrol üretimi yapmaktadır (Abasov 2007, 202-204). Azerbaycan'da petrol dışı sektöre en çok yatırım yapan ülke Türkiye'dir. 2002-2019 yılları arasında Türkiye'den Azerbaycan'a yapılan yatırım 11 milyar doları, Azerbaycan'dan Türkiye'ye yapılan yatırım ise 19,5 milyar doları bulmuştur. Türkiye'den Azerbaycan'a yapılan yatırımların ana alanları petrol dışı sektörlerdir. Türk şirketlerinin Azerbaycan'daki ana faaliyet alanları inşaat, bilgi ve iletişim, finans ve sigorta, gıda üretimi, taşımacılık, tekstil sektörleridir (Allahverdiyev ve Göyçaylı 1996). Azerbaycan Sanayi Bankası, Ziraat Bankası Azerbaycan ve Azer-Türk Bankası Azerbaycan'ın finans ve sigorta alanındaki Türk yatırımlarının örnekleridir. Bankacılık sektöründe faaliyet gösteren 5 adet Türk sermayeli banka ve 3 adet sigorta şirketi bulunmaktadır.

Türkiye ve Azerbaycan liderleri, 2020 yılında Azerbaycan-Türkiye Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi'nin 8. toplantısında iki ülke arasında ekonomik ilişkileri arttırmak için bir dizi anlaşma imzalamıştır. Bunlardan biri de iki hükümet arasında 1 Temmuz 2020'de imzalanan Tercihli Ticaret Anlaşmasıdır. Bu anlaşma, 15 kategorideki tarım ve gıda ürünleri grubunda tarifelerin düşürülmesi ve tarife dışı engellerin ortadan kaldırılması başta olmak üzere gümrük vergilerinin karşılıklı olarak düşürülmesini kapsamaktadır (Resmi Gazete 2021, 4-5). Anlaşma öncesinde Türkiye, Azerbaycan

pazarındaki yüksek tarife ve kotalar nedeniyle serbest ticaret anlaşmasının faydalarından yararlanılan BDT ülkeleriyle fiyat rekabetini kaybediyordu ve Azerbaycan ile dış ticareti mevcut potansiyelinin altında kalmaktaydı. Fakat bu anlaşma, Türkiye’den Azerbaycan’a ve Azerbaycan’dan Türkiye’ye ihraç edilen 15 ürün grubunda gümrük vergisinde %100 indirim yapılması ve tarife dışı engellerin ortadan kaldırılması yoluyla iki ülke arasındaki dış ticaret cirosunu artıracak ve ülkelerin belirlediği dış ticaret ciro hedefine ulaşmasını hızlandıracaktır (Resmi Gazete 2021, 16-17). Ticaret hacminin artması her iki ülkede de yatırımların artmasını, ekonomik ilişkilerin gelişmesini ve adil rekabet için uygun ortamın oluşmasını sağlayacaktır. Tercihli Ticaret Anlaşması, Türkiye ve Azerbaycan arasındaki ticarete etki etmiş ve 2021 yılında iki ülke arasındaki ticaret hacmi %12,06 artışla 4,6 milyar dolara yükselmiştir (Azerbaycan Ankara Büyükelçiliği 2024). 2021 yılı içerisinde Türkiye Azerbaycan’dan 2,8 milyar dolarlık ithalat yaparken, Azerbaycan’a 1,8 milyar dolarlık ihracat gerçekleştirmiştir (T.C. Ticaret Bakanlığı 2022, 3-4).

2022 yılı Azerbaycan’ın en büyük ihracat ortağı İtalya olup toplam mal ihracatının %47’sini oluştururken, ikinci büyük ortağı olan Türkiye ise %9’unu oluşturmaktaydı. Türkiye’ye yapılan 3,5 milyar dolarlık ihracatın %84’ü madeni yağlar, mineral yakıtlar ve bunlardan elde edilen ürünler oluşturmuştur (Akay 2023, 230) Azerbaycan’ın en büyük ithalat ortakları ise Rusya, Türkiye ve Çin’dir. 2022 yılında Azerbaycan’ın 14,5 milyar dolarlık ithalatının %18,8’ini Rusya, %15,8’ini Türkiye ve %14,3’ünü Çin karşılamıştır. Azerbaycan’ın toplam mal ithalatı bir önceki yıla göre %24 oranında artmıştır (Akay 2023, 231). Türkiye, Azerbaycan için ekonomik açıdan önemli bir ihracat ve ithalat ortağı olurken, Azerbaycan için aynı şeyleri söylemek mümkün gözükmemektedir. Azerbaycan 2022 yılında Türkiye’nin ihracatında %1’lik pay ile 24. sırada yer alırken Türkiye’nin ithalat yaptığı ülkeler arasında ise 3,5 milyar dolarlık ithalatıyla 55’inci sırada yer almıştır (Akay 2023, 231-232). Fakat Türkiye’nin Azerbaycan’dan ithalatı, Azerbaycan’ın ihracatının %9,3’ünü oluşturmaktadır. Diğer taraftan Azerbaycan, Türkiye’nin ihracat gerçekleştirdiği ülkeler arasında 24. sırada yer alırken ithalatının yaklaşık %16’sını Türkiye’den gerçekleştirmiştir (Akay 2023, 232). 2022 yılında Türkiye ile Azerbaycan arasındaki 5,84 milyar dolarlık ticaret hacmi, 2023 yılında %31 artarak 7,65 milyar dolara yükselmiştir (TRT Haber 2024). Azerbaycan Gümrük Komitesi’nin yayınladığı ticaret verilerine göre Türkiye, 15,68 milyar dolarlık ticaret hacmi olan İtalya’dan sonra Azerbaycan’la en fazla ticaret yapan ikinci ülke konumunda olurken Rusya ise 4,35 milyar dolar ile üçüncü ülke olmuştur (İstanbul

Ticaret Gazetesi 2024). İyileşen ekonomik ilişkiler, iki ülke arasındaki ticari ilişkilere yansımıştır. Bu veriler doğrultusunda Türkiye'nin Azerbaycan açısından önemli bir pazar olduğunu ifade etmek mümkündür.

Azerbaycan ile Türkiye arasındaki ekonomik ilişkiler tarihi ve kültürel yakınlığa ve karşılıklı stratejik ortaklığa dayanmaktadır. İkili ekonomik ilişkilerde çeşitlilik ve yoğunluk gözlenmektedir. Bu ilişkiler, ticaret, yatırım ve çok taraflı ilişkileri içeren bölgesel projelerde daha belirgin şekilde gözükmektedir. Mevcut ekonomik ortaklık, Türkiye ve Azerbaycan'ın hem ülke düzeyinde hem de bölgesel düzeyde nüfuzunun ve ekonomik gücünün artmasında önemli rol oynamaktadır. Türkiye'nin Azerbaycan ile yakın ekonomik ilişkileri, büyük bir gelişme potansiyeli taşımaktadır. Her iki ülkenin liderleri mevcut ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi için büyük çaba harcamaktadır. Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanmasından günümüze kadar uzanan Azerbaycan-Türkiye ekonomik ilişkileri, bugün de yükselen bir çizgide gelişmeye devam etmektedir. Nitekim Türkiye ve Azerbaycan her dönem olduğu gibi gelecek dönemlerde de işbirliği yoluyla ekonomik ilişkilerini güçlendirmeyi ve ticaret hacimlerini artırmayı hedeflemektedir.

1.3.Türkiye'in Türk Dünyası ile Sosyo-kültürel İlişkileri

Türkiye'nin sosyo-kültürel işbirliği potansiyeli büyük ölçüde tarihi, kültürü ve coğrafi konumu tarafından belirlenmektedir. Tarihi mirası ve etnik ve kültürel bağları, Türkiye'nin Türki cumhuriyetler ile yüksek düzeyde etkileşime girmesine neden olmuştur. Türkiye, 1990'ların başından beri sosyo-kültürel alanda Türk dünyası ile aktif olarak işbirliği yapmakta ve bu çerçevede birçok yumuşak güç aracı kullanmaktadır. Türkiye'nin yumuşak güç politikasını yoğunlaştıran önemli bir dış etken Sovyetler Birliği'nin dağılması olmuştur. 1991'den sonra Kafkasya ve Orta Asya'da bağımsızlığını kazanan Türk cumhuriyetleri, Türkiye'nin potansiyel etki alanına girmiştir. Türkiye'nin bölgede bu çerçevedeki politikalarının temelini büyük ölçüde Türk dili, kültürü ve tarihinin teşvik edilmesinin de bulunduğu bir takım sosyal politikalar oluşturmaktadır. Uygulanan politikalar çerçevesinde Türkiye'nin izlediği birkaç öncelikli ana hedef ayırt edilebilir. Bunlar arasında Türk dili konuşan ülkelerin halklarının ortak dünya görüşünün temelini oluşturmak üzere ortak kültürel değerler ve etno-kültürel topluluk fikri çerçevesinde “yeni bir ortak Türk kimliğinin” geliştirilmesi yer almaktadır.

Türkiye'nin sınırları dışında çıkarları için lobi faaliyetleri yapma ve yurt dışındaki faaliyetlerinin artırılması için uygun koşullar yaratma açısından etnik Türk nüfusu ile bağlarını devam ettirmesi özel önem taşımaktadır. Yine Türkiye'nin ve Türk halklarının dillerinin, tarihinin ve kültürünün korunması ve modern dönemde yaşatılması ve bilinirliğinin artırılması da önemlidir. Bu çerçevede iki Türk dilini konuşabilen çocuklar için özel programlar uygulanmakta, Türk tarihi ve kültürüyle ilgili eğitim faaliyetleri gerçekleştirilmekte, Türk etnisitesine ait spor oyunları düzenlenmekte ve Türk devletlerinde özel eğitim programları uygulanmaktadır. Eğitim ve kültür programlarının teşvik edilmesi, Türkiye ile Türk dünyası arasındaki etkileşimin önemli bir bileşeni haline gelmiştir. Öğrenci değişimleri, dil kursları ve kültürel etkinlikler kültürel bağların güçlendirilmesine katkıda bulunmaktadır. Türkiye ile Türk dünyası arasındaki sosyo-kültürel işbirliği, Türk halkları arasındaki bağların güçlendirilmesi, Türk kültürünün korunması ve geliştirilmesi açısından büyük önem taşımaktadır.

Sosyo-kültürel işbirliği çerçevesinde Türkiye'nin Türk dünyasında birçok kurum ve kuruluşu faaliyet göstermektedir. Bunların en başında Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA) gelmektedir. TİKA, dünyadaki ülkelere kalkınma yardımları sağlayan bir devlet kurumudur. TİKA, Türk dünyası ülkelerinden gelen kamu görevlileri ve diğer kişilere Türkiye'de eğitim görmeleri ve staj yapmaları için burs sağlamaktadır (TİKA 2022, 24). TİKA ayrıca Türk ülkelerinde okul ve üniversitelerin inşasına ve yenilenmesine yardımcı olmaktadır. TİKA örneğin Kırgızistan'da ekmek fabrikası, hastane, okul gibi kalkınma projeleri yapmakta ve ayrıca binlerce Kırgız öğrenciye burs imkânı sağlamaktadır (T.C. Cumhurbaşkanlığı 2018c; TİKA 2022, 125). Bunların yanı sıra TİKA, bölge ülkelerinde Türk dili ve kültür merkezleri açarak Türkçenin yaygın kitleler tarafından öğrenilmesini hedeflemektedir (TİKA 2022, 97-158). TİKA, Azerbaycan'da da Ermenistan işgali altından kurtarılan Ağdam ve Zengilan'da Azerbaycan tarafından yapılan iki hastanenin tüm tıbbi malzeme donanımını karşılamış, Kırgızistan'da da Oş Bölge Hastanesinin Laparoskopi odasını kurmuş ve teknik tıbbi cihazlarını da kendi sağlamıştır (TİKA 2022, 118-125). TİKA başta Türk dünyası olmak üzere birçok coğrafyada eğitim alanından sağlık yardımlarına, altyapı projelerinden kültürel projelere, ekonomik yardımlardan teknik yardımlara ve alanında yetişmiş uzman desteğine kadar birçok alanda yardım faaliyeti gerçekleştirmekte ve Türk dünyasına hizmet vermektedir.

Türkiye Cumhuriyeti, TİKA dışında Milli Eğitim Bakanlığı (MEB), Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YTB), Diyanet Vakfı, Maarif Vakfı gibi kurum ve kuruluşlarıyla Türk dünyasında birçok alanda sosyo-kültürel işbirliği faaliyetleri yürütmektedir. Ayrıca Dünya Etnospor Konfederasyonu (DEK) ve İHH İnsani Yardım Vakfı (İHH) gibi birçok Türkiye merkezli sivil kuruluş da Türk dünyasında sosyo-kültürel alanda işbirliği faaliyetlerinde bulunmaktadır. Türkiye bu kurum ve kuruluşlarının yanı sıra Türk Devletleri Teşkilatı çatısı altında faaliyet gösteren Türksöy, Türk Akademisi ve Türk Kültür ve Miras Vakfı gibi kuruluşlar ile de Türk dünyasında sosyal faaliyetler yürütmektedir.

1.3.1. Türkiye - Türkmenistan Sosyo-kültürel İlişkileri

Türkiye, 1991 yılında Türkmenistan'ın egemenliğini tanıyan ve Aşkabat'ta büyükelçiliğini açan ilk ülke olarak Sovyet sonrası Türkmenistan'ın bağımsızlığında önemli yeri olan bir ülkedir. Türkiye ve Türkmenistan arasındaki sosyo-kültürel ilişkilerin konularını ele alan yasal düzenlemeler 3 Şubat 1992 tarihli İşbirliği Protokolü ve 16 Mart 1993 tarihli Türkiye ile Türkmenistan Arasında Eğitim, Bilim, Kültür ve Spor Alanlarına İlişkin Anlaşmadır. Ayrıca 1995 yılında Türkiye, Türkmenistan'ın Saparmurad Niyazov'un liderliğinde benimsediği kalıcı tarafsızlık dış politikasını uluslararası alanda güçlü bir şekilde desteklemiştir. Türkmenistan'ın uluslararası alanda ana ekonomik ve siyasi ortağı olan Türkiye, Türkmenistan ile sosyo-kültürel alanda güçlü bağlara sahiptir. Türkiye ve Türkmenistan zengin tarihi ve kültürel mirasa sahip ülkelerdir. Türkmen ve Türk halklarının kadim dostluk ilişkileri etnik, tarihi, sosyal, sanatsal ve kültürel gelenekler gibi güçlü ortak yönleriyle bağlantılıdır. Türkmenistan ve Türkiye Cumhuriyeti liderleri arasında karşılıklı güvene dayalı ilişkiler ve en üst düzeyde etkili siyasi ilişkiler, ikili sosyo-kültürel işbirliğinin yönlerini güçlendirmiştir. Her şeyden önce iki ülke halklarının sosyo-kültürel benzerlikleri, dostluk ve iyi komşuluk ilişkilerini güçlendirme çabaları bunun için olumlu koşullar yaratmaktadır. Türkiye ve Türkmenistan arasındaki ilişkilerin önemli bir parçası olan eğitim, müzik, resim, sanat, sosyal ve kültür alanlarını kapsayan sosyo-kültürel ilişkilerde geleneksel ve etkili bir işbirliği yürütülmektedir.

Türkiye ve Türkmenistan arasındaki sosyo-kültürel ilişkilerin önemli ayaklarından biri iki ülke arasındaki eğitim faaliyetleridir. Türkiye 1992 yılından sonra Türkmenistan ile de "Büyük Öğrenci Projesi" kapsamında eğitim alanında işbirliği faaliyetlerine başlamış,

Türkmen öğrenciler Türkiye’ye eğitim almak için getirilmişlerdir. Büyük Öğrenci Projesi (BÖP) 1992’den 2012’ye kadar devam etmiş, proje 2012 yılından sonra Türkiye Bursları programına adı altında devam etmiştir. BÖP kapsamında 1992-2012 yılları içerisinde 4367 Türkmen öğrencisi Türkiye’de yükseköğretim eğitim almıştır; bu rakam Türk cumhuriyetleri içerisinde en yüksek sayıdır (Dündar ve diğerleri 2018, 8). Yükseköğretimin yanı sıra BÖP projesi kapsamında ortaöğretimde okuyan öğrenciler de Türkiye’ye gelmiş, ortaöğretim kapsamında da öğrenci gönderen ülkeler içerisinde Türkmenistan en çok öğrenci gönderen ülke olmuştur. Türkiye’nin Türk cumhuriyetlere ayırdığı toplam 3613 kontenjan içerisinde 1035’ini Türkmenistan’a ayırmıştır ve Türkmenistan bu kontenjandan 876’sı kullanmıştır (Dündar ve diğerleri 2018, 9). Büyük Öğrenci Projesi’nin amacı diğer Türk devletlerinde olduğu gibi Türkmenistan’da da öğrenciler aracılığıyla Türkiye ve Türklük dostu yeni bir nesil yetiştirmek ve iki ülke arasında dostluk ilişkileri geliştirmektir.

Türkmenistan’da sözde “Türk Okulları” diye lanse edilen FETÖ’ye ait okullar da yer almaktaydı. Fakat 2016 yılında Türkiye’de FETÖ terör örgütü tarafından gerçekleştirilen darbe girişimi, Türkiye-Türkmen ilişkilerinde bir dönem noktası olmuştur. 2016 sonrasında Türkiye’nin FETÖ ile mücadelesi kapsamında, Türkiye’nin Türkmenistan’dan siyasi talebi üzerine sözde “Türk Okulları” diye faaliyet gösteren FETÖ’ye ait tüm Türkmen-Türk okulları kapatılırken FETÖ ile bağlantısı olduğu ileri sürülen 18 kişiye 12 ila 25 yıl arasında değişen hapis cezaları verilmiştir (Putz 2017). Türkiye’yenin, Türkmenistan’da birtakım suçlamalar nedeniyle aranmakta olan Dovran Imamov, Tacigül Begmedova gibi Türkmen vatandaşlarını Türkmenistan’a iade etmesi karşılıklı yakınlaşan siyasi ilişkilerin en açık göstergeleri olmuştur. Türkmenistan’da Milli Eğitim Bakanlığı’na (MEB) bağlı ilkokul, ortaokul ve liseler faaliyet göstermektedir. MEB’in bünyesinde ayrıca bir Türkçe Eğitim Öğretim Merkezi (TÖMER) faaliyet göstermekte iken bazı Türk cumhuriyetlerinde faaliyet gösteren Yunus Emre Enstitüsü, Türkmenistan’da faaliyet göstermemektedir.

20 Nisan 2021’de Türkmenistan ile Türkiye arasında Eğitimde İşbirliği Konseyi’nin üçüncü toplantısında kültür ve eğitim alanlarında Türk-Türkmen etkileşiminin olumlu dinamiklerine dikkat çekilerek, önemli bir potansiyelin bulunduğu eğitim alanında karşılıklı diyalogun ve işbirliğin daha da yoğunlaştırılması ihtiyacı vurgulanmıştır (T.C. Milli Eğitim Bakanlığı 2021). Toplantı neticesinde “Ortak Türkmen-Türk Okulu”

hususunda da mutabakata varılmıştır. Ortak Türkmen-Türk Okulu hâlihazırda 236 Türkmen ve Türk öğrenciye eğitim vermektedir (Aşkabat Türk Anadolu Lisesi 2024). Eğitim alanında işbirliğini derinleştirmek isteyen Türkiye ve Türkmenistan, yeni bir anlaşma ile her iki ülkenin lisans ve lisansüstü programlara birbirlerinin öğrencilerini kabul etme ve ortak diploma programları açma konusunda anlaşma sağlamıştır (YÖK 2023b). Yapılan anlaşma kapsamında iki ülke arasında “Yükseköğretim Ortak Daimî Komitesi” kurulması da planlanmaktadır. 1992-2023 yılları arasında binlerce Türkmen öğrenci Türkiye’de eğitim almıştır. Artarak ilerleyen eğitim işbirlikleri neticesinde hâlihazırda 5.000’den fazla Türkmen öğrenci Türkiye’deki yükseköğretim kurumlarında eğitim görmektedir (Hojagulyýewa 2023).

Türkiye ve Türkmenistan arasındaki sosyo-kültürel ilişkilerin önemli bir ayağı da iki ülke arasındaki kültür-sanat etkinlikleridir. Saparmurad Niyaz dönemi sosyo-kültürel ilişkiler açısından iki ülke arasında temel olmakla birlikte sakin bir dönem olmuştur. Türkmenistan’daki ilk Türk Kültür Merkezi 1997 yılında Türkiye Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel’in ziyareti sırasında Aşkabat’ta açılmıştır. Türk Kültür Merkezi, Türkiye’nin Türkmenistan’da sosyo-kültürel faaliyetlerinin ilk ciddi adımı olmuştur. Bunun yanı sıra Mart 2001’de Türkmenistan Sanatçılar Birliği, Türkmenistan Devlet Sergi Salonunda Türkmenistan Kültür Bakanlığı ve Türkiye’nin Türkmenistan Büyükelçiliği işbirliğiyle Türkmen ve Türk sanatçıların eserlerinden oluşan bir sergi düzenlemiştir. Bunun yanında 2022 yılında Saparmurat Türkmenbaşı Milli Kütüphanesi’nde, Türkiye’ye ait birçok alandan olmak üzere yaklaşık 8.000 kitabın sergilendiği bir Türk Salonu açılmıştır (Hudayberdieva 2019b, 145). S. Niyazov’un Türkiye ve Türkmenistan’ın yakın devletler olduğunu birçok kez kamuoyunda belirtmesine rağmen, sosyo-kültürel alanındaki ilişkilerin aktif gelişimi tam istenilen düzeyde gerçekleşmemiştir.

2002 sonrasında Türkiye’de yaşanan iktidar değişikliği ile Saparmurat Niyazov’un ölümü sonrasında 2007 yılında Türkmenistan’da yaşanan siyasi değişiklikler, Türkiye-Türkmenistan sosyo-kültürel ilişkileri kapsamında önemli dönemeçler olmuştur. İki ülkedeki yeni iktidar değişikliği yeni ve güçlü ilişkilerin kurulmasına zemin hazırlamıştır. Türkmenistan’ın yeni Cumhurbaşkanı Gurbanguli Berdimuhammedov’un 2006 yılında iktidara gelmesiyle etkileşim daha da güçlenmiştir. Kültür ve sanat etkinlikleri kapsamında Türk ve Türkmenistanlı birçok grup, hem Türkmenistan’da hem de

Türkiye’de düzenlenen çeşitli Türk kültürü festivallerine katılmıştır. Örneğin Ağustos 2012’de T.C. Kültür Bakanlığı’nın desteğiyle Türkiye’de belli şehirlerde “Türkmenistan Kültür Günleri” kapsamında programlar yapılmıştır. Bu doğrultuda İzmir’de Türkmenistan Günleri Konseri düzenlenirken konser sonrası Türkmenistan El Sanatları Müze Değerleri Sergisi açılmıştır. 112 kişilik Türkmen sanatçı grubunun yer aldığı etkinlik kapsamında film gösterimleri, halk oyunları ve dans gösterileri de düzenlenmiştir. (T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı 2012). “Türkmenistan Kültür Günleri” Türkiye’de yıllar içerisinde birçok şehirde kutlanmaya devam edilmiştir. Eylül 2012’de Türkmenistan’ın Türkmenbaşı şehrinde Türk dili konuşan devletler ile birlikte bilimsel, sosyal, kültürel ve sanatsal öğelerin sergilendiği uluslararası bir forum düzenlenmiştir. Bunun yanında Cumhurbaşkanı Berdimuhammedov’un girişimiyle 29 Nisan 2013 tarihinde Aşkabat’ta uluslararası bir Türk konferansının yanı sıra “Türk Halklarının Kültürel Mirası” festivali de düzenlenmiştir.

İki ülke arasında karşılıklı olarak düzenlenen “Kültür Günleri” Gurbanguli Berdimuhammedov ile bir gelenek haline gelmiştir. Kültür, gelenek ve manevi değerlerin ortaklığı, iki kardeş halkın yakınlaşmasına ve karşılıklı anlayışın güçlenmesine katkıda bulunan önemli bir faktördür. Bu tür etkinlikler, Türkmen ve Türk halklarının kültürlerinin karşılıklı olarak zenginleşmesine ve aralarındaki ilişkilerin gelişmesine katkıda bulunmaktadır. Türkmenistan ve Türkiye arasında düzenlenen uluslararası kültür günlerine halkın yanı sıra Türk bilim adamları, sanatçılar, uzmanlar, bürokratlar ve siyasi yöneticiler de katılmaktadır. İki ülke arasında kültür günleri ile birlikte müzik festivalleri, el sanatları, resim sergileri ve sanat sergileri de düzenlenmektedir. Türkmenistan’ın bağımsızlığının 30. yıl dönümü vesilesiyle TÜRKSOY, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı ve Türkmenistan Büyükelçiliği ile birlikte ortaklaşa Ankara’da, 16 Ağustos 2021 tarihinde “Türkmenistan Kültür, Sanat ve Fotoğraf Sergisi” düzenlenmiştir (Türksöy 2021a). 2023 yılında Türkmenistan’daki düzenlenen Türk Kültür Günleri kapsamında Türkmenistan Devlet Kültür Merkezi Mukamlar Sarayı’nda Türkiye Cumhuriyeti ve Türkmenistan sanatçılarının ortak bir konseri gerçekleştirilmiştir. Programda türküler ve danslar, dünya eserleri, Türkmen ve Türk sanat müziği yer almıştır. Konserin yanı sıra Türk ebru sanat eserlerinin sergisi de düzenlenmiştir. Ayrıca Türkmenistan tarafından Türkiye’den gelen misafirler için Aşkabat’ın güzel yerlerine ve müzelerine gezilerin de dâhil olduğu kültürel bir program hazırlanmıştır (Magadow 2023). Türkmenistan Cumhurbaşkanı Serdar Berdimuhamedov’un Ekim 2023’te Türkiye’ye yaptığı resmi

ziyaret, hükümetler arası ilişkilerin güçlendirilmesi yönünde önemli bir adım olurken Türkmen-Türk sosyo-kültürel ilişkilerinin daha da geliştirilmesine yeni bir ivme kazandırmıştır. Yapılan ziyaret çerçevesinde iki ülke arasında başta “Kültür Alanında İşbirliği Anlaşması” olmak üzere 13 işbirliği anlaşması imzalanmıştır (TRT Haber 2023a). 7 Mayıs 2024 tarihinde de Aşkabat’taki Türkmen-Türk Ortak Okulu’nda “Türkmen-Türk Kardeşliği” sergisi düzenlenmiş, iki halkın halk el sanatlarını, ulusal kıyafetlerini, kültürel ve tarihi mirasını gösteren ürünler sergilenmiştir (Çirtsova 2024).

Türkiye’nin Türkmenistan ile arasındaki ilişkilerinde tüm alanlarda faaliyet gösteren bazı kurum ve kuruluşlar yer almaktadır. TİKA bunlar içerisinde en önemlisi konumundadır. TİKA ilk temsilciğini Aşkabat’ta açarak 1990’lı yılların başından bu yana Türkmenistan’da, öncelikle kültür, sanat, eğitim ve sosyal yaşam alanlarında olmak üzere birçok alanda işbirliklerin genişletilmesine yönelik çalışmalar gerçekleştirmektedir. Türkmenistan’da ilgili Türkmen kurumlarıyla birlikte birçok proje ve faaliyet yürüten TİKA, 2004 yılında Türkmenistan ve Türk dünyası için önemli, tarihi bir yeri olan Sultan Sencer’in Merv’deki türbesinin restorasyonunu bitirmiştir (TRT Avaz 2024c). TİKA, ayrıca Türkmenistan İçişleri Bakanlığının isteği üzerine T.C. Emniyet Genel Müdürlüğüyle birlikte Türkmenistan Polis Akademisi mensubu polis güçlerine “Uluslararası Polis Eğitimi İşbirliği Projesi” çerçevesinde Aşkabat’ta eğitim programı düzenlemiştir (TİKA 2012). TİKA, üstlendiği restorasyon ve eğitim işbirliklerinin yanı sıra Türkmenistan Kültür Bakanlığıyla işbirliği içerisinde 2013 yılında ilk defa Avaza bölgesinde Türkmenistan Kültür Haftası etkinlikleri düzenlerken bir sonraki yıl etkinliği Daşoğuz’da tekrarlamıştır. TİKA’nın organize ettiği etkinliklere başta Türkiye ve Türkmenistan’dan olmak üzere 18 ülkeden profesyonel dans ekipleri, ressam ve sanatçılar katılım göstermiştir (Milliyet 2014). Kültür haftası etkinliklerinde Türk, Türkmen ve konuk ülkelere gelen sanatçıların eserlerinin yer aldığı uluslararası sanat sergisi, konserler ve tiyatro gösterileri düzenlenmiştir. TİKA, bu etkinliklerin dışında Türkmenistan Dışişleri Bakanlığı’nın bünyesinde bulunan Uluslararası İlişkiler Enstitüsü ile birlikte eğitim amaçlı bir televizyon stüdyosu ve uluslararası ilişkiler alanında Türkçe ve İngilizce yayınlardan oluşan bir kütüphane de kurmuştur (Türkmen Portal 2015). TİKA, Türkiye’de bulunan Türkmen halkına ilişkin tarihi belgelerin araştırılması ve ortak tarihi ve kültürel mirasın gün yüzüne çıkarılması amacıyla Türkmenistan Dışişleri Bakanlığı’nın bünyesinde bulunan Uluslararası İlişkiler Enstitüsü’nde görevli uzmanlar ve akademisyenlerle birlikte Osmanlı arşivlerinde bir çalışma düzenlenmiştir (TİKA

2015). TİKA, Türkmenistan'daki faaliyetlerini yılları içerisinde çeşitli alanlarda artırmayı sürdürmektedir. Bunu, 2024 Türk dünyası kültür başkenti seçilen Türkmenistan'ın Anev şehrini ziyaret eden TİKA başkanı Serkan Kayalar, başta Anev olmak üzere Türkmenistan'daki diğer şehirler ile işbirliklerini arttırmak istediklerini söyleyerek dile getirmiştir.

Türkiye ile Türkmenistan arasındaki sosyo-kültürel alanlardaki işbirliği etkileşimleri, Türkmenistan'ın bağımsızlığını kazanmasından itibaren başlamıştır. İki ülke arasındaki sosyo-kültürel ilişkiler, Orta Asya'daki Türk devletlerine oranla daha yavaş ama istikrarlı bir süreç izlemiştir. Saparmurad Niyazov döneminde iki ülke arasındaki sosyo-kültürel faaliyetler Berdimuhammedov dönemine göre daha az kaldığı görülmektedir. Türkmenistan'daki siyasi liderlikteki değişimin, sosyo-kültürel alanlar da dâhil olmak üzere Türkiye ile ikili ilişkilerin gelişmesi üzerinde olumlu bir etkisi olduğu sonucu görülmektedir. İkili ilişkilerdeki olumlu değişime, Türkiye'deki 2002 sonrasındaki iktidar değişikliğinin de önemli etkisi olmuştur. Her iki ülkenin iktidarının karşılıklı olumlu yaklaşımları, iki ülke arasındaki sosyo-kültürel alanlarda olduğu gibi tüm alanlarda işbirliğini arttırmıştır.

1.3.2. Türkiye - Özbekistan Sosyo-kültürel İlişkileri

Türkiye 16 Aralık 1991 tarihinde Özbekistan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülke olurken, karşılıklı diplomatik ilişkiler 4 Mart 1992 tarihinde kurulmuştur. İki ülke arasındaki ilişkileri düzenleyen temel belge 1996 yılında imzalanan Türkiye Cumhuriyeti ile Özbekistan Cumhuriyeti Arasında “Ebedi Dostluk ve İşbirliği Anlaşmasıdır”. Bu anlaşma temelinde iki ülke arasındaki işbirlikleri bugün başarılı bir şekilde devam etmektedir. İslam Karimov döneminde iki ülke arasındaki siyasi ilişkilerde yaşanan sıkıntılar tüm işbirliği alanlarını etkilediği gibi sosyo-kültürel alanlardaki işbirliği faaliyetlerini de olumsuz etkilemiştir. Fakat 2016 yılında İslam Karimov'un vefatında sonra Şavkat Mirziyoyev'in iktidara gelmesi Özbekistan-Türkiye ilişkilerini olumlu etkilemiş, iki ülke arasında yeni bir dönem başlamıştır. İkili ilişkilerin yanı sıra Özbekistan Cumhurbaşkanı Şavkat Mirziyoyev'in girişimiyle başta Türkiye Cumhuriyeti Özbekistan'ın Türk Dili Konuşan Ülkeler Konseyi'ne katılımını aktif bir şekilde desteklemiştir. Mirziyoyev ile başlayan yumuşama dönemi Türkiye-Özbekistan siyasi ilişkilerine yansıdığı gibi sosyo-kültürel ilişkilere de yansımıştır.

Kasım 2016’da 16 yıl aradan sonra Özbekistan’ı ziyaret eden ilk cumhurbaşkanı olan Recep Tayyip Erdoğan’ın attığı önemli adım sonrası Türkiye-Özbekistan ilişkileri yeni bir döneme girmiştir. Erdoğan ziyaretinde Özbekistan’ı bölgede öncelikli ülke olarak gördüklerini ifade etmiştir (Abdukerimov 2016a). Özbek tarafından da 21 yıl aradan sonra 25 Ekim 2017 tarihinde Türkiye’yi ilk ziyaret olarak gerçekleşen Özbek lider olan Cumhurbaşkanı Şavkat Mirziyoyev’in devlet ziyareti sırasında, iki ülke arasındaki işbirliğini stratejik ortaklık düzeyine çıkaran bir Ortak Bildiri imzalanmıştır. Özbek liderin ‘tarihi bir zirve’ olarak nitelendirdiği zirve sonrasında iki ülke arasında başta sosyo-kültürel alanlarda olmak üzere 26 işbirliği anlaşması imzalanmıştır (Abdukerimov 2018). Yapılan üst düzey toplantılar ve müzakerelerde iki ülke arasında geniş ölçekli işbirliğinin geliştirilmesine yönelik beklentiler dile getirilmiştir. Taraflar arasında imzalanan bildiri, iki ülke arasındaki işbirliğini güçlü bir ortaklık düzeyine çıkarmayı amaçlayan bir belge niteliğindedir. Recep Tayyip Erdoğan’ın Kasım 2016’da Özbekistan’a ve Şavkat Mirziyoyev’in Ekim 2017’de Türkiye’ye gerçekleştirdiği devlet ziyaretleri karşılıklı siyasi güveni güçlendirmiş ve iki ülke arasında aktif bir sosyo-kültürel işbirliğinin yolunu açmıştır.

Türkiye ile Özbekistan arasındaki sosyo-kültürel ilişkilerin en önemli ayaklarından biri eğitim alanında işbirliği çalışmalarındır. İki ülke arasında eğitim işbirliği iyi niyetler ile başlamış fakat iyi ilerlememiştir. 1992 yılında Türkiye ile Özbekistan arasında Eğitim İşbirliği Anlaşması imzalanmıştır. Türkiye’nin Türk dünyasında uyguladığı Büyük Öğrenci Programı çerçevesinde 1992-2012 yılları arasında 1886 Özbek öğrenci Türkiye’ye eğitim almaya gitmişken, bunlardan 291 öğrenci mezun olmuştur (Dündar ve diğerleri 2018, 8). 1990 yıllarda Türkiye’ye giden Özbek öğrenciler iki ülke arasındaki siyasi ilişkilerin bozulması nedeniyle ülkelerine çağrılmasından dolayı bu dönem itibari ile sadece Özbek 291 öğrenci Türkiye’den mezun olabilmıştır. Özbekistan’da Türk okulları adı altında FETÖ terör örgütüne mensup 16 okul yer almaktaydı fakat örgüt mensubu yöneticiler “yıkıcı faaliyet ve dini propaganda” yapmaktan 2009 yılında yargılanırken tutuklanırken, okullar da kapatılmıştır (CNN Türk 2009; Sabah 2016). Ayrıca İslam Kerimov’un ana rakibi Muhammed Salih’in de o dönemde Türkiye’de olmasıyla da birlikte gerginleşen ilişkilerin neticesinde iki ülke arasındaki sosyo-kültürel ilişkiler donmuştur. Donan ilişkiler İslam Karimov’un vefatından sonra yumuşama dönemine girmiştir. İlerleyen yıllarda iki ülke arasında eğitim alanındaki işbirliği de

yoğunlaşmıştır. 2012 yılından sonra Büyük Öğrenci Programı, Türkiye Burslarına dönüşmüştür.

2016 sonrasında iyileşen ilişkiler çerçevesinde Özbek öğrenciler tekrar Türkiye’de eğitim almaya başlamıştır. 1992-2012 yılları arasında 291 Özbek öğrenci mezun olurken bugüne gelindiğinde Türkiye Bursları programı çerçevesinde Türkiye’den mezun Özbek öğrenci sayısı 2 bine yaklaşmıştır (YTB 2022a). Kasım 2018’de Kastamonu’da, Kastamonu Üniversitesi, Özbekistan Cumhuriyeti Emir Timur Vakfı, Taşkent Maliye Enstitüsü, Özbekistan İslam Medeniyeti Merkezi ve Özbekistan Cumhuriyeti Milli Üniversitesi işbirliğiyle “Birinci Milletlerarası Türkiye-Özbekistan Münasebetleri Sempozyumu” düzenlenmiş, sempozyum çerçevesinde Türk ve Özbek bilim insanlarının katıldığı “Emir Timur ve Timurlular” tarihini inceleyen 79 panel düzenlenerek akademik araştırmalar sunulmuştur (TRT Avaz 2018b). Yıldan yıla artan paneller ve konferansların yanı sıra iki ülke arasındaki eğitim kurumları da birbirleri ile eğitim alanında işbirliği anlaşmaları imzalamaktadır. Yunus Emre Enstitüsü de diğer Türk dünyası ülkelerinde olduğu gibi Özbekistan’da da Türkçe öğrenme kursları düzenlemektedir. Yunus Emre Enstitüsü düzenlediği Türkçe kurslarının yanı sıra başka kurumlar tarafından düzenlenen Türkçe kurslarının sertifika sınavlarını da yapmaktadır. Türkiye Taşkent Büyükelçiliği, Özbekistan Silahlı Kuvvetleri, Özbekistan Ali Şer Nevâî Üniversitesi ve Taşkent Türk Okulu ile işbirliği içerisinde bu kurumlarda açılan Türkçe kurslarının yeterlilik sertifika sınavları Yunus Emre Enstitüsü tarafından yapılmaktadır (YEE 2019a). İki ülke arasındaki günden güne gelişen ilişkiler, Türkçe kurslarına talebi de arttırmış, 2024 yılında Özbekistan’da Yunus Emre Enstitüsü’ne Türkçe öğrenmek için başvuranların sayısı 600’e yaklaşmıştır (TRT Avaz 2024d). Özbekistan’da Türkiye Milli Eğitim Bakanlığı bünyesinde yer alan bir Türk ilkokulu, ortaokulu ve lisesi yer alırken, TÖMER faaliyet göstermemektedir. Ülkedeki resmi Türkçe kursları diğer Türkiye’ye ait kurumlar tarafından gerçekleştirilmektedir. Türk Devletleri Teşkilatının 9. Zirvesi sonrası Türkiye-Özbekistan arasındaki eğitim ilişkilerine değinen Türkiye Cumhurbaşkanı Erdoğan, iki ülke arasında bir Türkiye-Özbekistan Üniversitesi kurma konusunda anlaştıklarını ve bu üniversiteyi ilerleyen yıllarda Taşkent’te kurmayı istediklerini dile getirmiştir (TRT Avaz 2022a). Donma noktasından bu aşamaya gelen Türkiye-Özbekistan ilişkileri her alanda ilerlemeye devam etmiştir.

Kültür-sanat alanındaki işbirliği faaliyetleri, Türkiye ve Özbekistan arasındaki sosyo-kültürel ilişkilerin ayrılmaz bir parçasıdır. Sosyo-kültürel etkinlikler kapsamında kültür günleri, müzik festivalleri, tiyatro ve film haftaları, edebi çalışmalar, resim sergileri, sanat eserleri ve el sanatları festivalleri gibi kültür-sanat faaliyetleri iki ülke arasındaki dostane ilişkilerin güçlendirilmesinde çok önemli bir rol oynamaktadır. Haziran 2016’da Ankara’da Özbek Kültür Günleri düzenlenmiş, Eylül ayında ise Özbek sanatçılar Bodrum’da düzenlenen 14. Uluslararası Heykel ve Sanatçıları Sempozyumuna katılmışlardır (İmamov 2019, 73). Bunun yanı sıra Türk kültür ve sanat temsilcileri de Özbekistan’ın 1997 yılından beri her iki yılda bir Semerkant’ta düzenlediği Geleneksel Uluslararası Müzik Festivali “Sharq Taronalari” (Doğu Ezgileri) düzenli olarak katılmaktadır (Kabar 2019). Bunun yanında Türk sanatçılar, Özbekistan’daki yeni festivallere de katılım göstermektedir. Türkiye’den gelen Türk uygulamalı sanat ve folklor temsilcileri 2018 ve 2019 yıllarında Özbekistan’da ilk kez düzenlenen Uluslararası Makam Sanat Festivali ve Uluslararası Uygulamalı Sanatlar ve El Sanatları Festivalinde kendi sanat ve kültürlerini sergilemişlerdir (Kabar 2018; TRT Avaz 2023a). 2019 yılında İstanbul’da Türkiye Cumhurbaşkanlığı sponsorluğunda Türkiye Kültür ve Turizm Bakanlığı ve TİKA organizasyonuyla “Zamanın Dışındaki Medeniyet: Özbekistan” konulu sanat sergisi düzenlenmiştir (Şani ve Amuyeva 2019). 2020 yılında Özbek şair ve düşünür Ali Şir Nevai’nin 579. doğum yılı nedeniyle İstanbul, Ankara ve Bursa’da Özbek kültürel etkinlikleri düzenlenmiştir. Bunun yanı sıra Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı’nın işbirliğiyle Özbek dili ve edebiyatının Türkiye’de yaygınlaştırılması amacıyla “Said Ahmed’den Seçme Hikâyeler” yayınlanmıştır (Posolstvo Respubliki Uzbekistan v Turetskoy Respublike 2024). Bu tür kültür-sanat etkinlikleri yalnızca kültürel bağları güçlendirmekle kalmayıp, iki halk arasındaki kardeşlik ilişkilerini de güçlendirerek, toplumsal yakınlaşmayı sağlamaktadır.

Genel olarak Türkiye ve Özbekistan arasındaki sosyo-kültürel ilişkilerde eğitim, kültür, edebiyat, müzik, resim sanatları, el sanatları, folklor, tiyatro ve sinema gibi dallarda ilişkiler kurulmuş ve iki ülke uzmanları uluslararası konferanslarda, sempozyumlarda veya etkinliklerde deneyimlerini paylaşmışlardır. Türk kültür çalışanları, Özbek halk müziğini incelemek ve Özbekistan’ın farklı bölgelerindeki yerel özgün Özbek sanatlarını tanımak için uluslararası geziler düzenlemiştir. İki ülke arasındaki günden güne güçlenen

sosyo-kültürel alandaki işbirliği, Türkiye-Özbekistan arasındaki ilişkilerin çok önemli dayanaklarından biri olmuştur.

İki ülke arasındaki sosyo-kültürel ilişkiler kapsamında işbirliği faaliyetleri yapan kurum ve kuruluşlar arasında en etkili ve en geniş yelpazeye sahip olan T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı'na bağlı Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı (TİKA) dır. TİKA gerçekleştirdiği eğitime destek faaliyetleri, kültürel çalışmalar, sanat faaliyetleri, sosyal yardımlar ve bölgenin kalkınması için yaptığı ekonomik destek projeleriyle birlikte Türkiye ile Özbekistan arasında sosyo-kültürel ilişkilerin gelişmesine en fazla katkı veren kurumdur. 28 Kasım 2017 tarihinde Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı (TİKA) Koordinatörü Ali İhsan Çağlar, Özbekistan'da başta Dışişleri Bakanı Abdulaziz Kamilov, Kültür Bakanı Bakhtiyar Sayfullaev ve Çalışma ve İstihdam Bakanı Aktam Hayitov olmak üzere birçok bakan ve üst düzey bürokratla görüşmeler gerçekleştirmiştir (TİKA 2017). Bir yıl sonra sonra Cumhurbaşkanı Erdoğan Özbekistan'ı ziyaret etmiş ve iki ülke arasında kültür, eğitim, sanat gibi sosyo-kültürel alanlarda başta olmak üzere birçok alanda anlaşmalar imzalanmıştır. İslam Karimov döneminde yaşanan zorluklar TİKA'yı da etkilemiş, TİKA 1992-2003 yılları arasında ilk 10 yıl içerisinde 190 proje gerçekleştirebilmiştir (TİKA 2018a). Fakat 2002 sonrasında Özbekistan ile yakınlaşma girişimleri ve 2016 yılında iktidara Şavkat Mirziyoyev'in gelmesiyle güçlenen Türkiye-Özbekistan ilişkilerinin de etkisiyle TİKA, Özbekistan'da gerçekleştirdiği faaliyetlerin sayısını arttırarak 900 yakın projesini hayat geçirmiştir (TİKA 2024a). TİKA'nın bu dönem içerisindeki bazı proje ve faaliyetleri şunlardır: Taşkent Türk İlk ve Orta Okulunun yenilenmesi, Andican'da akademisyenler ve öğretmenlerden oluşan 152 katılımcıya "Bütünleşik Öğrenme ve Öğretme Modellerine Giriş Eğitimi" projesi, Özbek Sağlıklı Evlat Vakfı'na 10 adet mobil ambulans hibe desteği, Özbek Acil Tıbbi Yardım Bilimsel Merkezi'ne 2 adet hemodiyaliz ünitesi ve su arıtma sistemi desteği, Taşkent Devlet Doğu Bilimleri Üniversitesi Türkoloji Fakültesi binası onarımının yapılması ve ekipman desteği, Nurullahbay Medresesi'nde el sanatları merkezinin kurulması, "İş Türkçesi Eğitimleri" projesi kapsamında iş alanlarına göre Türkçe dil eğitimleri verilmesi, Özbekistan Gazetecilik ve Kitle İletişim Üniversitesi'nde TV stüdyosunun kurulması, Türk edebiyatına ait eserlerin Özbekçeye çevrilmesi, tanıtım sempozyumları, sosyal yardım çalışmaları (Abdukerimov 2016; TİKA 2021a,b; 2022b,c; 2023d; 2024b,c,d). Birçok alanda proje ve faaliyet üstlenen TİKA, sosyo-kültürel alanda gerçekleştirdiği

başarılı çalışmalar ile Türkiye ve Özbekistan arasındaki ilişkilerin gelişmesini sağlayan en önemli kurumlardan biri olmuştur.

Genel olarak baktığımızda Türkiye ve Özbekistan arasındaki sosyo-kültürel ilişkiler, Özbekistan'ın bağımsızlığından günümüze kadar son dönemler hariç hep dalgalı bir seyir izlemiştir. 1992 yılında diplomatik ilişkilerin kurulmasından sonra kurulan sosyo-kültürel ilişkiler, Karimov döneminde hep sorunlu bir şekilde ilerlemiştir. İslam Karimov'un siyasi rakibi Özbek muhalif lider Muhammed Salih'in Türkiye'de bulunması, FETÖ terör örgütünün okullarının Özbekistan'da devlete karşı yıkıcı ve dini faaliyetlerden dolayı kapatılması (o dönem içerisinde terör örgütü olduğu anlaşılmayıp "Türk Okulları" olarak lanse edilmesinden dolayı) ve siyasi liderlerin tutumları neticesinde iki ülke arasında gerginleşen ve kopma noktasına gelen ilişkiler sosyo-kültürel ilişkilere de yansımış, işbirliği çalışmaları donma noktasına gelmiştir. 2002 sonrasında Türkiye'de yaşanan iktidar değişikliği ve 2016 yılında da Özbekistan'daki iktidar değişikliğiyle Şavkat Mirziyoyev'in başa geçmesi ülke arasındaki tüm alanlardaki ilişkileri tam tersine döndürmüştür. Mirziyoyev iktidarı döneminde hızla artan ve her alanda yaygınlaşan işbirlikleri, Türkiye ve Özbekistan arasındaki sosyo-kültürel ilişkilere de hızlıca etki etmiştir. Türkiye, bünyesindeki ilgili tüm kurum ve kuruluş (bakanlıklar, üniversiteler, kamu kuruluş) aracılığıyla Özbekistan ile yakın işbirliği içerisinde. Artan siyasi ilişkiler gerginleşmediği sürece sosyo-kültürel alanlardaki işbirliklerinin de artarak ilerlemesi beklenmektedir.

1.3.3. Türkiye - Kazakistan Sosyo-kültürel İlişkileri

Türkiye devleti, yabancı ülkeler arasında Aralık 1991'de Kazakistan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını tanıyan ilk devlet olmuş ve 2 Mart 1992 tarihinde Türkiye ile Kazakistan arasında diplomatik ilişkilerin başlangıcından itibaren Kazakistan ile sosyo-kültürel düzeyde etkileşime başlamıştır. İki devlet arasındaki ilişkilerin geliştirilmesine temel oluşturan ilk belge, Mayıs 1992'de imzalanan Kültür, Bilim, Eğitim ve Spor Alanlarında İşbirliği Anlaşmasıydı. Bu işbirliği anlaşması üniversiteler arası ilişkilerin geliştirilmesi, öğrenci değişim projelerinin yürütülmesi, ortak bilimsel proje ve programların yapılması, bilimsel konferansların düzenlenmesi, uzman personelin eğitimi ve değişimi, eğitim materyallerinin temini, bilgi ve tecrübe paylaşımı, tiyatro, müzik, sinema, opera ve diğer sanat alanlarında karşılıklı ilişkilerin geliştirilmesi, sergilerin düzenlenmesi, sanatçılar ve sanat topluluklarıyla ikili ilişkiler ve ortak program organizasyonu, tarihi edebi eserlerin

restorasyon çalışmaları gibi sosyo-kültürel alandaki işbirliği faaliyetlerinin düzenlenmesini öngörmekteydi. 1990'lı yılların başında bilimsel, sosyal ve kültürel temaslarla başlayan ilişkiler, Kazakistan'ın bağımsızlık yıllarından günümüze artarak istikrarlı bir şekilde ilerlemiştir.

İki ülke arasında sosyo-kültürel alanda işbirliğinin ilk aşamaları eğitim projeleriyle başlamıştır. 1990'lı yıllarda tüm Türk cumhuriyetlerinde olduğu gibi Kazakistan ile de “Büyük Öğrenci Projesi” kapsamında eğitim alanında işbirliği faaliyetlerine başlanmış, Kazak öğrenciler eğitim için Türkiye'ye gelmiştir. Büyük Öğrenci Projesi (BÖP) 1992 yılından 2012 yılına kadar devam etmiş, 2012'den sonra Türkiye Bursları programına dönüşmüştür. BÖP kapsamında 1992-2012 yılları arasında 3721 Kazakistanlı yükseköğretim öğrencisi Türkiye'de eğitim almıştır (Dündar ve diğerleri, 2018, 8). Yükseköğretimin yanı sıra ortaöğretimde okuyan öğrenciler de BÖP çerçevesinde Türkiye'ye gelmiş, 179 Kazakistanlı ortaöğretim öğrencisi eğitim almıştır (Dündar ve diğerleri 2018, 9). 2022 yılına kadar 7 binden fazla Kazakistanlı öğrenci Türkiye'den mezun olmuşken, 2023 yılından bu yana Türkiye Bursları ile Türkiye'de 262 Kazakistanlı öğrenci eğitim hayatlarına devam etmektedirler (YTB 2022b; TRT Avaz 2023b). İki ülke arasındaki eğitim işbirliklerinin en temel taşlarından biri Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi'dir. Hoca Ahmet Yesevi'nin adını taşıyan Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi'nin kuruluşu ortak Türk medeniyetinde özel bir öneme sahip olan Türkistan şehrinin 1500 yıllık tarihi ile bağlantılıdır. Tarihi kentin özel politik konumu ve Türk halklarının tanınmış bir manevi merkezi olarak önemi göz önüne alındığında, bu üniversitenin kurulmasının temel amacı, nitelikli ve bilinçli Türk gençlerinin yetiştirilmesinin yanı sıra, tarihi kentin eski bilim ve kültür merkezi dönemini yeniden canlandırmak ve geliştirmektir. 1992 yılından bu yana Kazakistan'da Eğitim hayatında olan Ahmet Yesevi Üniversitesi, farklı ülkelerden gelen 12 binden fazla öğrencinin öğrenim gördüğü, ülkenin en büyük üniversitelerinden biri haline gelmiştir (AYÜ 2024a). İki ülke arasında “Türkiye Bursları” programı ve Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi dışında, eğitim ilişkilerini yürüten başka işbirliği faaliyetleri yürüten kurumlar da yer almaktadır. Yunus Emre Enstitüsü bu kurumların başında gelmektedir. Yunus Emre Enstitüsü Kazakistan'da eğitim işbirliği kapsamında Türkçe öğretim merkezleri açmaktadır. Enstitü yerelde yüz yüzü yaptığı Türkçe kurslarını 2009 yılından bu yana dijital ortamda yürütmektedir. Bu kapsamda 2021 yılında online Türkçe kursuna Kazakistan'da 8 bin öğrenci başvuru yapmıştır (YEE 2021). Yunus Emre Enstitüsü ayrıca

Kazakistan'daki üniversitelerle işbirliği kurarak Kazak üniversitelerin bünyesinde Türk kültürü, gelenek ve göreneklerinin anlatıldığı Türkçe Konuşma Kulüpleri açmaktadır (YEE 2019b). Türk dünyasında birçok Türkçe kurs merkezi olan TÖMER de Kazakistan'da devlet kurumları ile eğitim alanında işbirliği çalışmalarını devam ettirmektedir (HÜ TÖMER 2023). İki ülke arasında eğitim işbirliği faaliyetleri bağımsızlıktan günümüze ilerleyerek devam etmektedir.

Türkiye ile Kazakistan arasındaki sosyo-kültürel ilişkilerin bir diğer önemli alanı kültür-sanat faaliyetleridir. İki ülke arasında düzenlenen tüm kültürel organizasyonlar toplumların birbirlerine yakınlaşması için en önemli faaliyetlerdir. Türkiye ve Kazakistan'da iki halkın kültür günleri, iki ülke arasındaki manevi bağlar açısından çok önemli bir etkinliktir. 1990'lı yıllarda başlayarak günümüze kadar gelen devletlerin Kültür Bakanlıkları bünyesinde Türkiye'de "Kazakistan Kültür Günleri" ve Kazakistan'da "Türkiye Kültür Günleri" adı altında birçok şehirde geleneksel dans oyunları, konserler, sergiler ve birçok etkinlikleri içerisinde barındıran büyük çaplı kültür festivalleri düzenlenmektedir (Güler 2017; Milliyet 2017). Bu alanda birçok kurum ve kuruluş da faaliyetler düzenlemektedir. Bu faaliyetleri yürüten kurumlar içerisinde en önemli olanlarından biri Yunus Emre Enstitüsü'dür. Yunus Emre Enstitüsü Kazakistan'da kültür-sanat etkinlikleri kapsamında "Türk Filmleri Haftası", "Arkeolojik Sanat Sergisi" ve "Geleneksel Türk Okçuluk Festivalleri" gibi birçok kültürel organizasyonlar düzenlemektedir (YEE 2019c,d,e). Yunus Emre Enstitüsü Kazakistan'da ayrıca "Yunus Emre Türk Kültür Merkezi" açarak iki ülke arasındaki kültürel bağları güçlendirecek işbirliği çalışmaları yürütmektedir. 2023 yılında Astana'daki Yunus Emre Türk Kültür Merkezi'nde Kazak devlet yöneticileri ve yazarlar ve şairler ile birlikte Hoca Ahmet Yesevi Kütüphanesi açılmıştır. Açılıшта konuşan Türkiye'nin Astana büyükelçisi Mustafa Kapucu, Ahmet Yesevi Kütüphanesinin iki ülkenin dostluğunun nişanesi olduğunu ifade etmiştir (TRT Avaz 2023c). Kültür sanat etkinlikleri çerçevesinde Yunus Emre Enstitüsü Nisan 2024'te Kazakistan Millî Müzesi'nde "Kazak Bozkırlarında Oğuzların Tarihi Mirası" konulu fotoğraf sergisini düzenlemiştir. Serginin yanı sıra çok değerli birçok Türk ve Kazak bilim adamının katıldığı "Kazakistan'daki Oğuz Türk Mirası: Kültürel Değerler ve Zaman Kervanı" konulu uluslararası seminer de Yunus Emre Enstitüsü tarafından düzenlenmiştir (YEE 2024).

İki ülke arasındaki kültür-sanat faaliyetlerini yürüten kurumlar içerisinde en önemli olan kurumlardan bir diğeri de Türkiye-Kazakistan arasındaki eğitim alanındaki işbirliği faaliyetleri de yürüten Ahmet Yesevi Üniversitesi'dir. Ahmet Yesevi Üniversitesinin çatısı altında uluslararası bilim zirveleri, konferanslar, kültürel festivaller, sosyal etkinlikler gibi birçok sosyo-kültürel faaliyetler yürütülürken, aynı zamanda "Kültür Merkezi" çatısı altında da ortak Türk kültür-sanat faaliyetleri yürütülmektedir (AYÜ 2024b). Ahmet Yesevi Üniversitesi 2021 yılında Uluslararası Türk Akademisi ile birlikte "Türkistan, Türk dünyasının Manevi Başkenti" konulu uluslararası konferans organize etmiş, Kazakistan'ın ve Türkistan'ın Türk dünyasında önemi vurgulanmıştır (Türksoy 2021b). Türkiye ile Kazakistan arasında sosyo-kültürel işbirliği çalışmaları ortak uluslararası örgütler üzerinden de yürütmektedir. Bu kapsamda iki ülke arasındaki ortak sosyo-kültürel faaliyetlerin yürütüldüğü bir diğer önemli kurum ise Uluslararası Türk Kültür Teşkilatı (TÜRKSOY) dur. TÜRKSOY sadece Türkiye ile Kazakistan arasında değil tüm Türk dünyasında kültürel alanlarda çalışmalar yürütmektedir. TÜRKSOY, Türkiye'de Sıtkı Kocaman Üniversitesi ile birlikte "Türk dünyası ve Kazakistan'ın Öne Çıkan Şahsiyetleri" bilimsel sempozyumunu, Ankara'da Kazak tarihi figürü Bilge Kağan'a ait anıt kitabenin açılışını ve Astana'da da Türk dünyasının temsilcilerinin katıldığı kültür festivalini düzenlenmiştir (Veytsel 2014, 29; Türksoy 2013).

Sovyetler Birliği sonrası bağımsızlığını kazanan Türk cumhuriyetlerine eğitim işbirliği desteği sağlamak, kültür-sanat etkinlikleri düzenlemek, sosyal yardımlar sağlamak ve ekonomik destek ile kalkınma çalışmalara destek vermek için Türkiye tarafından bir kamu kurumu olarak kurulan Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı (TİKA), Kazakistan'da da gerçekleştirdiği eğitime destek faaliyetleri, kültürel çalışmalar, sosyal yardımlar ve yaptığı kalkınma projeleriyle Türkiye ile Kazakistan arasında sosyo-kültürel ilişkilerin gelişmesine en çok destek veren kurumların başında gelmektedir. TİKA bu minvalde Kazakistan'da sempozyumlar ve bilimsel konferanslar, kültürel etkinlikler, sosyal yardım faaliyetleri, toplumsal kalkınmaya destek projeleri düzenlemektedir. 1999-2001 "Aral Bölgesi El Halıcılığını Gelişini Geliştirme Projesi" kapsamında geleneksel Kazak el halısı dokumacılığının geliştirilmesine yönelik çalışmalar yapılmış, geleneksel Kazak el sanatlarının ulusal özelliğini yeniden kazandırmaya çalışılırken küçük halı dokuma fabrikaları oluşturmak için de yerel koşulların ve işgücü kaynaklarının kullanımını sağlamıştır (Parlak 2002). TİKA, Kazak kültürünün yeniden gün yüzüne çıkmasını sağlarken, yerel işgücü kaynaklarından yararlanması da Kazakistan'daki yerel

kalkınmaya destek vermiştir. TİKA el sanatları ve yerel kalkınmaya verdiği desteğin yanı sıra Kazakistan'da tarihi yerlerin restorasyon projelerini üstlenmekte ve arkeolojik kazılara destek vermektedir. TİKA Kumay Arkeoloji Kompleksi'nde yapılan arkeolojik kazılara destek vermiş, kazı alanın korunması için çevre düzenlemesi gerçekleştirmiş, çıkan parçaların sergilenmesi için açık hava müze yapılmasına katkı sağlamış ve kazı ekipman desteğinde bulunmuştur. TİKA, daha önceden 1992 yılında restore ettiği Hoca Ahmet Yesevi'nin 2013 yılında çevre düzenleme projesini de gerçekleştirmiştir (TİKA 2013).

TİKA tarihi çalışmalara verdiği desteğin yanında sanat eserleri projelerine de destek vermektedir. TİKA, 2021 yılına Kazakistan Kültür ve Spor Bakanlığı ile birlikte ortak yürüttüğü "Hoca Ahmet Yesevi İzinde" projesi kapsamında Ahmet Yesevi'nin öğrencisi olan Yusuf Ata'ya ait yazıtların restorasyonu ve kitaplaştırılması projesini gerçekleştirmiştir (TİKA 2021c). TİKA, Kazakistan'da eğitim işbirliği alanında da, Kazakistan ve Türkiye Milli Eğitim Bakanlıkları ile ortaklaşa faaliyetler yürütmektedir. Kazakistan'da Jambıl Jabaev Lisesi bünyesinde dikiş atölyesi kurulup her yıl 300 öğrenciye eğitim verilmiştir. Ayrıca atölyenin makine ve teçhizatları da TİKA tarafından temin edilmiştir (TİKA 2014). TİKA, 2012 yılından beri Milli Eğitim Bakanlığı ile birlikte Kazakistan'da "Mesleki ve Teknik Eğitimde Eğitimcilerin Eğitimi Programı" kapsamında yüzlerce Kazak öğretmene eğitim vermiştir (Karaman Gündem 2017). Bu eğitim projelerinin yanı sıra TİKA, Kazakistan'da üniversitelerde Türkçe sınıflar açarak Türkçe'nin Kazakistan'da yaygınlaşması için çalışmalar yürütmektedir (TİKA 2024e).

Genel olarak Türkiye ile Kazakistan arasındaki sosyo-kültürel ilişkileri ele aldığımızda eğitim, bilim sanat, sosyal yardımlar ve kültürel alanda işbirliğinin oldukça yoğun bir şekilde yürütüldüğü görülmektedir. 2002 yılından sonra Türkiye'de iktidara gelen Recep Tayyip Erdoğan ülkenin dış politikasını Türk dünyasına yoğunlaştırmayı amaçlayan ciddi politikalar izlemiş olması ve 2005 yılında Kazakistan'a ziyarette bulunması iki ülke arasındaki siyasi ilişkilerin yakınlaşmasına ve artmasına sebep olmuştur. Türkiye ile Kazakistan arasındaki siyasi ilişkilerin 2002 yılından bu yana artarak güçlü bir şekilde ilerlemesi, iki ülke arasındaki sosyo-kültürel ilişkilere de olumlu yansımış, bu alanda ilgili kurumlar her dönem işbirliği içerisinde olmuşlardır. 1-3 Temmuz 2021 tarihlerinde tarihleri arasında Türkiye Cumhurbaşkanlığı Külliyesi içerisindeki Milli Kütüphanede Kazakistan'ın "Ulusal Dombra Günü" dolayısıyla ilk dombra konseri düzenlenmiş,

konsere 50'den fazla üst düzey devlet yöneticisi, sanatçı ve bürokrat katılmıştır (Qazaqstan Respublikası Sırtqı İster Ministrliği 2023). Türk ve Kazak diasporalarını yürüten kurumlar, iki ülke arasındaki ilişkilerin daha da güçlenmesine katkıda bulunmaktadır. Yapılan işbirliği faaliyetleri, ülkelerin ve halkların manevi yakınlığının açık örnekleridir. 2019 yılında Kazakistan'da yaşanan liderlik değişikliği, diğer alanlarda olduğu gibi Türkiye ile Kazakistan arasındaki sosyo-kültürel ilişkilerinin gidişatını da etkilememiştir, zira taraflar bu alanlarda işbirliklerini yoğun bir şekilde sürdürmeye devam etmektedir. İki kardeş devlet arasında sosyo-kültürel alanlardaki ilişkiler yoğun bir şekilde devam etmektedir.

1.3.4. Türkiye - Kırgızistan Sosyo-kültürel İlişkileri

Türkiye ile Kırgızistan arasında sosyo-kültürel alanındaki ilişkiler, neredeyse 1991 yılında yeni devletlerin bağımsızlığını kazanmasından itibaren şekillenmeye başlamıştır. Türk dili konuşan devletlerin başkanlarının zirvelerinde ve ikili toplantılarda Türk dili konuşulan ülkelerin halklarının sosyo-kültürel alanındaki benzerlik konuları düzenli olarak gündeme getirilmiştir. 1990'ların başından bu yana Türkiye Kırgızistan ile sosyo-kültürel alanlarda işbirliğinin geliştirilmesine büyük önem vermiştir. Türkiye ve Kırgızistan arasındaki işbirliklerin temel öncelikleri olan “Ebedi Dostluk ve İşbirliği” anlaşması ve “Kırgızistan-Türkiye: 21. Yüzyılda Birlikte” ortak beyan bildirisi iki ülke arasında tüm alanların olduğu gibi sosyo-kültürel alanlardaki işbirliklerin de temel belgeleridir. İki ülkenin sosyo-kültürel ilişkileri geniş bir yelpazeye yayılmış olup halkın ortak manevi kültüründen sosyal insani yardımlaşmalara, ortak dilden müzik festivallerine, eğitimden sinemaya, ortak tarihten resim ve heykel gibi sanatlara dair örnekler içermektedir.

Diplomatik ilişkilerin kurulduğu 1992 yılında Kırgızistan'da ilk kez “Türkiye Günleri” düzenlenmiştir. Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'te Türkiye'den gelen müzik grupları Opera ve Bale Tiyatrosu, Spor Sarayı ve Ulusal Filarmoni Orkestrası'nda konserler vermiştir. Başkent'in yanı sıra Çuy bölgesinde de benzer etkinlikler düzenlenmiştir. 1993 yılında Türkiye'de Ankara ve çevre illerde Kırgızistan günleri düzenlenmiştir. Bu etkinlikler yıllar içerisinde İstanbul, Bursa, Antalya gibi farklı şehirlerde “Kırgızistan Kültür Günleri” etkinlikleri olarak devam etmiştir (Afyon Haber 2023; Gündem Alanya 2023). Bu etkinlikler çerçevesinde resim, dekoratif ve uygulamalı sanat sergileri ile ulusal müzik konserleri yapılmıştır (Afyon Haber 2023). Türkiye, 1995 yılında “Manas

destanının 1000. Yılı” kutlamaları için Kırgız Cumhuriyeti’ne 100 bin dolarlık önemli bir mali yardım ve teknik destek sağlamıştır (Veytsel 2014, 26). Bunun yanı sıra Manas destanını onurlandırmak ve ortak Türk değerlerini tanıtmak amacıyla Türkiye’deki üniversitelerde, “Manas Destanı’ndaki Üst Konseptler: “Manas” ve “Ayköl” konferansı, “Kırgız-Türk Kültür ve Edebiyat İlişkileri” başlığıyla bilimsel konferanslar düzenlenmiştir (Ardahan Üniversitesi 2024; Kabar 2023a). Bilimsel konferansların yanı sıra Türkiye tarafından sosyo-kültürel ilişkiler bağlamında düzenlenen “Cengiz Aytmatov ve Çağdaşları”, “Kırgız ve Türk Kültürü ve Sanatı”, “Geleneksel Kırgız El Sanatları Sergisi” gibi resim ve sanat sergileri, “Uluslararası Cengiz Aytmatov Günleri” sempozyumu, “Uluslararası Türk Kültürü”, “Türk dünyası İletişim ve Sanat “ sempozyumları vb. etkinlikler de yapılmaktadır (Sağlık Şahin 2009; Ağca 2023, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi 2023; Kabar 2023a; Afyon Haber 2023). Sosyo-kültürel ilişkiler, iki ulusun tarihsel ortaklığını yansıtmaktadır. Bu doğrultuda Türkiye Cumhuriyeti’nin başkenti Ankara ve Çorum’daki bazı parklara “Manas” adı verilirken, Ankara’nın ana caddelerinden birine “Bişkek” şehrinin adı verilmiştir. Kırgızistan’da da başkentindeki bir parka Türkiye devletinin kurucu lideri olan Mustafa Kemal Atatürk’ün adı verilmiş ve içerisinde de Atatürk’ün bir anıt heykeli açılmıştır.

İki halk arasındaki sosyal ve kültürel bağlar, Kırgız ile Türk halkı arasındaki dostane ilişkilerin güçlendirilmesinde meyvelerini vermektedir. Kırgızistan’da “Bişkek Uluslararası Film Festivali: Konuk Ülke Türkiye” festival kapsamında Türk Sineması haftası düzenlenmiş, festivale başta Türkan Şoray olmak üzere birçok Türk ve Kırgız sanatçı katılmıştır. Film festivali Kırgızistan Kültür, Enformasyon, Spor ve Gençlik Politikalar Bakanlığı ile Türkiye Kültür ve Turizm Bakanlığı da dahil olmak üzere birçok Türk ve Kırgız kamu kurum ve kuruluşları tarafından ortak organize edilmiştir (Kyrgyz News 2023).

Eğitim bağlarının kurulmasında ilk adım, Nisan 1992’de Bişkek’te kabul edilen Kırgız Cumhuriyeti Milli Eğitim Bakanlığı ile Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitim Bakanlığı arasındaki anlaşmaya ilişkin ortak bildiri olmuştur. Kısa bir süre sonra 3 Mart 1992 tarihinde Bişkek’te “Türkiye Cumhuriyeti’nin Milli Eğitim Bakanlığı ile Kırgız Cumhuriyeti’nin Halka Bilim Öğretme Bakanlığı Arasında İşbirliği Hakkında Protokol” imzalanmıştır. Kırgız halkı ile sosyo-kültürel alanda sonsuz dostluğun sağlanmasında eğitim alanındaki işbirlikleri özel bir öneme sahiptir. Mesafeye rağmen kar amacı

gütmeden başlatılan Türk eğitim yatırımları ve projeleri, ortak tarihi ve kültürel bağları paylaşan insanlar arasında bir sevgi köprüsü kurulmasında etkili olmuştur. 1992 yılının yaz aylarında Kırgızistan'daki ortaöğretim mezunlarına Ankara, İstanbul, Bursa, İzmir, Konya ve Türkiye'nin diğer şehirlerindeki yükseköğretim kurumlarında ve liselerde eğitim alma fırsatı açılmış, iki devlet arasında imzalanan anlaşma ile birlikte Kırgız öğrencilerin Türkiye'de öğrenim alması ve eğitim masrafları ücretsiz karşılanması imkânı sağlanmıştır. Türkiye Yurt Dışı Eğitim Genel Müdürlüğü'nün "Büyük Öğrenci" projesi çerçevesinde 1992-1993 eğitim-öğretim yılından bu yana 4.000 Kırgız vatandaşı Türkiye'deki yükseköğretim kurumlarında eğitim almış, yaklaşık 2.800 Kırgız öğrenci mezun olmuştur. 2023 yılında da 263 Kırgız öğrenci Türk üniversitelerinde eğitim alırken bunların 103 tanesi 'Türkiye Bursları' kapsamında tam burslu olarak eğitimlerine devam etmekteydi (TRT Avaz 2023d).

Ayrıca Yurt Dışı Eğitim Genel Müdürlüğü'nün "Akrabalık Okulu" projesi kapsamında Kırgızistan ve Türkiye'deki 107 okul arasında iş birliği anlaşmaları imzalanmıştır. Kırgız Cumhuriyeti Eğitim, Bilim ve Kültür Bakanlığı ile Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitim Bakanlığı arasındaki anlaşmalar uyarınca Kırgızistan'da Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı Bişkek Türk İlköğretim Okulu, Kırgız-Türk Anadolu Lisesi ve Kırgız-Türk Kadın Anadolu Meslek Lisesi gibi kurumlar eğitim alanında faaliyet göstermektedir. Kırgızistan'da Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı eğitim kurumlarının yanı sıra Yüksek Öğretim Kurumu tarafından oluşturulan bir yükseköğretim kurumu olan üniversite de bulunmaktadır. Manas Üniversitesi, "Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'te Kırgız-Türk Manas Üniversitesinin Kurulmasına İlişkin Anlaşma"nın her iki ülke yetkili organları tarafından onaylanmasının ardından 1997-1998 eğitim-öğretim yılında faaliyetlerine başlamıştır. Bu anlaşma 30 Eylül 1995 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti ve Kırgız Cumhuriyeti Hükümetleri tarafından İzmir'de imzalanmıştır. Üniversitenin misyonu, Kırgız ve Türk gençleri ile diğer Türk milletlerinin gençleri arasında ortak eğitim, kültür, milli şuur gelişimi ve işbirliği sağlamaktır. Öğrencilerin Türkçe konuşan halkların kültürüyle tanışması sadece öğrenme sürecinde gerçekleştirilmez, aynı zamanda eğitim süreci dışındaki eğitim çalışmalarında da özel bir yer tutmaktadır. Örneğin eğitim kurumlarının bünyesinde amacı öğrencilerinin kültür düzeyini geliştirmek olan özel koordinasyon merkezleri bulunmaktadır. Bu merkezlerin amacı, öğrenciler arasında kültürel ve sosyal ilişkiler oluşturmak ve onları iki halkın kültürüyle tanıştırmaktır. Bu

amaçla eğitim kurumlarında Kırgız ve Türk halk oyunları, müzik kulüpleri, tiyatro ve şiir kulüpleri gibi birçok sosyo-kültürel faaliyetler gerçekleştirilmektedir.

Türkiye’de siyasi iktidarın sık değişmesi, iki ülke arasındaki ilişkilerin gelişimini olumsuz etkilemiş ve 1997-2001 döneminde ikili ilişkilerde belli bir “durgunluk” yaşanmıştır. Diyalog girişimi öncelikle ikili ilişkileri sürdürmeye çalışan Kırgız tarafından gelmiştir. 24 Ekim 1997’de Cumhurbaşkanı Askar Akayev’in ziyareti sırasında Kırgızistan ile Türkiye arasında Ebedi Dostluk ve İşbirliği Anlaşması imzalanmıştır. 1 Temmuz 1999 tarihinde bir sonraki ziyarette “Kırgızistan ve Türkiye: 21. Yüzyılda Birlikte” ortak bildirisi imzalanmıştır. 2002 yılındaki Türkiye seçimlerinde Adalet ve Kalkınma Partisi’nin zaferinin ardından iki ülke arasındaki ilişkiler yeni bir işbirliği ivmesine kavuşmuştur. 2002 yılından sonra Kırgızistan ile Türkiye arasındaki kültürel ve eğitimsel işbirliği önemli ölçüde yoğunlaşmıştır. Kırgız Ulusal Opera ve Bale Tiyatrosu’nda Mustafa Kemal’in “Nutuk” (“Yeni Türkiye’nin Yolu”) adlı kitabının Kırgızca’ya çevirisinin tanıtımı yapılmıştır. Türkiye Cumhurbaşkanlığı Senfoni Orkestrası, Kırgız Ulusal Filarmoni Orkestrası ile birlikte ortak bir etkinlik düzenlemiş, etkinlikte ünlü Türk kemancı Cihat Aşkın ve opera sanatçısı İhsan Ekber sahne almıştır (Çımalieva 2016). Bursa Uludağ Üniversitesi’nde “Tarihin Derinliklerinden Günümüze Kırgız-Türk ilişkileri”, KTÜ Manas’ta “22 Yıllık Tecrübe Işığında Kırgız-Türk İlişkilerinin Geleceği”, Kastamonu’da “Dünden Bugüne Türkiye-Kırgızistan İlişkileri”, ve “Geçmişten Günümüze Kırgız-Türk İlişkileri” başlıklı konferans ve sempozyumlar düzenlenmiştir. Türkiye Cumhuriyeti ile Kırgız Cumhuriyeti arasındaki dostluk ve eğitim ilişkilerini geliştirmek amacıyla 6 Mayıs 2008 tarihinde Kırgızistan’da Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitim Bakanlığı ile Kırgız Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı arasında Eğitim ve Bilim Alanında Mutabakat Zaptı imzalanmıştır.

Kırgızistan’da kurulan ortak ilköğretim, lise ve üniversitenin yanı sıra Kırgız Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı ile Türkiye Cumhuriyeti’nin Milli Eğitim Bakanlığı arasında 3 Mart 1992 tarihinde imzalanan anlaşma ile Bişkek’te bir Türkçe öğretim merkezi (TÖMER) kurulmuştur. Burada birçok Kırgız vatandaşı Türkçe öğrenmeye başlamıştır. Türkiye tarafından finanse edilen TÖMER, kendi bünyesinin dışında birçok Kırgız üniversite ve kurum (Bişkek Beşeri Bilimler Üniversitesi, Kırgız Devlet İnşaat, Ulaştırma ve Mimarlık Üniversitesi gibi 10 şehirde 34 kurum) çatısı altında da Türkçe eğitim merkezleri açmıştır (Bişkek Tömer 2024). Açılan bu merkezlerde birçok

Kırgız öğrenci Türkçe eğitimi almıştır. Bu merkezlerin temel amaçlarından biri, Türkiye ile Türk dili konuşulan ülkeler arasındaki eğitim ve kültürel ilişkilerin güçlendirilmesinin yanı sıra manevi, tarihi ve kültürel birliğin de oluşturulmasıdır.

Kırgızistan'da eğitim çalışmaları çerçevesinde Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı'na bağlı "Türk Dünyası Fakülteleri" de yer almaktadır. Fakülteler 1993 yılında Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Başkanı Prof. Dr. Turan YAZGAN ile Celalabad Valiliği arasında imzalanan mutabakat kapsamında kurulmuştur. Vakıf destekli fakülteler arasında Kırgızistan'ın Celalabad şehrindeki İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi ile yapılan protokol kapsamında 1993 yılından itibaren eğitim veren Türk Dünyası Celalabad İşletme Fakültesi ve Türk Dünyası Celalabat Sosyal Bilimler ve Eğitim Fakültesi ile 2015 yılından itibaren faaliyet gösteren Türk Dünyası Uluslararası Kırgız-Türk Meslek Yüksekokulu bulunmaktadır. Ayrıca bölge insanına ve öğrencilere yönelik sosyo-kültürel çalışmalarda bulunan Türk Dünyası Araştırmaları ve Kültür Merkezi yer almaktadır.

Kırgızistan'da Türkiye Diyanet Vakfı ve Mahmut Hüdai Vakfı da eğitim çalışmaları sürdürmektedir. Fakat bu vakıflar daha çok dini alanda çalışmalar yürütmektedir. Kırgızistan'da Oş Devlet Üniversitesi ile Türkiye Diyanet Vakfı arasında imzalanan anlaşma gereğince Oş İlahiyat Fakültesi kurulmuştur. Dini eğitim alacak öğrenciler fakültenin hazırlık döneminde Türkiye'de, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde Türkçe eğitim almaktadırlar. Bunun yanı sıra Mahmut Hüdai Vakfı da Oş Devlet Üniversitesi'nin bünyesinde yer alan Bişkek'teki Araşan İlahiyat Fakültesi ile eğitim alanında işbirliği yapmaktadır.

Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA), 1992 yılında ekonomi, ticaret, teknoloji, kültür, eğitim ve sosyal yaşam alanları da dâhil olmak üzere Türk dili konuşan devletlerin proje ve programlarına yardımcı olmak amacıyla kurulmuştur. Bişkek'te 27 Ocak 1992'de kurulan TİKA Ofisi, Kırgızistan'da birçok özel ve kamu kurumuna projeler çerçevesinde destek faaliyetlerini sürdürmektedir. TİKA, bölgede "Cayloo Kalkınma Merkezleri" gibi Kırgız yardım kuruluşları ile birlikte kırsal alanlardaki faaliyetlere maddi destek verirken, kimi bölgelerde de bölgenin kalkınması için doğrudan "Cezeri Üretim Laboratuvarları" gibi uygulama ve eğitim merkezleri kurmaktadır (Roza.kg 2018; TİKA 2023c, 107). TİKA, Kırgızistan Kültür, Enformasyon, Spor ve Gençlik Politikalar Bakanlığı ile birlikte ortak kültür faaliyetleri de yürütmektedir (Kabar 2023b). TİKA 2018 yılında Kırgızistan Devlet Teknik Üniversitesinde Türk Dili ve Kültür Merkezi

açarken, 2023 yılında da Kırgız Cumhuriyeti Acil Durumlar Bakanlığı ile birlikte Kırgız Cumhuriyeti Savunma Bakanlığı'nın kurtarma ve dalma birimlerinin Issık-Kul'daki rehabilitasyon merkezi kurma faaliyetlerine yönelik 2 ortak projenin çalışmalarını yürütmektedir (Manas News 2023; Orasam 2018a). TİKA, Kırgızistan kurumları ile birlikte ikili işbirliklerinin yanı sıra “Türkçe Konuşan Halklar Uluslararası Dil Forumu” gibi uluslararası ortak dil ve kültür organizasyonların düzenlenmesine de destek vermektedir (TİKA 2023e).

Türkiye ile Kırgızistan arasında sosyo-kültürel alanlardaki işbirliği çalışmaları başta dil, tarih, kültür, sanat, eğitim gibi birçok alanda olmak üzere birçok kamu kurumu ve sivil kuruluşlar ile devam etmektedir. İki ülke arasında sosyo-kültürel ilişkiler, eğitim işbirliği ile başlamış bugüne kadar binlerce Kırgız öğrenci Türkiye’de eğitim almış ve almaya devam etmektedir. İki halkın toplum düzeyinde sosyo-kültürel yakınlaşması için eğitim alanından sonra sinema, tiyatro, festivaller, sanat çalışmaları gibi ortak etkinlikler düzenlenmektedir. Bağımsızlık sonrası, iki ülke arasında eğitim ile başlayan sosyo-kültürel ilişkiler geniş bir yelpazeyi kapsamakta ve Kırgızistan’ın bağımsızlığının ilk yıllarından bu yana her yıl artarak ilerlemektedir. İki ülke arasındaki siyasi görüşmeler ile birlikte artan olumlu ilişkiler, sosyo-kültürel ilişkilerin artmasına destek olmaktadır.

1.3.5. Türkiye - Azerbaycan Sosyo-kültürel İlişkileri

Azerbaycan bağımsızlığını kazanır kazanmaz bağımsızlığını tanıyan ilk devlet Türkiye Cumhuriyeti olurken, 14 Ocak 1992 tarihinde de Türkiye ile Azerbaycan arasında diplomatik ilişkiler kurulmuştur. Türkiye ile Azerbaycan arasındaki ilişki ortak kökler, dil, tarih ve kültür benzerliğiyle çok daha uzun bir “dostluk” geçmişine sahiptir. Türkiye Cumhuriyeti diplomatik ilişkilerin yanı sıra sosyo-kültürel alanda da ilişkileri hızla kurmayı hedeflemiş, bu doğrultu da Azerbaycan ile işbirliği anlaşmaları imzalamıştır. Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev’in 9 Şubat 1994 tarihinde Türkiye’ye yaptığı ilk resmi ziyarette, ülkeler arasındaki ilişkilerin temeli niteliğinde olan “Bilimsel, Teknik, Kültürel ve Ekonomik Alanlarda İşbirliği Anlaşması” ile “Dostluk ve Çok Yönlü İşbirliğinin Geliştirilmesine İlişkin Anlaşma” imzalanmıştır. 1994 yılında “Bilimsel, Teknik, Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Alanları Kapsayan İşbirliği Anlaşmasına” dayanarak taraflar arasında “Azerbaycan Cumhuriyeti Kültürü Bakanlığı ile Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı arasında kültürel işbirliği protokolü” imzalanmıştır. Bu anlaşma iki halk arasındaki geleneksel dostça ilişkiler ve genel tarihsel

kökler göz önüne alındığında, ulusal kültürlerin zenginleştirilmesi de dâhil olmak üzere ilişkilerin gelişimine ve güçlendirilmesine destek vermektedir.

İki ülke arasındaki sosyo-kültürel ilişkilerin birinci zemini eğitim alanında yapılan işbirlikleridir. 1990'lı yılların sonlarında Türkiye'nin, Azerbaycanlı gençlere aktif olarak burs ve hibe sağlayarak Türkiye'de eğitimi almaya teşvik etmesi, iki ülke arasındaki eğitim faaliyetlerini başlatmıştır. Eğitim alanındaki işbirliği, 1994 yılındaki "Bilimsel, Teknik, Kültürel ve Ekonomik Alanlarda İşbirliği Anlaşması" temel alınarak yapılmıştır. Taraflar arasında daha sonra 1997'de "Eğitim ve Bilim Alanında İşbirliğine İlişkin Protokol" yapılmış, 2000 yılında da "Eğitim ve Bilim Alanında İşbirliği Anlaşması" imzalanmıştır. 1992 yılında ikili anlaşmalar ile Milli Eğitim Bakanlığı bünyesinde Büyük Öğrenci Projesi düzenlenerek, binlerce Azerbaycanlı öğrenci Türkiye'de burslu eğitim almış ve almaya da devam etmektedir. Büyük Öğrenci Projesi, Yurtdışı Türkler ve Akraba Toplulukları Başkanlığı (YTB) bünyesinde Türkiye Bursları ismiyle devam etmektedir. 2023 yılı itibari ile 16 bin öğrenci burstan yararlanmaya devam ederken proje kapsamında 1992'den bu yana yaklaşık 150 bin öğrenci burstan faydalanmıştır (Pirinççi 2023). Bu program, başta Azerbaycan olmak üzere yabancılara Türkiye'de karşılıksız burs desteğiyle ücretsiz yükseköğrenim görme fırsatı sunmaktadır. Bu programın temel amacı, Türk dilini dünyada yaygınlaştırmak ve gelecekte onu Türk halklarının etnik gruplar arası ortak bir iletişim diline dönüştürmektir.

İki ülke arasındaki eğitim işbirliklerinin bir diğer ağı da Türkiye'nin Azerbaycan'daki eğitim kurumlarıdır. Bu eğitim kurumlarının en başında Maarif Vakfı, Yunus Emre Enstitüsü, TÖMER gibi kurumlar gelmektedir. Türkiye Maarif Vakfı (TMV), 2021'de imzalanan eğitim iş birliği protokolü kapsamında 2022 yılında Azerbaycan'da Uluslararası Maarif Okulunu açarak eğitim hayatına başlamıştır. Bakü'deki Uluslararası Maarif Okulunda hâlihazırda 120 öğrenci eğitim alırken eğitim çalışmalarını arttıran TMV, ikinci okulunu da Karabağ'da açmayı planlamaktadır (24 TV 2024). Yunus Emre Enstitüsü (YEE) Azerbaycan'da birçok Türkçe öğretim merkezi açarak Türkçenin yaygın bir biçimde öğrenilmesini sağlamaktadır. Türkçe öğretiminin yanı sıra Azerbaycan devlet kurumları ve üniversiteler ile de işbirliği yapmaktadır. Yunus Emre Enstitüsü bu bağlamda 2020 yılında Azerbaycan Teknik Üniversitesi ve Azerbaycan Devlet İmtihan Merkezi ile Azerbaycan dilinin yabancılara öğretilmesi için kitapların ve materyallerin oluşturulması ve sınav platformunun geliştirilmesi amacıyla akademik ve teknik destek

vermek için işbirliği protokolü imzalamıştır (Rehimov 2020). Bunun yanı sıra YEE'nin desteği ve girişimleriyle Azerbaycan Millî İlimler Akademisi çatısı altında "Mehmet Akif Ersoy ve Türk Edebiyatı Araştırmaları Merkezi" de açılmıştır (YEE 2023). Azerbaycan'da T.C. Milli Eğitim Bakanlığına ait Türk ilkokulu, ortaokul ve lisesinin dışında bakanlık bünyesinde yer alan TÖMER, Azerbaycan'da Türkçe eğitim ve öğretim merkezleri açarak Türkçe öğrenmek isteyen her Azerbaycan vatandaşına Türkçe eğitimi vermektedir. Türkiye Bursları ile Türkiye'de okuyan Azerbaycanlı öğrenciler gibi Türkiye'nin buradaki eğitim kurumları da iki ülke arasında köprü olmaya devam etmektedir.

İki ülke arasındaki sosyo-kültürel ilişkilerin ikinci zemini, kurulan kamu kurumları ile sivil vakıflar ve derneklerdir. Türkiye kurduğu kamu kurumları ve sivil vakıflar ve dernekler üzerinden Türk dünyası ülkelerinde olduğu gibi Azerbaycan'da bölgesel kalkınma için sosyal yardım çalışmaları yapmaktadır. Bu minvalde Türkiye'nin en önemli sosyal yardım kurumları arasında TİKA yer almaktadır. Türkiye, 1992 yılında sadece Azerbaycan'la değil, genel olarak tüm bölgeyle kültürel bağları aktif olarak geliştirmek için Dışişleri Bakanlığı'na bağlı Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı'nı (TİKA) kurmuştur. Bu ajans bağımsızlığını yeni kazanan Türk devletlerine ekonomi, sosyal sektörün gelişimi ve kültürel etkileşim alanlarında destek sağlamayı hedeflemiştir. Ücretsiz olarak yürüttüğü çeşitli sosyal programlar, ilgili halklarda Türkiye'ye karşı olumlu bir tutum oluşturmuştur. Ajansın Sovyet sonrası alandaki çalışmalarının ilk on yılında 2.506 proje hayata geçirilmiş ve bunların yüzde 25'i kültürel projelerden oluşmuştur (Urazova 2012, 60). Genel olarak, en başından beri Türkiye için Türk halklarını birleştiren temel unsur olan kültür ve eğitim alanına ağırlık verildiği anlaşılmaktadır. 2018 yılında Türkiye Cumhurbaşkanı Erdoğan, TİKA'nın öncelikli görevlerinin Türk kültürünü sınırları dışında giderek daha aktif bir şekilde tanıtmak, Türk kültürel deneyiminin birliğini korumak ve ilgili halklara yardım etmek olduğunu dile getirmiştir (TİKA 2018b). 1992'den beri Azerbaycan'da faaliyet gösteren TİKA 2020 yılına kadar birçok alanda toplam 1.205 sosyal proje gerçekleştirmiştir. Azerbaycan'da gerçekleştirilen eğitim ve tecrübe paylaşımı programlarından 6 bine yakın Azerbaycan vatandaşı ücretsiz faydalanmıştır (TİKA 2021d). TİKA'nın dışında kurulan kamu kurumları ve vakıflar da sosyal çalışmalar yürütmektedir. Türk Kızılay'ı, Türkiye Diyanet Vakfı gibi vakıflar ve kurumlar Azerbaycan'da dini alanda olduğu kadar sosyal alanlarda da faaliyetlerini sürdürmektedir. Bu doğrultuda Türkiye Diyanet Vakfı Azerbaycan'da

dini yardımların yanı sıra sosyal yardımlaşma alanında da her yıl binden fazla aileye maddi yardım sağlama çalışmaları yapmaktadır. Türk Kızılay'ı da Azerbaycan'da özellikle 2. Karabağ Savaşı sonrasında oluşan ihtiyaçlar doğrultusunda 100 binlerce aileye insani yardım göndermiştir (Türk Kızılay 2024).

İki ülke arasındaki sosyo-kültürel ilişkilerin üçüncü zemini, kültür-sanat organizasyonları ve müzik ve film festivalleridir. Mart 2001'de Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in Azerbaycan Atatürk Merkezi'nin açılışına ilişkin kararname yayınlamasından bu yana iki devlet arasındaki kültürel işbirliği son derece verimli ilerlemiştir. Azerbaycan Kültür Bakanlığı ile Türkiye Kültür Bakanlığı arasında işbirliğine ilişkin protokolün onaylanmasına ilişkin kararname çıkarılmıştır (E-QANUN 2001). 2002 yılında Recep Tayyip Erdoğan liderliğindeki Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (AK Parti) iktidara gelmesi Türkiye ve Azerbaycan arasındaki sosyo-kültürel ilişkilere olumlu yansımıştır. Türkiye'nin kendisini laik, liberal ve Batı kültürü içerisinde tanımlaması ama aynı zamanda Azerbaycan'a ruhen çok yakın bir devlet olarak konumlandırması nedeniyle Türk kültürü Azerbaycan gençleri için de çok çekici hale gelmiştir. Türkiye, kültürünü tanıtmaya yönelik hem yabancı vatandaşlara hem de yurt dışında yaşayan Türk vatandaşlarına yönelik çeşitli programlar, sergiler, festivaller ve diğer etkinlikler düzenlemiştir. Bu etkinlikler küresel düzeyde Türkiye hakkında olumlu bir imaj oluşturmaya yardımcı olmuş ve giderek daha fazla vatandaşı Türk kültürünü öğrenmeye, devletleri ise Türkiye ile etkili işbirliğine çekmiştir.

Türkiye'nin Azerbaycan'daki tanıtımı çerçevesinde Ekim 2013'te Bakü'de düzenlenen "Türk Hat, Minyatür ve Seramik" sergisi, Azerbaycan'da ilgiyle takip edilmiştir. Kültür-sanat etkinlikleri devletler arasında güçlü sosyo-kültürel bağların sembolü haline gelmiştir (Safonkina 2014). Azerbaycan'da faaliyet gösteren Yunus Emre Enstitüsü de sadece dil kursları vermekle kalmamakta, aynı zamanda Türk kültürünün geneline yayılmasına yönelik çeşitli kültürel etkinlikler de düzenlemektedir. Azerbaycan'da eğitim faaliyetleri yürüten Yunus Emre Enstitüsü gibi kurumlar aynı zaman da bir tür Türk kültür merkezleri işlevini yerine getirmekte ve Türk dilinin, sanatının ve kültürünün yaygınlaştırılması için de çalışmalar yapmaktadırlar. Yunus Emre Enstitüsü (YEE), kimi zaman Azerbaycan Kültür Bakanlığı veya Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı ile kimi zaman da Azerbaycan Üniversiteleri ile işbirliği yaparak Türk film festivalleri, konserler, resim sergileri, folklor gösterileri gibi sosyal faaliyetler ve kültür-

sanat organizasyonları düzenlemektedir (YEE 2020; 2022a,b). Türkiye, Azerbaycan üniversiteleri ve ortak uluslararası örgütler üzerinden de Azerbaycan’da da etkinlikler düzenlenmektedir. Türkiye bu bağlamda 27 Kasım 2023 tarihinde Azerbaycan Hazar Üniversitesi ve Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı (TÜRKSOY) ile birlikte de Azerbaycan’da “2023 Mehmet Âkif Ersoy Anma Yılı” etkinlikleri düzenlemiştir (Türksoy 2023).

Küresel bir salgın olan COVID-19 pandemisine rağmen, 2020-2022 döneminde kültürel boyutu olan birçok kültür-sanat etkinliği düzenlenmiştir. 2020 yılında sadece Türk okullarında değil Azerbaycan okullarında da Türklerin genel tarihinin seçmeli olarak okutulmasına başlanmıştır. Uluslararası Türk Akademisi Başkanı Darhan Kızırali bu kararı yerinde bularak, bu yaklaşımın ortak bir tarih bilinci aşılayacağını ifade etmiştir (Abdülkerimov ve Rehimov 2020). Nisan 2021’de Türkiye ve Azerbaycan, Azerbaycan’ın başkenti Bakü’de bir Maarif Vakfı ofisi açma ve Türk okulları kurma konusunda anlaşmıştır. Vakfın amacı, öğrencileri Türk halkının insanlığın kültürel mirasına katkısı konusunda eğitmektir. Aynı yıl Aralık ayında Azerbaycan, Türk toplumunun medeniyet bilinci üzerine sergi ve seminerin yer aldığı “Medeniyet Mirası: Ortak Geçmiş, Ortak Gelecek” kültür projesine ev sahipliği yapmıştır. 2023 yılında Bakü ile Ankara arasında çok sayıda önemli belge imzalanmıştır. Bunlardan biri, 13 Kasım 2023 tarihinde Ankara’da Azerbaycan ve Türkiye hükümetleri arasında imzalanan kültür alanında işbirliğine ilişkin anlaşmasıdır. Azerbaycan ile Türkiye arasında Kültürel İşbirliği Anlaşması’nın imzalanması, iki ülke arasında olduğu gibi Türk dünyasında da bağların güçlendirilmesi, maddi ve kültürel değerlerin yayılması, ortak tarih ve kültürün gelişmesi açısından önemli bir adımdır. Bu belgenin amacı çeşitli kültürel faaliyetler yoluyla daha yakın işbirliğini teşvik etmektir (T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı 2023a). Anlaşma kapsamında gerçekleştirilecek konser, sergi, tiyatro gösterileri ve edebiyat etkinlikleri gibi kültürel etkinlikler, iki ülke arasındaki etkileşimi artıracak ve Türk dünyasının kültürel zenginliklerinin daha geniş kitlelere ulaştırılmasına yardımcı olacaktır. Kültürel işbirliği kapsamında, 2023 yılında Üzeyir Hacıbeyli’nin “Köroğlu” operasının ortak bir prodüksiyonu yapılmıştır (Report 2022). Ayrıca daha öncesinde Türkiye’deki bazı şehirlerde yapılan “Azerbaycan Kültür Günleri” etkinliklerine benzer faaliyetler, Türkiye içinde Azerbaycan’da “Türkiye Kültür Haftası” organizasyonu ile gerçekleştirilmiştir. 20 -27 Ekim 2023 tarihleri arasında Azerbaycan’da “Türkiye Kültür Haftası” etkinliği çerçevesinde ortak tiyatro gösterimi, film gösterimi, el sanatları ve

fotoğraf sergisi düzenlenmiştir (T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı 2023b). Kültürel işbirliği kapsamında Karabağ’da tarihi kültür örneklerinin çıkarılmasına yardımcı olmanın yanında Büyük Murdakan Kalesi ve Tuba şah Camii’nin restorasyonun da başlatılması ve 2024 yılı içerisinde Türkiye tarafından 15 şehirde düzenlenecek olan Kültür Yolu Festivalleri’ne Azerbaycan’ın da katılması planlanmaktadır (T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı 2023a).

Türkiye ve Azerbaycan arasındaki sosyo-kültürel ilişkilerinde belirleyici unsur, tarafların sosyo-kültürel işbirliklerine verdiği önemdir. Türkiye, Azerbaycan’da birçok kamu kurumu ve sivil kuruluş üzerinden yürüttüğü eğitim, kültür, sanat, müzik ve sosyal alanlardaki projeler, iki ülke arasında devlet ve millet nezdinde sosyo-kültürel yakınlaşmaya neden olmuştur. Azerbaycan ve Türkiye arasında yıllardır süren karşılıklı kültürel işbirliğini zenginleştirmek ve geliştirmek için tarafların ihtiyaçları ve mevcut yetenekleri göz önüne alındığında, projelerin ortak geliştirilmesi ve uygulanması çok önemlidir. Türkiye, Azerbaycan’ın bağımsızlığından bu yana birçok alanda sosyo-kültürel proje ve faaliyetler gerçekleştirerek Azerbaycan’da toplumsal kalkınmaya destek vermiştir. Türkiye’nin projelerinin tamamı büyük ölçekli olmasa da bunların bilinçli bir şekilde uygulanması hem millet düzeyinde Türkiye sevgisinin oluşmasını hem de devletler düzeyinde Türkiye’nin imajının güçlenmesini sağlamaktadır.

2. TÜRKİYE’NİN ASKERİ SANAYİ GÜCÜ

Bu bölümde ele alınan konu, sadece Türkiye’nin savunma sanayisi gücü değil, daha geniş bir perspektif ile ele alınan Türkiye’nin askeri sanayi kompleksinin gücüdür. Savunma sanayi, bir ülkenin savunma alanındaki yetenek ve becerilerinin geliştirildiği ve ulusal güvenliğin sağlanması amacıyla AR-GE ve üretim faaliyetlerinin yapıldığı bir askeri sanayi sektörüdür. Her ne kadar ‘askeri sanayi’ ve ‘savunma sanayi’ çoğu kez anlamdaş olarak kullanılsa da kapsamaları açısından farklıdır ve savunma sanayi, askeri sanayi kompleksinin bir alanıdır. Askeri sanayi kompleksi, bir ülkenin silahlı kuvvetlerinin askeri ekipmanları, teçhizatlarını ve silahlarını sağlayan özel ve kamu firmalarını içeren tüm endüstrilerin toplamıdır. Askeri sanayi gücü de bir ülkenin askeri sanayisinin ürettiği tüm askeri ekipmanların, teçhizatın ve silahların ortaya çıkardığı güçtür. Bundan dolayı bu bölümde ilk olarak tarihsel süreçte Türkiye’nin askeri sanayisi anlatılıp sonrasında askeri sanayinin gücü ele alınacaktır.

2.1.Tarihsel Süreçte Türkiye’nin Askeri-Endüstriyel Gücü

Bağımsızlığının ilk yıllarında Türkiye’nin askeri-endüstriyel gücü son derece sınırlıydı; bu, savaşın harap ettiği bir ekonomiye ve parçalanmış bir altyapıya sahip genç bir ülkeyi yansıtıyordu. Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı da dâhil olmak üzere uzun süren savaş yılları, ülkeyi hırpalamış ve bitkin bırakmıştı. Dönem itibari ile ülkede ekonomik kaynaklar ve nitelikli insan gücü kıttı. Kuruluş yıllarında yeni cumhuriyetin sınırlı ekonomik kapasitesi, onu büyük ölçekli askeri sanayileşme yerine yeniden yapılanma ve kalkınmaya öncelik vermeye zorlamıştır. Türkiye mevcut ithal ekipmanların bakımını, revizyonunu ve onarımını yapabilecek fabrikaların kurulmasına odaklanmıştı. Kuruluş döneminde Türkiye’nin askeri sanayisi ancak Türk silahlı kuvvetleri için gerçekleştirilen tüfek, mühimmat ve temel askeri teçhizatın üretimi ile sınırlıydı. O dönemde askeri sanayi birkaç silah imalathanesi, silah tamirhanesi, top mühimmatıhanesi ve fişek imalathanesinden oluşmaktaydı. Askerî Fabrikalar Umum Müdürlüğü’nün kurulmasıyla birlikte Anadolu’nun birçok yerine dağılmış olan askeri sanayi işletmeleri, bir kurum altında toplanarak nizam ve tertibi sağlanmış ve üretim faaliyetlerine hız verilmiştir. Genç cumhuriyette askeri sanayi sektöründe devlet kurumlarının yanı sıra şahsi özel kuruluşlar da kurulmuştur. Bu minvalde Şakir Zümre Bey tarafından İstanbul’da 1925’te Türkiye’nin ilk özel sektöre ait askeri sanayi fabrikası olan Türk Sanayi Harbiye ve Madeniye Fabrikası kurulmuştur. Fabrika genel olarak 100 kg’dan 1000 kg’ye kadar

bombardıman uçaklarının bombaları, denizaltı bombaları, el bombaları ve mayın gibi cephaneye ve silah üretimi yapmaktaydı. Üretilen bombaların, uluslararası çapta diğer ülkelerde üretilen bombaların seviyesinde ve iyi tahrip gücüne sahip olması talebi ortaya çıkarmıştır. Türk Sanayi Harbiye ve Madeniye Fabrikası 1937 yılında 1,5 milyon liralık ilk ihracatını Yunanistan'a gerçekleştirmiş, daha sonra birçok Doğu Avrupa ve Orta Doğu ülkesine silah ihracatı gerçekleştirmiştir (Savunma Sanayii Dergilik 2020).

Cumhuriyetin ilk yıllarında askeri sanayi alanında devlet kurumları ve yerli özel kuruluşlar kurulduğu gibi yabancı sermayeli şirketlerle de işbirliği yapılmış, 1925 yılında dönemin Türk Hükümeti ile Alman Junkers Şirketi arasında imzalanan anlaşmayla Tayyare ve Motor Türk Anonim Şirketi (TOMTAŞ) kurulmuştur. Bu çerçevede Türk Hava Kuvvetleri ve TOMTAŞ arasındaki işbirliğiyle Kayseri Uçak Fabrikası ile Eskişehir Uçak Bakım Onarım Atölyesi kurulmuş, fabrikalar üretime geçse de Alman Junkers Şirketi ile yaşanan ihtilaflar nedeniyle TOMTAŞ şirketi kapatılmıştır (Dilek 2021). Eskişehir Uçak Bakım Onarım Atölyesinde vazifeli pilotlardan Vecihi Hürkuş'un Vecihi-14 adını verdiği ilk prototip uçağı yapmış olsa da tam bir başarı elde edilememiştir. İkinci uçak deneme çalışması olarak 1930 yılında uçak mühendisi Selahattin Reşit Alan Bey tarafından tasarlanan MMV-1 eğitim uçağı 1932 yılında tamamlandıysa da kontrol uçuşları yapılmadan çalışmalar yarım bırakılmıştır. 1932 yılında Amerikan CURTIS-WRIGHT şirketler grubuyla anlaşılmış ve bu ortaklık neticesinde 165 tane muhtelif tip askeri uçak üretilmiştir. Fakat askeri uçak üretilmiş olsa da 1939 yılından sonra eldeki var olan uçakların bakım, onarım ve modernizasyon işleri fabrika kapasitesini aştığı ve daha sonrasında 1948 yılında başlayan Amerikan Marshall yardımları çerçevesinde Amerika'dan askeri hibe yardımları sağlandığı için uçak üretimi durmuştur (Dilek 2021). Türkiye tarafından o dönemde yabancı şirketlerle işbirlikleri yoluyla teknoloji ve teknik bilgi edinmeye yönelik girişimlerde bulunulmuş, ancak ilk dönemde bu çabaların başarısı sınırlı olmuştur.

Dönemin bir diğer özel sektöre ait yerli askeri sanayi fabrikası Nuri (Killigil) Paşa tarafından Haziran 1946 tarihinde İstanbul'da kurulmuş, bu fabrikada 81 milimetrelik havan, uçak bombası, uçaksavar mermisi ve yarı otomatik 9 milimetrelik ilk yerli tabanca olmak üzere birçok askeri mühimmat üretilmiştir. Fabrikada üretilen silah ve mühimmatlar Milli Savunma Bakanlığı'na satıldığı gibi Suriye, Mısır ve Pakistan'a da satılmıştır (Türetken 2018). Mart 1949 tarihinde fabrikada yaşanan bir patlama sonucu

Nuri Killigil ve 26 arkadaşı hayatını kaybetmiş, fabrika da kullanılamaz hale gelip kapanmıştır. Şakir Zümre Bey'in Türk Sanayi Harbiye ve Madeniye Fabrikası da 1944'e kadar hizmet vermiş, fakat Türkiye'ye yapılan Amerikan Marshall yardımları kapsamında alınan askeri hibe yardımları neticesinde taleplerin düşmesiyle fabrikanın üretim alanı değişmiş, döküm alanından soba üretimine geçmiş, 1970 yılında da tamamen kapanmıştır (Savunma TR 2021; Savunma Sanayii Dergilik 2020). Askerî Fabrikalar Umum Müdürlüğü bünyesinde toplanan askeri sanayide 2. Dünya Savaşı sonrasında değişen dönem şartları itibariyle düzenlemeye gidilerek 1950'de Makine ve Kimya Endüstrisi (MKE) Anonim Şirketi kurulmuştur (Özlü 2021). 1954 yılında tek motorlu olan ilk yerli askeri eğitim uçağı MKEK-44 Uğur üretilmiştir.

1960'lı yılların ikinci yarısı ile yoğunlaşan Kıbrıs Sorunu sürecinde silah tedarikçisi ülkelerle gerginleşen ilişkiler, Türkiye'nin Türk silahlı kuvvetlerinde yeni bir sorunu ortaya çıkarmış, Türkiye'nin silah tedarik ettiği ülkeler kendilerinden alınan askeri ekipmanların kullanılması konusunda sorunlar çıkarmıştır. Bu yaklaşımlar yerli askeri araç ve gereçlerinin önemini ortaya çıkarmış, 1965'te Türk donanma cemiyeti, 1970'de ise "Türk Hava Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfı (THKGV)" kurulmuştur. 28 Haziran 1973 tarihinde ise Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı bünyesinde Türk Uçak Sanayi Anonim Ortaklığı (TUSAŞ) şirketi faaliyetlerine başlamıştır. 1974'te Kıbrıs'a çıkarma yapan Türkiye, silah ambargosuna maruz kalması neticesinde silah ambargosunun etkilerini azaltmak için aynı sene "Türk Kara Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfını (TKKGV)" kurmuştur. Yerli askeri sanayi hamlesinin hayata geçirilmesi bakımından çok önemli olan kurumsal adımları atan Türkiye, ilk olarak askeri haberleşme araç gereçlerinin milli imkânlar ile yapılması için 1975 yılında ASELSAN firmasını kurmuştur. ASELSAN'ın çalışmalarına başlamasından sonra 1977'de İŞBİR ELEKTRİK SANAYİ A.Ş., 1981'de ASPİLSAN Enerji Sanayi ve Ticaret A.Ş. ve 1982'de ise HAVELSAN kurularak faaliyetlerine başlamıştır.

Türkiye, Türk askeri sanayisinin gelişmesi için devlet teşekküllü kurumlarının yanı sıra uluslararası camiada yabancı devletler ile ortak faaliyetler içerisinde bulunmuştur. Bu minvalde 1984'te Türkiye'nin savaş uçağı gereksinimini karşılamak amacıyla Amerikan F-16 uçaklarının ortak üretimi ve uçak sistemlerinin entegrasyonu ve testlerini yapmak için TUSAŞ tarafından ABD ile birlikte adı TUSAŞ Havacılık ve Uzay Sanayii A.Ş. (TAİ) olan ortak bir yatırım şirketi kurulmuştur. TAİ'nin yanı sıra 1985 yılında da motor

ve motor donanımlarının üretimini ve ihracatını yapmak için Türk Hava Kurumu (THK), TSKGV, TUSAŞ ve Amerikan General Electric firmaları ile birlikte TUSAŞ Motor Sanayii A.Ş. (TEI) firması kurulmuştur. 1987 yılında Hava, Deniz ve Kara Kuvvetlerine ait vakıflar tek idare altında birleştirilerek “Türk Silahlı Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfı’na (TSKGV)” dönüşmüştür. 14 Haziran 1988 tarihi itibarıyla TSKGV bünyesinde silahlı kuvvetlerin roket ve füze gereksinimlerinin karşılanması amacıyla ROKETSAN firması kurulup faaliyetlerine başlamıştır. 1960’lı yıllardan sonra Türkiye’nin artan silah ihtiyacı ve tedarik etmede yaşadığı sorunlar, Türkiye’nin yerli üretim çalışmalarına başlamasına sebep olmuştur. 1960’lı yıllardan 2000’li yıllara uzanan bu süreç, Türkiye’nin askeri sanayi alanında köklü kamu firmalarının kurulduğu yıllar olmuştur.

1960-2000 yılları arasındaki dönem, Türkiye’nin askeri sanayi gücü açısından bir ‘kuruluş’ dönemi idi. 1970’ler sonrasında yaşanan ulusal ve bölgesel istikrarsızlıklar, ekonomik ve siyasi krizler nedeniyle askeri modernizasyona odaklanılırken, yerli askeri üretimde önemli bir büyüme elde edilmesi zordu. Nitekim komşu ülkelerle yaşanan askeri gerilimler ve çatışmalar ve terör gibi ulusal sorunlar, askeri harcamaları artırmış fakat harcamalar yerli üretimden ziyade mevcut yabancı sistemlerin dışarıdan temin edilmesi için yapılmıştır. Bu dönem itibarıyla askeri sanayi, sınırlı teknolojik kapasiteye sahip devlet mülkiyetindeki işletmelerin (KİT’ler) hâkimiyeti altındaydı. KİT’ler askeri sanayisi güçlü uluslararası devletlerle rekabet etmek için gereken yetkinlikten, donanımdan ve yenilikçilikten yoksundu. Araştırma ve geliştirmeye (Ar-Ge) yapılan yatırımlar, mütevazı düzeyde sınırlı kaldığı için bu durum yerli teknolojilerin geliştirilmesini engellemiştir. 2000 yılı öncesi devlet kurumları ve özel kuruluşlar her ne kadar Türkiye’nin askeri ihtiyaçlarını karşılayamasa da bu dönemde Türkiye’nin askeri sanayisinin temelleri atılmış, birçok deneyim yaşanmıştır. 2000’ler öncesinde Türkiye, askeri ihtiyaçlarını karşılamak için büyük ölçüde ithalata bağımlıydı. Fakat Fransa, İngiltere, ABD gibi bazı geleneksel silah tedarikçileriyle yaşanan gergin ilişkiler, Türkiye’yi askeri sanayi üretiminde kendi kendine yeterli olma arayışına itmiştir. Türk Silahlı Kuvvetlerinin eskiyen askeri teçhizat ve donanımları ve var olan askeri teçhizatın modernizasyon ihtiyacı, gelişmiş silahların yerli üretimine yönelik baskıyı artırmıştır. Genel olarak bakıldığında, 1970-2000 yılları arasındaki dönemde askeri sanayinin daha yerli hale getirilmesine doğru kademeli bir geçiş yaşandığı söylenebilir. Ancak önemli sınırlamalar devam etmiştir. Bu dönemde atılan temeller, 2000’li yıllarda ve sonrasında tanık olunan hızlı ilerlemeler için hayati öneme sahip olmuştur.

2.2.Türk Askeri Sanayisinin Mevcut Durumu

Türkiye özellikle 2000 yılı sonrasında askeri sanayi alanında çok önemli gelişmeler kat etmiştir. Türkiye'nin askeri sanayisi 2000'li yıllarla birlikte güçlenmeye başlamış, Türkiye temel olarak ithalata dayalı bir ülke olmaktan çıkarak askeri teknolojinin önemli bir geliştiricisi ve ihracatçısı haline gelmiştir. Türkiye, araştırma ve geliştirmeye (Ar-Ge) yoğun yatırım yaparak öncelikle askeri sanayi üretiminde kendi kendine yeterliliği hedeflemiştir. 2000'li yılların başında hükümet yerli askeri sanayisinin geliştirilmesine öncelik vermeye başlamıştır. Artan devlet finansmanı ve Ar-Ge'ye odaklanma, askeri sanayide hızlı büyümeyi tetiklemiştir. Bu dönemde TUSAŞ (Türkiye'nin en büyük uçak üreticisi), ASELSAN (elektronik harp sistemlerinin önde gelen üreticisi) ve BAYKAR (Bayraktar TB2 İHA'larıyla tanınan özel şirket) gibi birçok devlet teşekkülü kurum ve özel şirketin yükselişine tanık olunmuştur. Artan devlet finansmanı ve Ar-Ge'ye odaklanma, askeri sanayide hızlı büyümeyi tetiklemiştir. Bu değişim, yabancı devlet ve şirketlere bağımlılığı azaltma ve daha fazla kendi kendine yeterliliğe ulaşma arzusundan kaynaklanmıştır. Türkiye'nin askeri sanayideki gücü uluslararası arenada kendine yer bulmaya başlamıştır.

Bu minvalde ilk dönüşüm, 2005 yılında Türk-ABD ortak şirketi olan TAI'nin tüm yabancı hisselerinin satın alınarak TUSAŞ'ın bünyesine katılması şeklinde gerçekleşmiştir. TUSAŞ şu an Türkiye'nin en büyük savaş uçakları üreticisi konumunda olup birçok askeri hava aracının da üretiminde önemli bir yere sahiptir. TUSAŞ yürüttüğü uçak üretme çalışmalarıyla kendi bünyesinde gerçekleştirdiği "Özgün Geliştirme Programları" çerçevesinde 5. nesil savaş uçağı KAAN'ı üreterek ABD, Rusya, Çin gibi 5. nesil savaş uçağı üreten ülkeler arasına girmiştir. Ayrıca TUSAŞ'ın askeri eğitimler için ürettiği 15 adet "HÜRKUŞ", yeni nesil geliştirilmiş eğitim ve hafif taarruz uçağı olup Avrupa Havacılık Emniyeti Ajansı'ndan (EASA) "EASA Geçerli Kılınan Tip Sertifikası" alan ilk Türk uçağı olma özelliğini taşımaktadır. HÜRKUŞ'ın yanı sıra TUSAŞ'ın daha düşük maliyetli ve yüksek hassasiyetli hafif taarruz ve silahlı keşif özelliğine sahip olan "HÜRKUŞ GÖREV UÇAĞI" da sınıfının yetkin uçaklarından olup yüksek irtifada, zor şartlar altında 1000 saatten fazla görev yapma kabiliyetine sahiptir. "HÜRKUŞ GÖREV UÇAĞI" uçaklarının ilk yabancı müşterileri Nijer ve Çad devletleri olmuştur (Yıldırım 2022a). TUSAŞ'ın bir diğer önemli projesi olan "HÜRJET" Jet Eğitim Uçağı tasarlanmış olup yapımı devam etmektedir. TUSAŞ'ın "Özgün Geliştirme Programlarının" yanı sıra

ortak olarak yürüttüğü uluslararası F-16 geliştirme programları ve ikili olarak yürüttüğü (TUSAŞ - Mısır / Ürdün / Pakistan F-16 geliştirme ve modernizasyon programları) işbirlikleri vardır.

TUSAŞ'ın uçak üretme çalışmalarının yanı sıra Helikopter ve İnsansız Hava Araçları (İHA) üretme çalışmaları da uluslararası alanda ilgi görmektedir. TUSAŞ, yürüttüğü “Ortak Geliştirme Programları” kapsamında “T129 ATAK” Taarruz Helikopterini başarılı bir şekilde üretilip 69 adedini Türk Silahlı Kuvvetleri'ne, 6 adedini Filipinler'e ve 6 adedini Nijerya'ya teslim etmiştir. “T70” Genel Maksat Helikopterinin de 14 adedi teslim edilmiş olup 95 adedinin üretimi devam etmektedir (Alemdar 2021a,b; Yiğitoğlu 2023). “T129 ATAK” Taarruz Helikopteri projesinde TUSAŞ ana yüklenici firma olurken, İtalyan AGUSTAWESTLAND ve Türk ASELSAN alt yüklenici firmalar olmuşlardır (Savunma Sanayi Müsteşarlığı 2014). “T70” Genel Maksat Helikopterinin de ana yüklenicisi TUSAŞ olurken alt yüklenici firmaları ASELSAN, TEİ, Alp Havacılık ve Amerikan şirketi SİKORSKY olmuştur (Şahin 2023).

TUSAŞ “Ortak Geliştirme Programları” kapsamında gerçekleştirdiği helikopter üretme çalışmalarının yanı sıra “Özgün Geliştirme Programları” çerçevesinde de yerli ve milli helikopter üretme çalışmalarını da yürütmektedir. TUSAŞ bu kapsamda “T625 GÖKBAY” Genel Maksat Helikopterini başarılı bir şekilde üretilip seri üretime geçmiştir (Alemdar 2021a,b; Yiğitoğlu 2023). TUSAŞ başarılı bir şekilde hayata geçirilen projelerinden elde ettiği teknolojik bilgi ve tecrübe birikimi kapsamında yerli ve milli “Ağır Sınıf Taarruz Helikopteri” projesini başlatmıştır. TUSAŞ İnsansız Hava Araçları (İHA) alanında uluslararası çapta üst düzey çalışmalar yapmaktadır. TUSAŞ bünyesinde yer alan yüksek hızlı hedef uçak sistemi “ŞİMŞEK” ve üst versiyonu hedef uçak “SÜPER ŞİMŞEK”, AKSUNGUR İHA, ANKA İHA ve İnsansız Savaş Uçağı “ANKA III” TUSAŞ'ın yüksek teknolojili askeri sanayi ürünleridir. 2012 yılında ilk uçuşunu yapan yüksek hızlı hedef uçak sistemi olan ŞİMŞEK, düşman bir füzenin veya uçağın taklidini gerçekleştirebilmektedir. TUSAŞ, 2023 yılı itibarıyla son 5 yıl içerisinde 2 ülkeye AKSUNGUR, 6 ülkeye ANKA ve 1 ülkeye ŞİMŞEK ihraç etmiştir. TUSAŞ, genel olarak son 5 yıl içerisinde 13 ülkeye 3,3 milyar dolar değerinde askeri sanayi ürünü satmıştır (Yıldırım 2023). TUSAŞ'ın iştiraki olan yerli ve milli motor üretme gayesiyle yola çıkan TUSAŞ Motor Sanayi A.Ş (TEİ), başta TUSAŞ olmak üzere birçok devlet kurumu, özel şirket ve yabancı şirketlerle işbirliği içerisinde. TEİ “özgün motor programları”

kapsamında insansız hava araçlarının, helikopterlerin ve gemi savar füzelerin motorlarını üretirken, ayrıca yaptığı işbirlikleri çerçevesinde yabancı devletlerle uluslararası motor programlarına katılmaktadır. Savunma ve Havacılık Sanayiinde Küresel Stratejiler Konferansı'nda konuşan Genel Müdürü Prof. Dr. Faruk Akşit, 2023 yılında 345 milyon dolar ihracat yaptıklarını dile getirirken, ilk kez milli özgün motorlarını da ihraç ettiklerini dile getirmiştir (Elçin 2024a).

Artan siyasi destek ve devlet finansmanı ile birlikte gelişen bir diğer devlet kuruluşu olan ASELSAN, Türk askeri sanayisinin en önemli savunma elektroniği kuruluşlarından. Yerli kuruluşlarla işbirliği yaparak uluslararası alanda birçok devlet veya özel şirketle ortaklık kurarak bir uluslararası marka halini almıştır. Dünyada ilk 100 şirket içerisinde olan ASELSAN elektronik harp, elektro-optik, radar, aviyonik, insansız sistemler, haberleşme ve bilgi teknolojileri, kara, deniz ve silah sistemleri, komuta kontrol sistemleri ve hava savunma ve füze sistemleri gibi birçok alanda 500'ün üzerinde ürün ile Türk Silahlı Kuvvetlerinin ihtiyaçlarına yönelik askeri savunma sistemleri geliştirmekte ve talep doğrultusunda yurt dışına ihracat gerçekleştirmektedir. ASELSAN'ın uzun menzilli hava savunma sistemi olan HİSAR ve uzun menzilli hava radar sistemi olan SİPER en yeni projeleridir. 2023 yılında 601 milyon dolarlık iş anlaşması yapan Aselsan'ın 14 ülkede kendi firması, ofisi veya bağlı ortaklıkları vardır ve 86 ülkeye doğrudan ihracat yapmaktadır (Elçin 2024b). ASELSAN ülke içerisinde de birçok askeri ürün üreten kamu kurumları ve özel şirket ile işbirliği yürütmektedir. ASELSAN ayrıca 2023 yılında savunma alanında dünyanın en büyük 47. şirketi olurken, en çok silah ve askeri donanım satışı yapan 60. şirket olmuştur (TRT Haber 2023b).

TSKGV bünyesinde bulunan diğer bir şirket olan HAVELSAN, ileri teknoloji ve yazılım gücüyle askeri araçlarda kullanılan komuta kontrol ve savunma sistemlerini, otonom ve platform yönetimi teknolojileri gibi birçok askeri sistemler üreterek Türk Silahlı Kuvvetlerine (TSK) önemli bir destek sağlamaktadır. Uluslararası arenada da 20'den fazla ülke ile işbirliği içerisinde. HAVELSAN gibi TSKGV'in diğer bir iştiraki olan ROKETSAN da TSK'nın roket ve füze ihtiyaçlarının sağlanması için kurulmuş bir askeri sanayi şirkettir. Günden güne gelişen ROKETSAN 2018 yılında en değerli 96. şirket olurken, 2023 yılında 80. sıraya yükselmiştir (Defence News 2023).

Türk askeri sanayi içerisinde devlet teşekkülü şirketler olduğu kadar özel şirketler de yer almaktadır. BAYKAR, BMC, NUROL MAKİNA, ANADOLU SHIPYARD, ASFAT ve

DEARSAN askeri sanayi sektöründe önde gelen özel şirketlerdir. Türkiye'nin askeri sanayi sektöründeki insansız hava araçları (İHA) teknolojisi, Bayraktar TB2 İHA'larının Ukrayna, Suriye ve Karabağ gibi savaş alanlarında ve Kırgızistan'ın sınır hatlarının korunmasıyla ilgili yaşanan çatışmalardaki saha başarısıyla uluslararası tanınırlık kazanmıştır. Türk askeri sanayi sektörünün savunma alandaki en tanınan Türk şirketi olan BAYKAR, Türkiye'nin önde gelen İnsansız Hava Aracı (İHA) üreticisi konumundadır. BAYKAR 2023 yılında 1 milyar 766 milyon dolar ile en fazla ihracat yapan Türk şirketi olmuştur (Baykar Teknoloji 2024). BAYKAR'ın en önemli ürünleri arasında Mini Akıllı Seyir Füzesi KEMANKEŞ, Bayraktar Dikey İniş Kalkışlı İnsansız Hava Aracı (DİHA), Bayraktar Mini İHA, Bayraktar Akıncı İHA, Bayraktar AKINCI Taarruzi İnsansız Hava Aracı Sistemi (TİHA), Bayraktar TB2 Silahlı İnsansız Hava Aracı (SİHA) ve Bayraktar TB3 SİHA yer almaktadır. BAYKAR ürünü olan İHA ve SİHA'lar Türk Silahlı Kuvvetleri'ne terör operasyonlarında etkin bir şekilde düşman hedeflerini gözetleme, keşfetme ve imha etme desteği vermektedir. 2018 yılında TSK Suriye'de yürüttüğü Zeytin Dalı operasyonunda 3.991 teröristi etkisiz hale getirirken, bunların 1129'u Bayraktar SİHA'ları tarafından gerçekleştirilmiştir (Daily Sabah 2018). Türkiye içinde olduğu kadar yurt dışında BAYKAR'ın en fazla talep gören ürünü olan Bayraktar TB2 SİHA 33 ülke tarafından satın alınırken, Bayraktar AKINCI TİHA 9 ülke tarafından satın alınmıştır (Yıldırım 2024). BAYKAR firmasının en önemli projelerinden biri olan ve 2025 yılında saha çıkması beklenen Bayraktar Kızılelma insansız savaş uçağı, resmi olarak sahaya çıkmadan dünyada sınıfı içerisinde en iyi 10 arasında gösterilmektedir (Harper 2023; Mickeviciute 2024).

BMC bir otomotiv sanayi şirketi olmasına rağmen askeri alanda da kullanılmak üzere araçlar üretmektedir. BMC firması askeri sanayi sektöründe yeni nesil tank ve zırhlı araçları ile adını duyurmuştur. BMC'in en önemli ürünleri arasında FIRTINA Obüsü, ALTAY ve ALTUĞ tankları ve KİRPİ, VURAN ve AMAZON askeri zırhlı araçları yer almaktadır. 80'den fazla ülkeye ihracat yapan BMC firması, 2023 yılında Türk askeri sanayi sektörünün kara araçlarındaki toplam ihracatının %52'ini gerçekleştirerek 2022 yılında olduğu gibi yeniden ihracat lideri olmuş, 255 milyon dolar değerinde askeri kara aracı ihracatı gerçekleştirmiştir (Çelik 2024).

NUROL MAKİNA askeri sanayi sektöründe bir diğer önemli kara aracı üreticisi konumundadır. Türkiye'nin yanı sıra 18 ülkede başarıyla görev yapan NUROL

MAKİNA'ya ait askeri zırhlı araçlar Avrupa'dan da talep görmekte olup, şirket Macaristan ve Estonya'ya askeri zırhlı araç satan ilk Türk firması olmuştur (Alkanat 2023a). NUROL MAKİNA'nın Macaristan'a ihraç edeceği, sınıfının en iyisi konumunda olan Ejder Yalçın TTZA zırhlı araçlarına, ASELSAN üretimi olan SARP silah kulesi ve SEDA atış yeri sistemi yerleştirilerek etkinliği üst seviyeye çıkarılmıştır (Yiğitoğlu 2024a). NUROL MAKİNA iştiraki olan FSNS firması da yürüttüğü zırhlı amfibi hücum aracı projesi kapsamında, alanında son teknoloji ile donatılmış olan Türkiye'nin ilk yerli zırhlı amfibi hücum aracı olan ZAHA'yı 2023 yılında Türk Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'na teslim etmiştir (Alkanat 2023b).

Askeri sanayi sektöründe yeni özel bir firma olan Askeri Fabrika ve Tersane İşletme A.Ş. (ASFAT), kısa zamanda Defence News'in listesine en değerli 100. savunma sanayi firması olarak girmesiyle uluslararası camiada adından söz ettirmeyi başarmıştır (Defence News 2023). Firma askeri sanayi sektörünün deniz savunma alanında yaptığı projelerle dikkat çekmektedir. Yerli ve milli olan yeni nesil açık deniz karakol gemisi ADKG, dünyada tamamen kapanan tek ve ilk olan denizaltı yüzer havuzu ve uzun menzilli silah sistemlerine sahip yüksek radar teknoloji sayesinde izlenmesi zor olan yeni nesil korvet PN MİLGEM, ASFAT firmasının en önemli askeri sanayi ürünlerindendir. ASFAT, Milli gemi (Milgem) projesi kapsamında Pakistan için de yeni nesil korvet gemileri üretmektedir. Bunların yanı sıra firmanın ürettiği insansız mayın temizleme aracı MEMATT, mobil topçu teknolojisine sahip obüs ARPAN155 ve ilk yerli uçak çekme aracı olan RAHVAN, firmanın askeri kara savunma sanayi alanındaki dikkat çeken ürünleri arasındadır.

1950 yılında bir tersane ile başlayan bir diğer önemli firma olan ANADOLU SHIPYARD, askeri sanayi sektöründe askeri gemiler üretimi alanında etkin rol üstlenmektedir. Tank çıkarma gemisi, açık deniz karakol gemisi, öğrenci eğitim gemisi, araç ve personel çıkarma gemisi, mekanize çıkarma gemisi, tank helikopteri güverteli çıkarma gemisi gibi birçok sınıfın en iyilerinden olan askeri gemiler üretmektedir. Öncesinde Katar'a 2 karakol gemisi ihraç eden ANADOLU SHIPYARD, 2022 yılında 3 farklı çeşitten toplam 4 çıkarma gemisi ihraç etmiş, 2023 yılında da adı açıklanmayan bir Afrika ülkesine 2 adet LCT çıkarma gemisi tedarik etmek için anlaşma yapmıştır (Erbaş 2023). ANADOLU SHIPYARD'ın yanı sıra DEARSAN firması askeri gemi sanayinin önemli üreticilerinden biri konumundadır. DEARSAN bünyesinde 19 adet farklı tipte

gemi üretilmektedir. Türk askeri deniz sanayisinin ürünü olan gemiler, Türk dünyasında da ilgi odağı olmuştur. Hazar Denizi'nde deniz gücü üstünlüğüne önem veren Türkmenistan, deniz kuvvetlerini güçlendirmek için DEARSAN firmasından başta karakol gemisi, çıkartma gemisi ve kurtarma gemisi olmak üzere 8 farklı tipten 36 adet gemi satın almıştır (Mira 2023a).

2015 sonrasında Türkiye, mevcut gelişmelerin pekiştirilmesine, geliştirilen yerli sistemlerin seri üretiminin gerçekleştirilmesine ve savunma ihracatının artırılmasına yönelmiştir. Türkiye şu anda dünyanın en büyük 11. askeri sanayi ihracatçısı konumunda olup çeşitli ülkelere insansız hava araçları, roket ve füze sistemleri, zırhlı araç, askeri gemiler ve diğer askeri teçhizat tedarik etmektedir (SİPRİ 2023). Son yıllarda ihraç ettiği insansız hava araçlarıyla adından bahsettiren Türkiye, dünyada ABD ve Çin'in ardından en çok insansız hava aracına sahip 3. ülke konumundadır (Orman 2023). Türk insansız hava araçlarından TAI Aksungur, TAI Anka, Bayraktar Kızılema, Bayraktar TB2 ve Bayraktar Akıncı dünyada sınıflarının en iyileri arasında gösterilmektedir (Jazib 2023; Harper 2023; Mickeviciute 2024; Suneson 2024). Günden güne gelişen Türk askeri sanayisi ihracatta da rekor kırmaya devam etmektedir. 2002 yılında 248 milyon dolar ihracat yapan Türk askeri sanayi sektörü, 2022 yılında 4,4 milyar dolar ihracat yaparken, 2023 yılında toplam 5,5 milyar dolar ihracat gerçekleştirmiştir (Elçin 2024c). İhracatını arttırarak devam ettiren sektör, Ocak 2024'te Ocak 2023'e oranla %18.4 artışla 330,2 milyon dolar değerinde ihracat gerçekleştirmiştir (Savunma Sanayist 2024). Günden güne gelişen Türk askeri sanayi sektörü, son 10 yıl içerisinde 185 ülkeye 230 çeşit askeri ürün ihraç etmiştir (Elçin 2024c). Dünya çapında uluslararası askeri sanayi şirketlerinin değerlendirmesini yapan Defence News'in listesine göre 2023 yılında en değerli ilk 100'de 4 Türk şirketi (47. ASELSAN, 58. TUSAŞ, 80. ROKETSAN ve 100. ASFAT) yer almaktadır (Defence News 2023). Türk askeri sanayi şirketlerinin uluslararası ligde yer bulması şunu göstermiştir: güçlü siyasi destek ve tutarlı finansman, askeri sanayinin büyümesi açısından hayati önem taşımış ve Ar-Ge'ye yapılan yatırımlar yerli inovasyon ve teknolojik ilerlemelerin yolunu açmıştır.

Başta Türkiye'nin Irak'ta ve Suriye'de sahada elde ettiği tecrübeler, Kırgızistan'ın da sınır kontrolleri gibi sahada elde edilen operasyonel deneyimler ve Ermenistan-Azerbaycan arasındaki 2. Karabağ Savaşı gibi savaş şartlarında öğrenilen dersler, Türk askeri sistemlerinin iyileştirilmesine ve geliştirilmesine katkıda bulunmuştur. Türkiye,

yabancı silah ithalatına olan bağımlılığını önemli ölçüde azaltmıştır; yerli üretim, artık askeri ihtiyaçlarının büyük bir yüzdesini karşılamaktadır. Türk insansız hava araçları, zırhlı araçlar ve diğer askeri savunma sanayi sistemlerinin dünyanın birçok ülkesinde alıcı bulması, Türkiye’yi askeri alanda dünyanın en büyük 11’inci silah ihracatçısı haline getirmiştir. Şu anda, Defence News Top 100 listesinde 4 Türk şirketinin yer alması, sektörün büyüdüğünü göstermektedir. Türkiye’nin büyüyen askeri sanayi gücü, Türkiye’nin bölgesel nüfuzunu güçlendirmekte ve Türkiye’nin dış politika hedefleri gerçekleştirmek için dış politikada özgün ve etkin bir rol oynamasına imkan sağlamaktadır. Türkiye’nin yerli askeri üretimine odaklanması, askeri sanayinin stratejik özerkliğini güçlendirmeyi ve önemli bir silah ihracatçısı olarak konumunu sağlamlaştırmayı amaçladığını göstermektedir. Ancak, kalan teknolojik boşlukların aşılması ve uluslararası ortaklık hususlarının ele alınması önemlidir. İlerlemeye rağmen, Türkiye hâlâ bazı yüksek teknoloji alanlarında zorluklarla karşı karşıyadır ve bu durum bazen yabancı ortaklarla işbirliğini gerektirebilir. Ülkenin F-35 savaş uçaklarının yapımı gibi yüksek teknolojinin elde edilmesi için gerekli bilgi ve tecrübe paylaşımı içerisinde olması gerekmektedir. Fakat siyasi gerilimler ve geçmişteki silah ambargoları, potansiyel bir kırılganlığın altını çizmektedir. Türkiye’nin askeri sanayi gücünü arttırmaya devam etmesi için Ar-Ge çalışmaları, güçlü siyasi destek ve tutarlı finansman desteği gerekli olduğu kadar tedarik zincirlerini güvence altına alması, alternatif ortak üretim ve stratejik ortaklıklar geliştirmesi de gereklidir.

2.3.Türkiye’nin Türk Dünyası ile Askeri ve Güvenlik İşbirlikleri

Türkiye’nin Türk dili konuşan ülkeler ile askeri ve güvenlik alanında ilişkileri, Sovyetler Birliği’nin çökmesiyle Türk cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını ilan etmelerinin hemen ardından başlamıştır. Türkiye siyasi, ekonomik ve sosyo-kültürel alanlardaki ikili ve çok taraflı işbirlikleri gibi, askeri ve güvenlik alanında da Türk cumhuriyetleriyle ilişkilerin geliştirilmesi ve güçlendirilmesi için temel oluşturan birçok ikili ve çok taraflı işbirliği anlaşması ve protokol yapmıştır.

Türkiye’nin Türk dünyası devletleri ile askeri işbirlikleri bağımsızlık sonrasında yapılan ilk resmi anlaşmalar çerçevesinde başlamıştır. Türkiye ilk olarak 1992 yılında Azerbaycan, Türkmenistan ve Özbekistan’la, 1993 yılında ise Kazakistan ve Kırgızistan ile ilk askeri eğitim işbirliği anlaşmaları imzalamıştır (TBMM Tutanağı 1993a,b,c; T.C. Azerbaycan Büyükelçiliği 2023; TBMM Kanun 1994b). Mart 1993 tarihinde Ankara’da

Türkiye Cumhuriyeti ile Kırgızistan Cumhuriyeti arasında imzalanan “Askerî Eğitim İşbirliği Anlaşması” ile birlikte iki ülke arasında resmi olarak askeri işbirliği başlamıştır. Anlaşmaya göre Türkiye’de askeri eğitim alacak tüm Kırgız askeri personelin Türkiye’ye geliş ve gidiş masrafları dışında tüm masrafları Türkiye tarafından karşılanacaktır (TBMM Tutanağı 1993c, 11). Askeri personelin eğitimi ile başlayan Türkiye-Kırgızistan askeri işbirliği, 30 yıl içerisinde askeri alanda adeta “stratejik ortaklık” ilişkisine dönüşmüştür. Türkiye tüm Türk dünyası devletlerini uluslararası alanda desteklemiş, NATO gibi uluslararası askeri örgütlerle işbirliği yapmaları için onlara önemli maddi ve manevi destekler vermiştir (Ünal 2010, 166). Bağımsızlık sonrası başlayan Türkiye ile Türk devletleri arasındaki askeri ilişkiler, 2000’li yıllara kadar genellikle teknik destek, alt seviyede askeri malzeme tedariki ve askeri personelin eğitimleri şeklinde olmuştur.

Türkiye ile bölge ülkeleri arasında birçok önemli ikili askeri ve güvenlik anlaşmaları imzalanmıştır. Günümüzde Türk devletleriyle birlikte ortak bir askeri yapı olan “Turan Ordusu” kurma fikri aktif bir şekilde konuşulmaktadır. 2013 yılında Türkiye öncülüğünde Azerbaycan, Kırgızistan ve Moğolistan’ı da kapsayan, merkezi Ankara’da bulunan ve Kafkasya’dan Orta Asya’ya kadar uzanan bir Avrasya Askerî Statülü Kolluk Kuvvetleri Teşkilatı’nın (TAKM) kurulması, birleşik bir Türk ordusu kurma arzusunun en net adımı olarak algılanmıştır. 2014 yılında Moğolistan’ın ordunun resmiyete dönüşmesi sürecinde askeri teşkilatı oluşturan mutabakat muhtırasını imzalamayarak ayrılması ve Kazakistan’ın bu askeri birliği katılma girişimi, birleşik bir Türk ordusu kurma arzusunu güçlendirmiştir (Harici 2022). Ayrıca Türkiye, başta Azerbaycan olmak üzere Türk dünyası ülkeleriyle orduları modernize etmeye yönelik birçok ortak tatbikatlar gerçekleştirmiş ve son teknoloji ile üretilmiş milli silah ve askeri araçlar bu ortak tatbikatlarda sergilenmiştir (Mira 2023a). Türkiye 2023 yılında Azerbaycan ile 16 tatbikat gerçekleştiren, Türkiye’nin düzenlediği “Kış Tatbikatı-2023’te” Azerbaycan’ın yanı sıra Kazakistan, Özbekistan ve Kırgızistan da yer almıştır (İletişim Başkanlığı 2023). Bu tatbikatlarla Türk devletlerinin ortak askeri müdahale ve operasyon yapma kabiliyetinin artırılması hedeflenmiştir.

Türkiye ürettiği modern silah sistemleri ile askeri sanayi alanında kendini son 20 yıl içerisinde çok geliştirmiştir. 2002 yılında Türkiye’de askeri sanayide yerlilik oranı %20 iken, bu rakam 2022 yılına gelindiğinde %80’e çıkmıştır (Sanayi Gazetesi 2022). Stockholm Uluslararası Barış Araştırmaları Enstitüsü’nün (SIPRI) raporuna göre,

Türkiye'nin silah ihracatı 2013-2017 dönemine kıyasla, 2018-2022 döneminde %69 artış göstermiş ve küresel piyasadaki payı da % 0,5 artmıştır (Wezeman, Gadon, ve Wezeman 2023). Askeri sanayi alanında kendini son 20 yıl içerisinde çok geliştiren Türkiye, Türk dünyası için de önemli bir tedarikçi haline gelmiştir. 2021 yılında Türkiye'den 131 milyon dolarlık silah ihracatı gerçekleştiren Türkmenistan açısından Türkiye ana ihracatçı konumundadır (Mira 2023a). Azerbaycan ise özellikle 2020 Karabağ Savaşı öncesinde Türkiye ile imzaladığı askeri işbirliği anlaşmaları çerçevesinde Türkiye'den 200 milyon lira değerinde askeri teçhizat ve silah satın almıştır (Göksedef 2020). Ayrıca insansız hava araçları üretimi konusunda ciddi yatırımlar yapan Türkiye, 2023 yılı itibari ile silahlı veya silahsız hava araçlarını Özbekistan dışında kalan diğer Türk dünyası ülkelerine ihraç etmeyi başarmıştır. Türkiye silah ihracatının yanı sıra, Türk devletleri ile birlikte ortak askeri teçhizat üretimi konusunda da işbirliği içerisinde. Kazakistan, Türkiye ile zırhlı askeri araçlar, kara savunma sistemleri ve insansız hava araçları alanında ortak üretim konusunda girişimlere başlamışken (Ostim 2012; MSİ Dergisi 2016, 25; TRT Haber 2022a), Özbekistan da Türkiye ile zırhlı askeri araçların üretimi konusunda işbirliği yapmakta ve insansız hava araçları alanında işbirliği görüşmeleri sürdürmektedir (Habertürk 2017; T.C Milli Savunma Bakanlığı 2022).

Türkiye'nin Türk devletleri ile askeri işbirliğinin güçlendirilmesine yönelik görüşmeler, 2020 yılındaki Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki Karabağ savaşıyla yeniden başlamıştır. Ekim 2020'de savaş devam ederken Türkiye Savunma Bakanı Hulusi Akar Kazakistan ve Özbekistan'a ziyaretler gerçekleştirmiştir. Yapılan ziyaretlerde Türkiye ve Özbekistan arasında askeri ve teknik işbirliğini ele alan bir anlaşma imzalanmış ve Kazakistan ile de 2019 yılında imzalanan Türk-Kazak stratejik ortaklığını temel alan askeri alanda işbirliğine yönelik yeni görüşmeler yapılmıştır (Mira 2023a). Ekim 2020'de Türkiye Savunma Bakanı Hulusi Akar'ın Türk devletleriyle askeri-stratejik işbirliği kurmak amacıyla Orta Asya bölgesini ziyaret etmesi yeniden Türkiye'nin öncülüğünde "Turan Ordusu" oluşturma çalışması olarak algılanmıştır (Stepuşova 2020; Gryazev 2020). Mart 2021'de Dönemin Türkiye Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu'nun Özbekistan ve Kırgızistan'a yaptığı ziyaretler, "Turan Ordusu" kurma fikri ile ilgili çalışmaları tekrar gündeme getirmiştir. Azerbaycan ve Türkiye ile birlikte Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkmenistan bu askeri blokun potansiyel üyeleri olarak değerlendirilmektedir. Bu altı Türk devletinin güvenliği birbirinden ayrı düşünülmemektedir (TBMM Tutanağı 2022a, 67). Ancak TAKM, Türkiye'nin

liderliğinde bölgedeki Türk devletlerinin askeri kurumları arasında işbirliği potansiyeline sahip bir askeri örgütün temelini oluşturmaya yönelik ilk girişim olmasına rağmen şu ana kadar önemli bir kurumsal birliktelik ve yapısal oluşum ortaya çıkarılamamıştır. Türkiye'nin öncülüğünde askeri bir gücün oluşturulması, Türkiye'nin bölgede etkin bir güç olma mücadelesindeki konumunu güçlendirecektir.

Bu bölümde Türkiye'nin Türk dünyası ile askeri ve güvenlik işbirlikleri genel çerçeveden değerlendirilmiştir. Fakat örnek alınacak olan Türkiye'nin Kırgızistan ve Azerbaycan ile askeri ve güvenlik işbirliği örnekleri aşağıda ayrıntılı olarak değerlendirilecektir.

2.3.1. Türkiye'nin Kırgızistan ile Askeri ve Güvenlik İşbirlikleri

Kırgızistan'ın coğrafi konumu, onu Afganistan'a komşu çok istikrarsız ve sorunlu bir bölgenin parçası haline getirmekte ve sonuç olarak çeşitli tehditlere maruz bırakmaktadır. Bu tehditler genellikle Taliban, Özbekistan İslami Hareketi gibi terör örgütlerinin faaliyetleri, yasadışı uyuşturucu kaçakçılığı ve sınır ve su sorunlarından kaynaklanan çatışmaların ortaya çıkışıyla ilgilidir. Kırgızistan-Tacikistan arasındaki sınır sorunları meselesinin tarihçesi 1924 yılında Sovyetler Birliği'nin sınır belirleme çalışmalarına dayanmaktadır (Mira 2022). Sınır sorunlarından günümüze kadar tartışmalarla gelen iki ülke arasındaki sorun, geçmişten bu güne bölgede silahlı çatışmaların da temelini oluşturmuştur. Bu nedenle Kırgızistan her devlet gibi silahlı kuvvetlerinin güçlendirilmesini istemektedir. Silahlı kuvvetlerinin güçlendirilmesi, iyi ilişkilerin olduğu bir devlet ile askeri işbirliği içerisinde planlı bir şekilde yapılmaktadır. Bu nedenle Kırgız yetkililerin Türkiye'ye ilgisi, Türkiye'nin NATO askeri sistemindeki mevcut konumunun şekillenmesinde rol oynayan ve Amerikan ordusundan sonra ikinci en büyük ve en güçlü orduya sahip olma şeklinde tezahür eden, asırlık Türk askeri deneyimini kazanma arzusundan da kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda Türk-Kırgız askeri işbirliği, 3 Mart 1993 tarihinde iki ülkenin “Kırgız Cumhuriyeti ve Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri Arasında Askeri Eğitim Alanında İşbirliği Anlaşmasını” imzalamasıyla başlamıştır. Bu anlaşma uyarınca Türk hükümeti Kırgız Silahlı Kuvvetlerine askeri teknik teçhizat ve maddi yardım yanında eğitim desteği sağlamaktadır (TBMM Tutanağı 1993c). Türkiye, Kırgızistanlı subayları kendi kurumlarında eğitmek ve modern bir askeri güç oluşturması için Kırgızistan'a gerekli eğitim desteğini sağlamak üzere programlar başlatmıştır. Bunlar askeri alandaki ikili işbirliğinin ilk adımları olarak ortaya çıkmıştır.

Yapılan anlaşma gereğince her yıl Kırgızistan askeri personeli Türkiye’de eğitim görmektedir.

1990’lı yıllar, askeri ilişkilerin geliştirilmesine yönelik birtakım faaliyetler dışında genel olarak büyük ölçekli ortak tatbikatlar, silah transferleri veya derin stratejik uyum şeklinde kapsamlı somut sonuçlar elde etmekten çok, askeri ve güvenlik işbirliklerinin temellerinin atılmasını kapsamıştır. Bu dönemde oluşturulan temel, gelecek yıllardaki daha önemli gelişmeler için hayati öneme sahip olmuştur. İki devlet arasındaki askeri işbirliği ancak 2000 yılından bu yana gözle görülür bir şekilde yoğunlaşmıştır. 1999-2000 yıllarında Kırgızistan’da yaşanan Batken Olayları neticesinde Kırgız ordusunun dış saldırılara karşı zayıflığı ortaya çıkmasıyla Kırgızistan, ordunun modernizasyonu için yapılanma çalışmalarına başlamıştır. 15 Haziran 2000 tarihinde Türk Silahlı Kuvvetleri ile Kırgız Savunma Bakanlığı arasında Kırgız Özel Kuvvetler birimlerinin eğitilmesi konusunda mutabakata varılmıştır (Kırgızskaya Respublika Ministerstvo Yustitsii 2000). 15 Haziran 2000’de ayrıca Türkiye ve Kırgızistan arasında “Eğitim, Bilim ve Teknoloji Alanlarında Askeri İşbirliği Anlaşması” imzalanmıştır. Anlaşmanın amacı iki ülke arasında eğitim, bilim ve teknoloji alanlarında askeri işbirliğini tesis etmek ve geliştirmektir. 2000 yılı sonrasında Türkiye ve Kırgızistan arasında askeri eğitim faaliyetleri, sınır karakollarının donatılması da dahil olmak üzere Kırgızistan’a çeşitli askeri teknik teçhizat yardımları ve askeri araç ve silah sistemlerinin verilmesi şeklinde yoğunlaşmaya başlamıştır (Çotaev 2021, 58). Askeri personelin eğitimi alanında yakın ilişkiler içerisinde olan Türkiye ve Kırgızistan arasındaki askeri işbirliğinin gelişmesinde 11 Eylül 2001 tarihinde Amerika Birleşik Devletleri’nde yaşanan terör olayları ve ardından terörizme karşı yürütülen küresel mücadele önemli rol oynamıştır. İki ülke arasında hem ikili hem de NATO programları kapsamında gerçekleştirilen eğitim ve tatbikatların sayısı önemli ölçüde artmıştır. Türkiye, NATO’nun “Barış İçin Ortaklık” programı çerçevesinde her yıl Kırgızistan Silahlı Kuvvetleri’nin özel operasyon birlikleri ile 12 haftalık kurslar gerçekleştirmektedir (Kudayarov 2015, 105). Kırgız silahlı kuvvetlerini uluslararası standartlara uygun hale getirmek ve uluslararası operasyonlara entegrasyonunu sağlamak için uygun çalışmalar yapılmaktadır.

1999’dan 2004 yılına kadar geçen 5 yıl içerisinde Türkiye-Kırgızistan askeri ve güvenlik işbirliği kapsamında Türk tarafı, Kırgızistan silahlı kuvvetlerine toplam 12 milyon dolardan fazla maddi ve teknik yardım desteği verirken 2004 yılında ise Türkiye

Kırgızistan'a 2 milyon dolar askeri hibe desteği sağlamıştır (Kim ve Gruzdov 2005; Moiseeva 2014). 1993-2004 yılları arasında 63 Kırgız öğrenci askeri okul eğitimi, 37 subay ihtisas kursları ve 8 subay ise akademik eğitim için Türkiye'ye gönderilmiştir (Kim ve Gruzdov 2005). 14 Ekim 2005 tarihinde Ankara'da Kırgızistan ve Türkiye arasında imzalanan karşılıksız askeri yardım anlaşması çerçevesinde, 25 Kasım'da Bişkek'te Kırgızistan Savunma Bakanlığı ile Türkiye Cumhuriyeti Genelkurmay Başkanlığı arasında "Kırgız Cumhuriyeti Silahlı Kuvvetlerine Maddi ve Teknik Yardım Sağlanmasına İlişkin Protokol" imzalanmıştır. Protokol kapsamında Türkiye Kırgızistan'a karşılıksız olarak 1.402.500 Türk Lirası (1.028.000 Dolar) tutarında askeri teknik yardım desteği sağlamış, yapılan bu yardım ile Kırgızistan Savunma Bakanlığı'na mülk alımı ve askeri birliklerin savaş kabiliyetini arttırmaya yönelik askeri teçhizat sağlanması planlanmıştır (КОНТИНЕНТ 2005). Aynı anlaşma çerçevesinde Türkiye 2006 yılında da Kırgızistan'a 1.190.000 Türk Lirası (820.000 Dolar) hibe yardımıyla bulunmuştur (Zakon 2007). 26 Mayıs 2009'da basına konuşan Kırgız Cumhurbaşkanı Kurmanbek Bakiyev, Türkiye - Kırgızistan arasındaki askeri ve güvenlik işbirliklerini değerlendirirken, Türkiye'nin her yıl Kırgızistan'a silahlı kuvvetlerini yapılandırmak ve güçlendirmek için milyonlarca dolar hibe desteği sağladığını dile getirmiştir (CA News 2009). Aralık 2011'de iki ülke arasında yeni bir "Askeri Mali İşbirliği Anlaşması" ve "Mali Yardım Sağlanmasına İlişkin Protokol" yapılmış, bu kapsamda Kırgızistan'a 1.050.000 Türk Lirası mali destek verilmiştir. Anlaşmanın 2. maddesi uyarınca bu maddi desteğin büyük bölümünün Türkiye'nin askeri sanayi kuruluşları tarafından sağlanan askeri ürünlerin tedarikini finanse etmek için kullanılması öngörülmüştür (Zakon 2011).

Orta Asya'daki Türk devletleri içerisinde Türkiye'nin en yakın müttefiki konumunda olan Kırgızistan'ın, yüzlerce askeri personeli Türkiye'de eğitim almıştır ve almaya da devam etmektedir. 2010 sonrası dönemde Türkiye'de eğitim alan Kırgız askeri personelin sayısının artırılması ihtiyacı gündeme gelmiştir. İki ülke arasında devam eden askeri eğitim alanında işbirliğinin artmasını isteyen dönemin Kırgız Cumhurbaşkanı Almazbek Atambayev, 2012 yılında Türkiye'yi ziyaret ederek Kırgızistan'a tahsis edilen askeri öğrenci eğitim kontenjanının artırılması için görüşmeler gerçekleştirmiştir (Kucera 2012). İki ülke arasında sadece Savunma Bakanlığına bağlı askeri personel değil, aynı zamanda İçişleri Bakanlığı iç güvenlik personeli de eğitime tabi tutulmaktadır. Türkiye, "Uluslararası Polis-Güvenlik Eğitim İşbirliği Projesi" kapsamında Kırgızistan da dâhil olmak üzere birçok ülkeden gelen emniyet teşkilatı personeli eğitmiştir. Proje 2007-

2008 döneminde Kırgızistan'ın pilot ülke olarak seçilip eğitime başlanmasıyla hayata geçirilmiştir (TRT Haber 2018b). 2007-2008 döneminde pilot ülke seçilen Kırgızistan ile artan ikili ilişkiler çerçevesinde 26 Nisan 2012 tarihinde iki ülke arasında “Polis Eğitimi Alanında İşbirliği Protokolü” imzalanmıştır. Protokol çerçevesinde Türk Polis Teşkilatı tarafından Kırgızistan İçişleri Bakanlığına bağlı polis memurlarının eğitilmesi planlanmıştır.

23-25 Eylül 2014 tarihleri arasında Türkiye Milli Savunma Bakanı İsmet Yılmaz Kırgızistan'ı ziyaret etmiş, Kırgızistan Savunma Bakanı Abibilla Kudayberdiev ve Genelkurmay Başkanı Asanbek Alymkojoev ile bir takım askeri görüşmeler gerçekleştirmiştir. Bu ziyaret neticesinde iki ülke arasında Türkiye ve Kırgızistan arasında “Askeri Tıp Alanında Eğitim ve İşbirliği Anlaşması”, “Askeri Mali İşbirliği Anlaşması” ve “Hükümetler Arasında Mali Yardım Sağlanmasına İlişkin Bir Protokol” olmak üzere 3 anlaşma imzalanmıştır (Djumaşeva 2014). İç güvenliği sağlama konusunda eğitimler yapılırken, dış güvenliği sağlama konusunda askeri personel eğitimlerine de devam edilmiştir. Türkiye ve Kırgızistan arasındaki askeri eğitim anlaşması kapsamında 12 Ekim 2015 tarihinde Türk Silahlı Kuvvetleri (TSK) mensubu komandolar tarafından, Kırgızistan'da Kırgız Silahlı Kuvvetlerine mensup askerlere hudutları koruma ve terörle mücadele alanında taktik ve teknik eğitimlerin verildiği 6 haftalık kurs düzenlemiştir (Takvim 2015). Eğitimlerin yanı sıra Türkiye, Kırgızistan'ın ordusunun gelişmesini her dönemde ve her alanda teşvik etmiştir. Kırgızistan Genelkurmay Başkanlığına göre, askeri işbirliği kapsamında Türkiye Cumhuriyeti Kırgız güvenlik güçlerine toplam 12 milyon dolar değerinde lojistik ve teknik yardım sağlamıştır (Zubov 2014; Djumaşeva 2014). Savunma Bakanı Yılmaz'ın ziyareti neticesinde Bişkek'teki Türk Büyükelçiliğinin Basın Müşavirliğinden yapılan resmi açıklamada da mali işbirliği anlaşmaları gereğince her yıl Kırgız Hükümetine 1 milyon dolar hibe yardımı verildiği belirtilmiştir (Sondakika 2014).

1 Eylül 2018 tarihinde Kırgızistan'ı ziyaret eden Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın resmi ziyareti çerçevesinde iki ülke arasında başta “Askeri Nakdi Yardım Protokolü” olmak üzere 12 anlaşma yapılmıştır (Orasam 2018b). Bu ziyaret kapsamında Türkiye Milli Savunma Bakanı Hulusi Akar, Kırgızistan Genelkurmay Başkanı Tümgeneral Rayimberdi Duishenbiev'i ziyaret etmiş, yapılan görüşmelerde iki ülke arasında askeri işbirliklerinin derinleştirileceği dile getirilmiştir (Duyşenbiev 2018).

Türkiye - Kırgızistan askeri işbirliklerinin başlamasından bu yana yıllardır devam eden tek taraflı askeri yardımlar, Kırgız makamları tarafından Türk askeri sanayi ürünlerinin satın alınmasıyla değişmeye başlamıştır. Bu değişiklik, Kırgızistan'ın bölgesel sorunlara karşı, özelde de Tacikistan ve Kırgızistan arasında yıllardır devam eden silahlı çatışmaların yaşandığı Kırgız - Tacik sınırındaki gerilimlerle karşı askeri gücünü artırma arzusundan doğmuştur. Bu kapsamda hava savunma gücünü güçlendirmek isteyen Kırgızistan, 2021 yılında sayısı tam bilinmemekle birlikte birkaç Bayraktar TB2 insansız hava aracı (İHA) satın alırken, daha sonra Bayraktar Akıncı taarruzi insansız hava aracı (TİHA) ve TUSAŞ'dan Anka ve Aksungur tipi silahlı insansız hava araçları (SİHA) satın almıştır (Tayfur 2023b). Kırgızistan envanterinde bulunan İHA'ların teknik işlemleri ve kontrollerini tek bir merkezden yapmak için bir İHA üssü kurmuştur. İHA'lara ek olarak kara savunma gücünü de güçlendirmek isteyen Kırgızistan, sınır sorunlarından dolayı bölge ülkeleri ile yaşadığı sorunlara karşı sınırını korumak ve gelen saldırıları püskürtmek için Türkiye'den modern zırhlı askeri araç ve diğer ekipmanları satın almıştır. Kırgızistan, ayrıca Türkiye'den insansız hava araçlarının yanı sıra ROKETSAN yapımı olan MAM-T ve MAM-L akıllı mühimmatları, ASELSAN tarafından düşman İHA saldırılarına karşı üretilen tedbir sistemi İHTAR ve imha sistemi ŞAHİN ile STM firması tarafından üretilen döner kanatlı vurucu kabiliyetine sahip bir insansız hava aracı olan KARGU'yu satın alarak envanterine katmıştır (TRT Haber 2023c).

Kırgızistan Türkiye'den askeri ürünler satın alırken Türkiye'nin Kırgızistan'a karşılıksız askeri yardımları da son bulmamıştır. 18 Şubat 2022 tarihinde Türk Silahlı Kuvvetleri, Türkiye Cumhuriyeti İçişleri Bakanlığı ile beraber, Kırgızistan ordusuna askeri ve teknik malzeme yardımı yapmıştır. Türk Silahlı Kuvvetleri OTOKAR markalı askeri personel taşıma otobüsler, öldürücü özelliği olmayan silah ve mühimmatlar, elektro telekomünikasyon malzemeleri ve çelik yelekler içeren bir askeri malzeme hibe yardımı yaparken, İçişleri Bakanlığı da araç, teçhizat, yedek motor ve parça hibe yardımıyla bulunmuştur (TRT Avaz 2022b). İki ülke arasında askeri ve güvenlik işbirliği kapsamında, askeri eğitim ve yardımların yanı sıra ortak tatbikatlar da yapılmaktadır. Tatbikatlar, Türk ve Kırgız ordularının entegrasyonu ve ortak operasyon kabiliyetlerinin artırılması bakımından önem arz etmektedir. Bu doğrultuda Kırgızistan, Türkiye'nin öncülüğünü yaptığı ve birçok devletin katıldığı "Efes 2022" ve "Kış Tatbikatı-2023" tatbikatlarında yer almıştır.

Yıllar içerisinde Türkiye'nin Kırgız askerlerine verdiği eğitimler, Kırgızistan ile yaptığı ortak tatbikatlar ve Kırgızistan'a yaptığı tüm askeri yardımlar iki ülke arasındaki askeri işbirliğine katkı sağlarken, Türk askeri sanayiinin de gelişmesine ve ürün ihraç etmesine yardımcı olmuştur. Stockholm Uluslararası Barış Araştırma Enstitüsü'nün (SIPRI) dünya silah transferi veri tabanına göre Kırgızistan, 2022 yılında Türkiye'den toplam olarak 12 milyon dolarlık silah satın almıştır. Otuz yıllık işbirliğinin ardından Kırgız ve Türk tarafları, resmi müttefiklik anlayışıyla gerekli yasal çerçeveyi oluşturma, iki ülkenin ilgili kurumları arasında askeri sanayi, eğitim ve güvenlik konularında işbirliği anlayışını teşvik etme ve askeri ve güvenlik işbirliği alanlarında ikili temasları daha da genişletme ve derinleştirme arzusu sergilemektedirler. İkili ilişkilerin, askeri alandaki işbirliğinde resmi bir müttefiklik aşamasına ulaşması mümkündür. Fakat Türkiye'nin Kırgızistan ile askeri ilişkilerini müttefiklik seviyesine çıkarmasındaki sebep Tacikistan ile arasındaki mesele değil, etnik, dinsel ve tarihi bağları olan Türk dünyası bünyesinde bulunan kardeş devletin askeri gücünün arttırılması ve kendisini bölgedeki çatışmalardan korumasına imkan tanınması arzusudur. Çünkü Türkiye, Kırgızistan - Tacakistan arasındaki meselede tıpkı Kırgızistan - Özbekistan arasındaki sınır sorunlarında yapıldığı gibi siyasi diyalogu önermektedir (TRT Haber 2022b).

2.3.2. Türkiye'nin Azerbaycan ile Askeri ve Güvenlik İşbirlikleri

Türkiye ve Azerbaycan arasındaki askeri ve güvenlik ilişkileri, 1990'ların başında başlamıştır. İki ülke arasında 11 Ağustos 1992'de Ankara'da "Askeri Eğitim Alanında İşbirliği Anlaşması" imzalanmıştır. Temel olan ve bugün de yürürlükte olan bu anlaşma, Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri'nin askeri personelinin eğitim ihtiyaçlarının karşılanmasını sağlamak için yapılmıştır. Bu anlaşma sonrası diğer güvenlik birimleri ve kurumları arasında ek anlaşmalar ve protokoller de imzalanmıştır. Nitekim daha sonra iki ülke arasında 10 Haziran 1996 tarihinde ikinci bir "Türkiye ve Azerbaycan Hükümetleri Arasında Askeri Eğitim, Bilimsel ve Teknik Alanda İşbirliği Anlaşması" imzalanmıştır. Bu alandaki işbirliği ilişkileri daha da genişletilerek, 1997 yılında iç güvenlik alanında "Türkiye Jandarma Genel Komutanlığı ile Azerbaycan İç Birlikler Genel Komutanlığı Arasında Eğitim ve Malzeme Yardımına İlişkin Protokolü" yapılmıştır. Aynı yıl içinde Türkiye ve Azerbaycan arasında Azerbaycan'a yapılan askeri eğitim ve yardım desteklerinin bütünlük içerisinde idaresinin kontrol edilmesi amacıyla bir "Askeri İşbirliği ve Koordinasyon Kurulu" kurulmuştur (Yüce 2016a, 5). Bu kurul, Türkiye ve

Azerbaycan arasındaki askeri işbirliği faaliyetlerinin bir sistem içerisinde sevk ve idare edilmesinde önemli bir işlev görmektedir. İmzalanan bu protokol uyarınca Azerbaycan İç Birliklerindeki eğitim ve öğretim sürecinin iyileştirilmesi ve birliklerdeki askeri personelin, Türk Jandarma Genel Komutanlığında farklı konularda eğitim kurslarına gönderilmesi konusunda yoğun çalışmalar yürütülmektedir. Askeri eğitim faaliyetlerine paralel olarak yürütülen lojistik destek çalışmaları Haziran 1998’de iki ülke arasında imzalanan “Askeri Hibe Anlaşması” ile birlikte resmi çerçeveye kavuşmuştur. İki ülke arasında gelişen askeri işbirliği uluslararası arenaya yansımış, 20 Ekim 1999 tarihinde Azerbaycan ile Türkiye arasında Azerbaycan askeri birliklerinin Kosova Türk Taburu Görev Kuvveti bünyesinde yer almasına ilişkin bir askeri işbirliği anlaşması imzalanmıştır (Askerzade 2009, 6). Türkiye ve Azerbaycan arasındaki askeri ve güvenlik ilişkilerinin ilk dönemi (1990’lı yıllar), Türkiye tarafından Azerbaycan ordusunun profesyonelliğini geliştirmek ve orduyu Batı standartlarına uygun hale getirmek için gerekli eğitimler ve ordunun modernizasyonun sağlanması için silah ve teçhizat yardımları ile geçmiştir.

2000’li yıllar ile başlayan sonraki dönem, eğitim ve askeri yardımların yanında iki ülke arasında savunma alanında işbirliğinin başlaması ve genişlemesi ile öne çıkmaktadır. Bu dönemde temel çerçevede Türkiye tarafından Azerbaycan’a mali yardım ve askeri işbirliğinin uzun vadeli olarak geliştirilmesi için lojistik destek sağlanmıştır. 2000 yılında Türk Silahlı Kuvvetleri ile Azerbaycan Savunma Bakanlığı arasında Türk Deniz Kuvvetleri tarafından Azerbaycan’a TCG AB-34 hücumbotu verilmesini de içeren bir yardım protokolü imzalamıştır (Özsoy 2023, 596). Eğitim ve mali yardımlar çerçevesinde başlayan askeri ilişkiler iki ülke arasındaki güvenlik ilişkilerine de yansımış, bu çerçevede 20 Eylül 2000 tarihinde Türkiye ve Azerbaycan arasında “Savunma Sanayi İşbirliği Anlaşması” imzalanmıştır. Aynı tarihte Türk Makine Kimya Endüstrisi (MKE) ile Azerbaycan Savunma Bakanlığı bünyesinde yer alan “Devlet Hususi Maşın Gayırma ve Konversiya Komitesi (DHMKK)” arasında “Savunma Sanayisi Alanında İşbirliği Anlaşması” imzalanmıştır. MKE, bu anlaşma ile birlikte Azerbaycan askeri sanayinin gelişmesine bilgi ve teknik destek vermiştir (Musayev 2011, 126) Savunma sanayi alanında yapılan işbirlikleriyle birlikte devlet düzeyinde destekler de devam etmiştir. Mart 2001’de iki ülke arasında 3 milyon dolar değerinde askeri yardımı içeren “Karşılıksız Askeri Yardım Antlaşması” ve “Mali Yardım Protokolü” imzalanmıştır (Cafersoy ve Aslanlı 2012, 159). Askeri eğitim ilişkileri bu dönem içerisinde hız

kesmeden devam etmiştir. Türk Silahlı Kuvvetlerinin desteği ile Azerbaycan'ın Kara Harp Okulu, Hava Harp Okulu ve Deniz Harp Okulu yeniden yapılandırılarak NATO standartlarına uygun hale getirilmiştir (Veliyev 2023, 2). Azerbaycan Yüksek Harp Okulu da Türkiye'nin işbirliği desteği ile NATO standartlarına geçmiş ve NATO standartlarında askeri eğitim alan ilk askeri mezunlarını Ağustos 2001'de vermiştir (Askerzade 2009, 6).

Bu dönem içerisinde bölgesel sorunlar yaşayan Azerbaycan, Hazar havzasının paylaşımı konusunda İran ile gerginlikler yaşamaktaydı. Dönemin Türkiye Genelkurmay Başkanı Orgeneral Hüseyin Kıvrıkoğlu'nun Azerbaycan Yüksek Harp Okulu'nun ilk mezun töreni sebebiyle 24-26 Ağustos 2001 tarihlerinde Bakü'yü ziyaret etmesi ve Türk savaş uçakları ile Bakü'de gösteri yapması, İran tarafından kaygıyla takip edilmiş ve Türkiye'nin Azerbaycan'a verdiği açık destek olarak algılanmıştır (Yeni Şafak 2001). Ziyaretlerin yanı sıra işbirlikleri de iki ülke arasında devam etmiştir. Türk ROKETSAN firması, 2003 yılında Azerbaycan'a çeşitli ziyaretler gerçekleştirmiş ve 12 Eylül tarihinde ROKETSAN ile DHMKK arasında "Niyet Protokolü" imzalanmıştır (Musayev 2011, 126). 12 Şubat 2008 tarihinde Türkiye Genelkurmay Başkanlığı ile Azerbaycan İç Birlikler Genel Komutanlığı arasında yeni bir "Eğitim ve Öğretim Anlaşması" imzalanmıştır. Bu anlaşma çerçevesinde Azerbaycan İç Birlikler bünyesinde yer alan askeri personelin, Türkiye Yüksek Harp Okulunda eğitim alması planlanmıştır (Azertac 2008).

Türkiye, Azerbaycan askerlerine eğitim ve öğretim sağlayarak Azerbaycan askeri kuvvetlerinin ve ordusunun restorasyonuna önemli katkılarda bulunmuştur. Çok sayıda Azerbaycan askeri personeli Türk askeri okullarında eğitim görmüş ve geçtiğimiz 30 yılda bu, Azerbaycan'ın ulusal ordusunun inşasına ve güçlendirilmesine katkıda bulunarak eğitilmiş bir askeri nesil yaratmıştır. Türkiye ve Azerbaycan, 2007 yılında askeri eğitim ve savunma sektöründe işbirliğini, Azerbaycan'a askeri-teknik teçhizat ve yardım sağlamayı öngören Yüksek Düzey Askeri Diyalog Anlaşması'nı imzalayarak resmileştirmiştir. Türkiye ve Azerbaycan arasındaki askeri ve güvenlik ilişkileri, 16 Ağustos 2010 tarihinde iki ülke arasında "Stratejik İşbirliği ve Karşılıklı Yardım Anlaşması" imzalanmasıyla üçüncü döneme girmiştir. Bu anlaşma, gelecekteki askeri ve askeri teknik işbirliği için yasal zemin oluşturmaktadır. Taraflardan birinin üçüncü bir devlet veya uluslar grubu tarafından silahlı saldırıya veya askeri saldırıya maruz kalması halinde, askeri güç kullanımı da dâhil olmak üzere ilgili tüm önlemlerin alınmasını

zorunlu kılmaktadır. Anlaşmaya göre taraflar askeri altyapının kurulması, silahlı kuvvetlerin eğitiminin tamamlanması ve kilit silah ve askeri teçhizatın transferi için gerekli tüm çabayı göstereceklerdir (Resmi Gazete 2011). Bu anlaşma, iki ülke arasındaki askeri ve güvenlik bağlarını daha da güçlendirerek stratejik ortaklık düzeyine çıkarmıştır. 23 maddeden oluşan bu anlaşmada, ilk altı madde içerisinde siyasi, askeri ve güvenlik alanında işbirliği konuları ele alınırken sonrasındaki 7, 8 ve 9. maddelerinde ise askeri yardım ve teknik alandaki işbirliği konuları ele alınmıştır (Resmi Gazete 2011, 1-3). 15 Eylül 2010 tarihinde de iki ülke arasında Türkiye ile Azerbaycan Arasında Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyinin (YDSK) kurulması, iki devlet arasındaki ilişkilerin stratejik ortaklık düzeyine çıkarma arzusunun bir diğer göstergesi olmuştur.

2004 sonrasında hükümetin askeri sanayinin geliştirilmesi için Ar-Ge çalışmalarına destek vermesi neticesinde Türkiye, özellikle son 10 yıl içerisinde ürettiği askeri sanayi ürünleri ile küresel silah ticaretinde payını her yıl arttırmıştır. Türkiye'nin artan askeri sanayi gücü, Azerbaycan ile Türkiye arasındaki askeri ve güvenlik ilişkilerine doğrudan olumlu yansımıştır. Bu çerçevede iki ülke arasındaki kurumsal işbirlikleri, askeri yardımlar, silah satışları, ortak üretim işbirlikleri ve ortak tatbikatlar da artmıştır. Özellikle Stratejik İşbirliği ve Karşılıklı Yardım Anlaşmasından sonra Türkiye ve Azerbaycan askeri işbirlikleri çerçevesinde ordularının ortak müdahale güçlerini arttırma ve sahada savaşma kabiliyetlerini güçlendirme konusunda işbirliklerini arttırmak için son yıllarda ortak askeri tatbikatların sıklığını arttırmışlardır. Bu doğrultuda Türkiye'de, Azerbaycan'ın iç kesimlerinde ve Nahcivan Özerk Bölgesi'nde tatbikatlar gerçekleştirilmiştir (Branch 2018, 54).

İki ülke arasında artan askeri ve güvenlik görüşmeleri ve işbirlikleri beraberinde askeri sanayi alanında ortak üretimleri getirmiştir. Ekim 2010'da ROKETSAN, Azerbaycan Savunma Sanayi Bakanlığı ile 107 ve 122 milimetrelik reaktif yayılım ateşi sistemli kısa menzilli füze üretimi hususunda uzlaşmaya varırken, ROKETSAN firması aynı zamanda Azerbaycan'a 244 milyon dolarlık ihracat gerçekleştirdiklerini açıklamıştır (Yüce 2016b, 5). 2-4 Kasım 2010 tarihleri arasında Türkiye Savunma Bakanı Vecdi Gönül, askeri ilişkiler çerçevesinde Azerbaycan'ı ziyaret etmiş ve bu ziyaret kapsamında Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ve Savunma Bakanı Safar Abiyev ile askeri işbirliği ve Karabağ bölgesinde yaşanan çatışmalar üzerine görüşmeler gerçekleştirmiştir. Görüşmelerde Safar Abiyev, ROKETSAN firması ile anlaşılan ortak füze üretimi

konusunda füzelerin bir kısmının Azerbaycan’da üretileceğini dile getirmiştir (RFE/RL 2010). 2010 yılında Azerbaycan’a 25 adet KOBRA zırhlı askeri araç satan OTOKAR firması da toplamda Azerbaycan’a 23 milyon dolar ihracat gerçekleştirmiştir (Yüce 2016b, 5). 2011 yılında İstanbul’da düzenlenen Uluslararası Savunma Fuarına katılan Azerbaycan Savunma Sanayii Bakanı Yaver Jamalov ve Azerbaycan heyeti, fuara katılmadan önce Türkiye Savunma Bakanı Vecdi Gönül ve Makine Kimya Enstitüsü (MKE) ile birtakım askeri konuları görüşmüştür. Görüşmeler neticesinde Azerbaycan Savunma Sanayii Bakanlığı, Türkiye Savunma Bakanlığı ile Türk yapımı olan modern piyade tüfeklerinin ve 105 mm kalibreli topların ortak üretimi konusunda, MKE ile de 120 mm’lik havanların ortak üretimi hususunda anlaşıldığını bildirmiştir (Manafov 2011). 2011 yılında OTOKAR, ROKETSAN ve MKE firmaları toplamda Azerbaycan ile yaklaşık 500 milyon dolarlık askeri ürün ihraç sözleşmeleri imzalamışlardır (Savunma Sanayi Müsteşarlığı 2011, 75).

Türkiye ve Azerbaycan arasındaki artan askeri ve güvenlik ilişkileri, 2013 yılı itibariyle uluslararası arenada ortak bir askeri yapı kurma girişimlerini de ortaya çıkarmıştır. İki devlet, 25 Ocak 2013 tarihinde kurulan Avrasya Askeri Statülü Kolluk Kuvvetleri Teşkilatı’nın (TAKM) kurucu üyeleri olarak işbirliği yapmaktadır. Türkiye ve Azerbaycan’ın yanı sıra Kırgızistan da TAKM’in kurucu üyesidir. TAKM çerçevesinde üye devletlerin ilgili kurumsal yapıları arasında işbirliği ve bölgesel güvenliği sağlama hususunda bilgi ve tecrübe paylaşımı planlanmıştır (Özalp 2015, 141). Ortak bir ordu kurma girişimleri olan Türkiye ve Azerbaycan, birlikte ortak askeri tatbikatlar yaparak iki ordu arasındaki entegrasyonu ve ortak saha operasyon kabiliyetlerini arttırmayı hedeflemektedirler. Bu çerçevede Türkiye ve Azerbaycan birçok ikili ve çoklu askeri tatbikatlar gerçekleştirmektedirler. Azerbaycan, Türkiye’nin en çok ortak askeri tatbikat gerçekleştirdiği ülke konumundadır. 2019 yılında Kovid-19 salgını olmasına rağmen iki ülke arasında 13 ortak askeri tatbikat yapılmıştır. İlham Aliyev 2019 yılında YDSK’nın Bakü’deki 8. Toplantısında Kovid-19 salgınından dolayı azalan tatbikatların sonraki yıllarda artacağını ifade etmiştir (Avim 2020). Türkiye, 2023 yılında Azerbaycan dâhil birçok devletin katıldığı uluslararası tatbikatlar düzenlerken, aynı zamanda iki ülke arasında toplamda 16 ortak askeri tatbikat gerçekleştirilmiştir (Mira 2023a).

2000 yılındaki “Savunma Sanayi İşbirliği Anlaşmasının” yerine geçmek üzere 2017 yılında iki ülke arasında savunma alanında yeni bir “Savunma Sanayi İşbirliği

Anlaşması” imzalanmıştır. Stockholm Uluslararası Barış Araştırmaları Enstitüsü’nün (SIPRI) veri tabanına göre, Azerbaycan Türkiye’den 2018 ve 2019 yılları içerisinde 12 milyon dolarlık silah satın alarak askeri envanterini güçlendirmiştir. Azerbaycan ordusunda birçok Türk firmasına ait zırhlı askeri araçlar, silahlar, obüsler ve tanklar, roketler ve roketatar sistemleri, balistik füzeler (SOM B1 modern seyir füzesi, balistik füzesi KAPLAN, TR-300 KASIRGA roketatar sistemi, SAKARYA topçu roketi gibi), insansız hava araçları (Türk Bayraktar TB2 İHA, Akıncı, TİHA ve SİHA gibi), hava, kara ve deniz savunma sistemleri (tanksavar silah sistemleri, roket sistemleri ve MAM-L tipi lazer güdümlü roketler, MUHAFIZ gibi uzaktan kumandalı top sistemleri) ve birçok askeri istihbarat ve haberleşme sistemleri yer almaktadır (Şahin 2018a,b; Kasapoğlu 2017; 2020; Savunma Sanayist 2021a,b). Silah ihracatlarının yanı sıra Türkiye’nin Azerbaycan’a askeri yardımları devam etmektedir. 25 Şubat 2020 tarihinde Bakü’de Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyinin sekizinci toplantısı için bir araya gelen Türkiye ve Azerbaycan arasında, 200 milyon Türk Lirası tutarında askeri yardımı içeren bir “Askeri Mali İşbirliği Anlaşması” imzalanmıştır. Konsey toplantısı sonrasında Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Türkiye ile ortak silah üretimi konusunun görüşüldüğünü ve Türkiye’den modern silah alımlarına devam edileceğini ifade etmiştir (Avim 2020). Bu anlaşmaların yanı sıra daha önce 2013 yılında Türkiye ve Azerbaycan Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyinin 3. Toplantısında imzalanan “Güvenlik İşbirliği Anlaşması”, 25 Şubat 2020 tarihinde Bakü’de genişletilerek taraflar arasında yeni bir “Ek Protokol” imzalanmıştır. Yapılan “Ek Protokol” kapsamında casusluk faaliyetleri, yıkıcı faaliyetler ve dini radikalizm bağlamında işlenen suçlarla mücadelede işbirliği alanları “Ek Protokol” anlaşmasına eklenmiştir (TBMM Tutanağı 2022b). Azerbaycan askeri yardımların yanı sıra Türkiye’den 2020 yılında 15 milyon dolarlık askeri silah ve teçhizat satın almıştır (Mira 2023). Azerbaycan’ın dördüncü en büyük silah ithalatçısı konumunda olan Türkiye, 2011-2020 yılları arasındaki on yılda Azerbaycan’ın toplam silah ithalatının yüzde 2,9’unu karşılamıştır (Wezeman, Kuimova, ve Smith 2021).

Eylül 2020’de başlayan 2. Karabağ Savaşı, Türkiye ve Azerbaycan arasındaki askeri ve güvenlik işbirliğinin ne kadar etkili ve önemli olduğunu ortaya çıkarmıştır. Türkiye askeri ve güvenlik işbirliği çerçevesinde, uluslararası arenada siyasi desteğin yanı sıra Azerbaycan ordusuna tüm modern askeri silah, teçhizat ve teknik sistemleri ile destek vermiş ve Azerbaycan’ın yaklaşık 30 yıldır Ermeni işgal altında olan Karabağ bölgesinin,

Ermenistan'dan geri alınmasında etkin bir güç olmuştur (Bal 2020; The National News 2020). Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri, envanterindeki Türk yapımı SİHA'lar ile 2.Karabağ Savaşı'nda Ermenistan askeri birliklerine çok ciddi hasarlar vermiştir (Savunma Sanayist 2021b; Kasapoğlu 2021). Türkiye'nin son yıllarda askeri sanayi alanında ürettiği modern silah sistemleri ve askeri araç ve ekipmanlar Karabağ Savaşında, Türk askeri sanayisinin sahip olduğu yetenekleri ve sahadaki etkinliğini açıkça göstermiştir. İki ülke 2. Karabağ Savaşı sonrasında stratejik ortaklıklarını müttefiklik düzeyine çıkarmış, aralarında 15 Haziran 2021 tarihinde Şuşa Beyannamesini imzalamıştır (Kaplan ve Altaş 2021). Bu deklarasyon siyasi, ekonomik, savunma, kültür, eğitim ve sağlık sektörlerindeki fırsat ve potansiyellerin birleştirilmesinin önemini altını çizmektedir. Her düzeyde üst düzey stratejik ortaklık ve işbirliğinin önemini tekrarlayan deklarasyon, özellikle ikili ilişkilerin güvenlik boyutunu “müttefiklik” ifadesiyle güçlü bir şekilde vurgulamaktadır (T.C. Cumhurbaşkanlığı 2021, 3). Şuşa Beyannamesi iki ülke arasındaki güvenlik işbirliğini daha da güçlenmiştir. Beyanname, Azerbaycan Silahlı Kuvvetlerinin yeniden düzenlenmesi ve modernleştirilmesi, askeri personel değişimi, ortak eğitim ve savunma kapasitesinin ve güvenliğinin güçlendirilmesine yönelik askeri tatbikatların yanı sıra, Azerbaycan Silahlı Kuvvetlerine karşı üçüncü tarafların saldırısı durumunda birlikte mukavemet etmenin yöntemlerini ana hatlarıyla belirtmektedir. Beyannameye göre taraflardan herhangi birinin bağımsızlığı veya egemenliği tehlikeye girdiğinde diğeri askeri destek verecektir. Ayrıca iki ülkenin güvenlik konseylerinin düzenli ortak toplantıları da öngörülmektedir. Bu, her iki ülkenin de toplu güvenlik çıkarlarına ilişkin ortaklaşa istişarede bulunacağı ve müzakere edilecek ortak bir gündeme ve politikaya sahip olacağı anlamına gelmektedir.

İki ülke arasındaki günden güne artan yakın askeri ve güvenlik ilişkileri, 2023 yılında da kendisini göstermiştir. Türkiye'nin küresel ölçekte rekabetçi bir ortamda askeri sanayisini başarıyla geliştirmesi sebebiyle başka devletlerle askeri sanayii işbirlikleri artmıştır. Özellikle Türk dünyası devletleri tarafından yakından ilgi görmüştür. Azerbaycan, ürettiği insansız hava araçları ile uluslararası arenada bilinen bir Türk firması olan BAYKAR ile önce 23 Nisan 2023 tarihinde insansız hava araçlarının ortak üretimi konusunda iyi niyet protokolü imzalarken, 8 Mart tarihinde nihai olarak “Ortak Araştırma Geliştirme ve Üretime Yönelik İş Birliği Sözleşmesi” imzalamıştır (Horuz ve Günyol 2023; Yiğitoğlu 2024b). Azerbaycan yönetimi, ABD'nin silah kısıtlamaları nedeniyle Batı menşeli savaş uçaklarını satın alamamaktadır ve bunun yanında Rusya tarafından da

Kafkasya'daki güç dengelerini koruma gerekçesiyle kendisine savaş uçağı satılmamaktadır. Modern savaş uçağı ihtiyacı olan Azerbaycan yönetimi, envanterindeki insansız hava araçlarının ortak üretimi konusunun dışında envanterindeki savaş uçaklarının modernizasyonu ve ortak savaş uçağı üretimi konusunda da Türk firmaları ile işbirliği içerisinde. 26 Temmuz 2023 tarihinde TUSAŞ ile Azerbaycan Savunma Bakanlığı arasında Azerbaycan envanterinde bulunan Su-25 savaş uçaklarının modernizasyonu için sözleşme imzalanırken, 27 Temmuz'da da TUSAŞ tarafından üretilen Türkiye milli savaş uçağı olan KAAN'ın ortak üretimi konusunda Azerbaycan Savunma Sanayi Bakanlığı ile bir işbirliği protokolü imzalanmıştır. İki ülke arasında imzalanan “Kaan Projesi İşbirliği Protokolü” kapsamında Azerbaycan'da üretim için tesis kurulması, üretim kabiliyetlerinin artırılması ve tecrübe paylaşımlarının yapılması gibi ortak üretim açısından olan önemli hususlar planlanmıştır (Aksan 2023).

Bağımsızlıktan günümüze kadar artarak gelişen Türkiye ve Azerbaycan arasındaki askeri ve güvenlik ilişkileri, en genel şekliyle stratejik ortaklık olarak nitelendirilebilecek az sayıdaki ikili devlet ilişkilerinden biridir. İki ülkenin geçmişi, bugünü ve geleceğı açısından bu kadar yakından bağlantılı olan “iki devlet, bir millet” anlayışı içerisinde hareket eden başka bir iki ülke örneğı neredeyse yoktur. İki ülke arasındaki yakın askeri ve güvenlik işbirliklerinin gelecek yıllarda da devam etmesi öngörülmektedir.

3. TÜRK DEVLETLERİYLE ASKERİ VE GÜVENLİK İŞBİRLİKLERİ VE TÜRK DIŞ POLİTİKASI

3.1. Türkiye'nin Artan Askeri Sanayi Gücünün Türk Dünyasındaki Etkisi

Türkiye'nin Türk dünyasında yer alan devletler ile gerçekleştirdiği askeri ve güvenlik işbirlikleri neticesinde Türk dünyasında etkisinin artması, Türkiye'nin akraba bir devlet olmasının ötesinde güvenilir bir müttefik olduğunun göstergesidir. Türkiye'nin askeri sanayi kompleksinin yükseliş eğiliminde olması Azerbaycan, Türkmenistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan gibi Türk devletleri ile askeri birlik bağlarını güçlendirmiş, silah satışlarını, teknoloji transferleri ve ortak askeri tatbikatlarını daha sık hale getirmiştir. Türkiye'nin askeri sanayinin gözdeleleri olan İHA ve SİHA hiç şüphesiz Türk savunma sanayisinin reklam yüzü haline gelmiştir fakat milli ve yerli askeri sanayi kompleksi bunlarla sınırlı değildir. Modern askeri zırhlı araçlar, uçaksavar teçhizatları, elektronik ve nişan sistemleri, iletişim sistemleri, yeni nesil akıllı roket ve füzeler ve Türk yapımı insansız hava araçlarının “yıldızlaştığı” ikinci Karabağ savaşından çok önce etkinliğini ve geçerliliğini kanıtlamayı başarmıştır. Türkiye'nin artan askeri gücü, Türkiye'nin Türk dünyasının güvenliğinde daha önemli bir rol oynamasına olanak tanımaktadır. Bu, bölgesel işbirliğini ve ortak çıkar alanlarındaki potansiyel güç projeksiyonunu güçlendirmektedir.

Türk askeri sanayisi 2010 sonrasında etkinliğini arttırmaya, özellikle Türk devletleriyle imzalanan askeri ve güvenlik işbirlikleri çerçevesinde Türk devletlerine modern silah ve askeri teçhizat ürünleri ihraç etmeye başlamıştır. Azerbaycan bu hususta, Türkiye'nin artan askeri sanayi gücünün etkisinin en bariz görüldüğü ülke konumundadır. İki ülke arasında 2010 yılında imzalanan “Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması” ile birlikte ilişkiler zirveye çıkmıştır. Bu anlaşma ile birlikte iki ülke arasında sadece askeri mali yardım ve silah ve teçhizat desteği değil, iki ülkeden birine saldırılması halinde talep edilmesi üzerine diğer ülkenin askeri destek vermesi öngörülmüştür. 2010 sonrası zirveye çıkan askeri ilişkiler, Türk askeri sanayi ürünlerinin ihracatına da yansımıştır. 2018 ve 2019 yıllarında Azerbaycan, 12 milyon dolar değerinde askeri silah ve teçhizatı Türkiye'den ithal etmiştir (Mira 2023a). Azerbaycan'ın envanterinde birçok Türk yapımı modern silah, askeri zırhlı araç, tank, yeni nesil orta ve uzun menzilli balistik füze ve roket, silahlı ve silahsız insansız hava aracı, deniz, kara ve hava savunma sistemleri ve askeri elektronik haberleşme ve istihbarat sistemleri yer almaktadır. Türkiye, Azerbaycan

ile birlikte yeni silahların denenmesi, bölgedeki yaşanabilecek olaylara karşı orduların hazır olması ve iki ülkenin ordularının entegrasyonu için birçok tatbikat gerçekleştirmiştir. Türkiye'nin en çok ortak tatbikat gerçekleştirildiği ülke Azerbaycan'dır. Şubat 2020'de iki ülke arasından imzalanan askeri anlaşma çerçevesinde Azerbaycan 2020 yılı içerisinde Türkiye'den 200 milyon lira değerinde askeri silah ve teçhizat almıştır (Göksedef 2020). Azerbaycan'ın Türkiye'den aldığı İHA ve SİHA'lar, Azerbaycan ordusuna üstün bir hava gücü katmış, savaşın gidişatına etki etmiştir. 2. Karabağ Savaşı'nda 772 hedefin 535'i, Türk yapımı Bayraktar TB2 SİHA'sı tarafından etkisiz hale getirilmiştir (Janovsky, Mitzer, ve Oliemans 2020). Bu minvalde Türkiye'nin artan askeri sanayi gücünün Türk dünyasında etkisini gösteren en önemli olay Azerbaycan'ın zaferiyle sonuçlanan 2. Karabağ Savaşıdır. Türkiye'nin özellikle Bayraktar TB2 ile insansız hava araçları geliştirmedeki başarısı, onu hava gücünü arttırmak isteyen diğer Türk devletleri için arzu edilen bir ortak haline getirmiştir.

Türkiye'nin artan askeri sanayi gücünün etkisinin görüldüğü bir diğer mesele, Kırgızistan ve Tacikistan arasındaki sınır çatışmalarıdır. Kırgızistan ve Tacikistan arasında çatışmalara neden olan sınır sorunu SSCB döneminde ortaya çıkmış, bağımsızlıktan sonra da çözülemediği için iki ülke arasında çatışmalara sebep olmuştur (Mira 2022). İki ülke arasındaki tartışmalı bölgelerde Eylül 2022'de görülen çatışmalara bir Türk askeri sanayi ürünü olan SİHA'ların etkisi damga vurmuştur. Çatışmalarda Türk SİHA'ları birçok Tacik askeri zırhlı aracını ve askeri tesisini imha etmiş, Tacikistan'ın kontrolü altında olan 5 Kırgız köyünün geri alınmasına etkin bir hava gücü desteği sağlamıştır (Taştekin 2022). Kırgız-Tacik çatışmaları çok sayıda tarafı olan bir meseledir. 30 yıldan fazladır devam eden bu süreçte Rusya ile iyi ilişkiler içerisinde olan Tacikistan yaşanan bu sınır sorunlarından dolayı sınır hattının güvenliği için Mayıs 2022'de İran'dan Ebabil-2 insansız hava araçları satın almış, hatta ortak üretim için Tacikistan'da fabrika kurulmuştur (M5 Dergi 2022). Bu süreçte Tacikistan'ın Türkiye'den İHA ve SİHA satın aldığı iddiaları gündeme gelmiş olsa da Kırgızistan'la çatışma içerisinde olan Tacikistan'a herhangi bir İHA veya SİHA satışının yapıldığına dair net bir resmi açıklama olmamıştır. Kırgızistan askeri kuvvetlerinin bünyesinde 4 Türk yapımı (Bayraktar TB2, Akıncı, Anka ve Aksungur) SİHA yer almaktadır (Karakuzu 2023). Kırgızistan ayrıca Türk firması ROKETSAN üretimi olan MAM-L ve MAM-T akıllı mühimmatları, ASELSAN üretimi olan düşman İHA saldırılarını önlemek için kullanılan İHTAR tedbir sistemini ve ŞAHİN imha sistemini ve döner kanatlı vurucu bir İHA olan KARGU'yu da

envanterinde bulundurmaktadır (TRT Haber 2023c). Türkiye ile kurduğu güçlü askeri bağları neticesinde Orta Asya’da önemli bir İHA ve SİHA gücü haline gelen, hatta bir insansız hava araçları üssü kuran Kırgızistan, 2022 yılında savunma bütçesi 123 milyon dolar iken Türkiye’den 12 milyon dolar değerinde silah satın almıştır (M5 Dergi 2022; Mira 2023a). Kırgızistan, Türk askeri sanayi kompleksinin birçok ürününü envanterinde barındırmaktadır. Bu anlamda Türk askeri sanayinin Kırgızistan silahlı kuvvetlerinde etkisi oldukça önemlidir.

Türkmenistan ise Türk dünyasında artan Türkiye askeri sanayi gücünün etkisinin açıkça görüldüğü ülkelerden biri konumundadır. Türkiye artan askeri sanayi gücünün etkisiyle 2010 sonrasında Türkmenistan’ın silah tedarikçileri arasında lider ülke durumundadır. Türkiye, SIPRI’nin 2017 yılında yayınlanan raporuna göre, 2012-2016 arasında %36’lık bir pazar payı ile Türkmenistan’a en çok silah satan ülke olmuşken, ilerleyen yıllarda bu oran % 46’ya yükselmiştir (Wezeman et al. 2017; 2019). Türkmenistan, kara kuvvetleri için Türk firmaları olan OTOKAR’dan URAL ve KOBRA, BMC’den ise AMAZON, VURAN ve KİRPİ modeli modern askeri zırhlı araçları envanterine katarak saha gücünü arttırmıştır (Oryx 2022a). Özellikle KİRPİ, mayına dayanıklı pusudan koruyucu araç (MRAP) özelliği taşıyan yüksek donanımlı zırhlı bir askeri araçtır (Malyasov 2016). Türkmenistan ayrıca Türkiye’nin en önemli askeri elektronik sistemlerini üreten ASELSAN firmasından BTR Termal Görüş Sistemi ile donatılmış BTR-80 zırhlı askeri personel taşıyıcıları satın almıştır. Türkmenistan 2020 yılındaki Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki savaştan sonra kara gücünde olduğu kadar hava güçlerini de güçlendirmek için Türk askeri sanayi ürünlerine yönelmiştir. Türkmenistan Türk dünyasında Türkiye menşeli (Bayraktar TB2) insansız hava araçlarını ilk satın alan ülkedir. Türk Bayraktar TB2 İHA’ları, Türkmenistan’nın insansız hava araçları envanterinde muharebe özelliği taşıyan iki yabancı ülkenin İHA’sından (diğeri Çin İHA’sı) biri olmuştur. Türkmenistan Türk Bayraktar TB2 İHA’larını 2020 yılındaki Karabağ Savaşı’nın ardından üstün saha başarılarından dolayı envanterine katmıştır (Oryx 2022b). Türkmenistan ayrıca insansız hava araçlarına entegre olabilen Türk firması ROKETSAN üretimi, sınıfının en iyilerinden olan MAM-C ve MAM-L roketleri de satın almıştır (Oryx 2022a).

Türkmenistan, hava kuvvetlerinde kullandığı Türk insansız hava araçlarının yanı sıra özellikle deniz kuvvetlerinde de Türk askeri sanayi sektörünün ürünlerini kullanmaktadır.

Türkmenistan, Türk askeri sanayi kompleksine mensup deniz askeri araç ve gereçlerini üreten bir Türk firması olan DEARSAN'dan 10 adet karakol gemisi, 10 adet hızlı müdahale botu, 6 adet hızlı müdahale gemisi, 5 adet arama kurtarma gemisi, 2 adet römorkör, 1 adet çıkartma gemisi, 1 adet açık deniz personel taşıma katamaranı ve 1 adet hidrografik araştırma gemisi olmak üzere 36 adet deniz aracı satın alıp donanma bünyesine katarak Hazar denizinde güçlü bir deniz kuvvetleri gücü oluşturmuştur (Oryx 2021; Ünal 2021). Türkmenistan daha sonra DEARSAN'dan 92 metre boyunda bir korvet de satın almış, Deniz Han adını alan bu korvet Türkmenistan Deniz Kuvvetleri'nin en büyük korveti olmuştur (Savunma Sanayist 2021c). Türkmenistan satın aldığı gemiler ve botlar gibi deniz araçları üzerine ASELSAN yapımı GÖKDENİZ yakın hava savunma sistemi, STOP ve STAMP uzaktan kumandalı silah sistemleri, TKAS top kontrol atış sistemi ve ROKETSAN yapımı olan Denizaltı Savunma Harbi (DSH) roketleri ve DSH roketatar sistemi ile Marte Mk 2/N Sea Killer anti-otomatik gemi karşıtı füzeler gibi birçok füze, roket ve hava savunma sistemleri yerleştirerek donanmasının silah gücünü arttırmıştır (Oryx 2021; M5 Dergi 2021). Bunların yanı sıra DEARSAN, Türkmenistan için Hazar denizine kıyısı olan Ufra şehrinde Türkmenistan Deniz Kuvvetlerine gemi inşa ve onarımı için bir tersane inşa etmiştir (Mozgovoy 2022). Hazar Denizinde güçlü bir donanma kuran Türkmenistan dünya sıralamasında 60. sırada (Türkiye 18.) yer alırken, Hazar Denizinde Rusya ve İran'dan sonra en güçlü donanmaya sahip devlet konumundadır (Global Fire Power 2024). Türkmenistan'ın donanmasının gücünün büyük bir bölümünü Türk askeri sanayi ürünü oluşturmaktadır (Mozgovoy 2022).

Türk dünyasında, Türk askeri sanayi kompleksinin ürünlerini diğer ülkelere göre daha az kullanan Özbekistan, 2019 yılında Türk Nurol Makina şirketinden 24 adet EJDER YALÇIN zırhlı muharebe aracı satın almış, sonrasında da 1000 adet için ortak üretim konusunda da anlaşma sağlamıştır (Habertürk 2017). Azerbaycan ve Kırgızistan kadar güçlü bir Türk İHA'ları kapasitesine sahip olmasa da Türk İHA'ları kullanan bir diğer Türk devleti olan Özbekistan'da, özellikle Afganistan ile olan güney sınırında yaşanabilecek sorunlara karşı taktik silahlı insansız hava aracı olan Bayraktar TB2 sınırı koruma amaçlı kullanılmaktadır (Podrobn.uz 2023). Ayrıca Ocak 2024'te başkent Taşkent'te ASELSAN ve Özbekistan Silahlı Kuvvetleri arasında iş birliğinin geliştirilmesi ve Özbekistan'a teknoloji transferine yönelik 'İyi Niyet Beyanı' imzalanmıştır (Savunma Sanayi 2024).

Kazakistan Türk devletleri içerisinde, Türkiye'nin artan askeri sanayi gücünü kendi ülkesine transfer konusunda en girişken ülke konumundadır. Türk askeri sanayi ürünlerini ihraç etmenin yanında ürün ihraç ettiği firmalarla da ortak üretim alanında anlaşmalar yaparak Türk askeri sanayi gücünü ülkesine transfer etmeği amaçlamaktadır. Kazakistan bu konuda Türkiye'nin askeri sanayi alanında en önde gelen kuruluşu ASELSAN ile 2011 yılında ortak üretim konusunda anlaşarak Kazakistan ASELSAN Engineering şirketini kurmuştur (Anadolu Ajansı 2013). 2012 yılında da askeri zırhlı araç üreticilerinden olan OTOKAR ile hem 30 adet KOBRA askeri zırhlı askeri araçların ithalatı hem de Kazakistan'da ortak üretimi hususunda anlaşmıştır (IISS 2010, 364; Tsentr Analiza Mirovoy Torgovli Orujem 2012). Kazakistan, ayrıca ASELSAN'dan havadan veya karadan gelebilecek tehlikelere karşı, askeri zırhlı kara araçlarına yerleştirmek için uzaktan kontrol edilebilen teknolojik bir silah sistemi olan SARP'tan 30 adet envanterine katarak askeri zırhlı askeri araçların donanımını artırmıştır (MSİ Dergisi 2016, 13). Kazakistan, insansız hava araçları alanında Türkiye ile ortak ANKA İHA üretimi yapmak için 2022 yılında TUSAŞ'la anlaşma sağlayarak Türk İHA teknolojisini Kazakistan'a transfer etmeyi planlamıştır (Yıldırım 2022b). Kazakistan 2022 yılı içerisinde toplamda Türkiye'den 4 milyon dolar değerinde silah satın almıştır (SIPRI 2023). Kazakistan ayrıca kara gücünü artırmak içinde 2023 yılından bu yana yine bir OTOKAR yapımı olan ARMA ve TULPAR isimli askeri zırhlı muharebe araçlarını test etmektedir (Savunma Sanayist 2023). Kazakistan'ın diğer Türk devletlerinde farklı olarak Türk askeri sanayi ürünlerini satın alma oranı daha düşüktür Kazakistan satın almaktan çok askeri teknolojinin transferi için Türkiye ile ortak üretim konusunda askeri işbirliği yapmada oldukça istekli bir tutum sergilemektedir. Bu tutum, Türkiye'nin artan askeri sanayi gücünün Türk dünyası üzerindeki etkisine örnek olarak gösterilebilir.

Türkiye'nin askeri sanayi gücünün Türk dünyasındaki diğer bir önemli etkisi, ortak üretim projeleridir. Türkiye, askeri sanayi alanındaki bilgi ve tecrübesini Türk dünyasındaki devletler ile askeri ve güvenlik işbirlikleri çerçevesinde paylaşmak istemektedir. Türkiye'nin ortak savunma projeleri geliştirme çabası, Türk devletleri için bir işbirliği ortamı yaratmakta olup askeri zırhlı araçlar, insansız hava araçları ve gelecekteki potansiyel savaş uçağı üretim işbirlikleri gibi projeler, ortak üretim modellerine doğru bir yönelim olduğunu göstermektedir. Türk devletlerindeki yerli savunma sanayisinin büyümesi Türkiye tarafından işbirliği sağlanarak desteklenmektedir. Bu çerçevede Türkiye, milli muharip uçağı olan KAN'ı

Azerbaycan’la, TUSAŞ üretimi olan ANKA insansız hava araçlarını Kazakistan’la ortak üretiminin yapılması için işbirliği anlaşmaları imzalamıştır (TRT Haber 2022a; Aslıhan ve Ünal 2023). Ayrıca bir Türk firması olan BAYKAR Azerbaycan ile ortak insansız hava aracı sistemleri ve başka bir Türk firması Nurol Makina şirketi de Özbekistan ile ortak askeri zırhlı araçları üretimi konusunda anlaşma imzalamıştır (Habertürk 2017; TRT Haber 2023d).

Türkiye’nin, Türk devletlerine modern askeri teçhizat sistemleri temin ederek kendisini Türk dünyasında istikrarlı ve güvenilir bir ortak olarak göstermesi, Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki savaş ve Tacikistan ile Kırgızistan arasındaki bölgesel çatışmalar ile birlikte birçok ülkeye insansız hava aracı gibi Türk askeri sanayi ürünleri satmasına imkan vermiştir. Türkiye’nin silah destekleri ve satışları, hem Türkiye’nin Türk devletleri üzerinde etkisini hem de Kafkasya ve Orta Asya’da Türk devletleri üzerinden etkin olmasını sağlamaktadır. Türkiye’nin artan askeri sanayi gücü çerçevesinde Türk dünyasındaki devletler ile ortaklaşa üretim yapması, Türk devletlerinin daha fazla özerkliğine yol açmakta ve silah üretiminde ve alımında dış faktörlere olan bağımlılıklarını azaltmaktadır. Bölgede her Türk devletinin farklı askeri ihtiyaçları ve ortaklıkları vardır ve Türkiye’nin bu anlamda rolü ülkelere göre değişmektedir. Türk dünyası ülkeleri arasında bölgesel güvenlik kaygılarından dolayı askeri teçhizata artan ilgi, Afganistan’daki istikrarsızlıklardan Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki savaşa ve Tacikistan ile Kırgızistan arasındaki bölgesel çatışmalara kadar jeopolitik tehditlere karşı bu ülkelerin savunma kapasitelerini güçlendirmek için askeri güçlerini pekiştirme konusundaki kararlılıklarını göstermektedir. Bu bağlamda Türkiye, bölgede Rusya’nın etkisini aşındırmaktadır.

Askeri alandaki işbirliği çoğu zaman ortak ülkelere daha geniş teknolojik ve endüstriyel yeteneklerin geliştirilmesi anlamına da gelmektedir. Türkiye’nin artan askeri sanayi gücünün Türk dünyasındaki önemli bir etkisi de Türk devletlerine bu askeri sanayi gücünün teknolojik alt yapısının transfer edilmesidir. Aynı zamanda artan askeri işbirliği, Türkiye ile Türk devletleri arasında daha geniş ticari ve ekonomik bağlar için katalizör görevi görebilme potansiyeline sahiptir. Türk devletleriyle daha yakın askeri bağlar, Türk devletlerine olduğu gibi Türkiye’nin de ortaklıklarını çeşitlendirmesine ve Batılı güçlere olan aşırı bağımlılığını azaltmasına olanak tanımaktadır.

NATO üyesi bir devlet olan Türkiye'nin artan askeri sanayi gücünün Türk dünyasındaki genişleme hamlesi, askeri teçhizat pazarında uzun süredir bölgesel tekel sahibi olan Rusya ve Çin için güvenlik kaygıları yaratabilir fakat Türkiye'nin artan askeri gücü aynı zamanda Rusya ve Çin'in Orta Asya'daki etkisine karşı da bir güç dengesi sağlamaktadır. Stockholm Doğu Avrupa Çalışmaları Merkezi uzmanı Johan Engvall de Türkiye'nin artan askeri gücüyle birlikte bölgede bir güvenlik alternatifi olarak ortaya çıktığını, Rusya'nın bölgedeki hâkimiyetini aşındırdığını ve askeri tekelini kırdığını ifade etmiştir (Engvall 2024). Johan Engvall'in yanı sıra siyaset bilimci Parviz Mullojanov'da Azerbaycan medyasına verdiği demeçte Türkiye'nin Orta Asya'da Azerbaycan ve TDT üzerinden nüfuzunun arttığını dile getirmiştir (Mullojanov 2024). Ayrıca Türkiye'nin artan askeri sanayi gücünün Türk dünyasındaki bir diğer göreceli etkisi de Türk devletlerinin geliştirdikleri askeri yetenekleri sayesinde, güvenlik sorunlarını yönetme becerilerine katkıda bulunarak, potansiyel olarak Türkiye'nin bölgesel krizlerle başa çıkma yükünü hafifletmesine imkân tanınmasıdır. Türkiye artan askeri sanayi gücü neticesinde Kafkasya'dan Orta Asya'ya tüm Türk dünyasındaki etkin ve dengeleyici bir güç unsuru görülmeye başlanmış olması, Türk devletlerine etkisi olduğu kadar kendisine de bulunduğu bölgede göz ardı edilemeyen bir güç kutbu olma imkânı tanımaya başlamıştır.

3.2. Türkiye'nin Türk Dünyası ile Askeri ve Güvenlik İşbirliklerinin Türk Dış Politikasındaki Yeri

Türkiye'nin Azerbaycan - Ermenistan arasında Karabağ sorunundaki ve Kırgızistan-Tacikistan arasındaki sınır ihtilaflarındaki pozisyonunu analiz etmek, Türkiye'nin bölgesel ve genel olarak dış politikalarındaki değişikliklerin yanı sıra yenilenen Karabağ savaşındaki rolünü ve Kırgızistan - Tacikistan arasındaki sınır çatışmalarındaki rolünü tespit etmek açısından da önemlidir. Bu durum Türk dış politikasından ayrı düşünülemez çünkü Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki savaş ile Kırgızistan-Tacikistan arasındaki sınır çatışmaları, sadece taraf devletlerin çıkarlarıyla değil aynı zamanda bölgedeki Türkiye ve diğer jeopolitik aktörlerin çıkarları ve stratejileriyle de ilgilidir. Kafkasya'dan Orta Asya'ya uzanan coğrafyada bulunan bu devletler eskiden Sovyetler Birliği'nin bir parçası olduğundan Rusya bunların tartışmasız en önemlisidir.

SSCB'nin çöküşüyle birlikte Moskova'nın gücü önemli ölçüde azalmış, bu da diğer bölgesel aktörlerin dış politika hedeflerini uygulamada uygun bir zemin yaratmıştır.

Türkiye için bu durum her şeyden önce kendi güvenliğine yönelik bir kaygının da sonucudur çünkü Türkiye Güney Kafkasya'yı Rusya'ya karşı bir "tampon bölge" olarak görmektedir. Ayrıca bu bölge Türkiye için önemlidir çünkü Azerbaycan, Türk dünyasına açılan giriş kapısı ve Hazar enerjisinin Batıya taşınması bakımından yeni bir enerji koridoru durağı konumundadır. Türk dünyasına açılan giriş kapısı konumunda olan Azerbaycan, Türkiye'yi Orta Asya'daki Türk dünyası ülkelerine bağlamaktadır. Son olarak Türkiye, Güney Kafkasya'nın Türkoфон halklarına etnik, tarihi ve kültürel yakınlığı nedeniyle bu bölgeyle çok yakından ilgilenmektedir. Sonuç olarak, Sovyetler Birliğinin dağılması sonrasında uluslararası düzenin değişmesiyle Türkiye, bölgede nüfuzunu geliştirmeye çalışmış ve çabalarını yeni bağımsız devletlerle kapsamlı askeri ve güvenlik ilişkiler kurmaya odaklamıştır. Türkiye'nin bu minvalde belirlediği dış politikadaki Türk devletleri ile olan işbirliklerini Çin, Rusya ve İran'ın bölgesel nüfuzuna karşı uygun bir denge unsuru olarak gören Batı dünyası, NATO'da ortakları olan Türkiye'yi desteklemiştir (Cornell 2001).

Türk dünyası, 1990'ların başına kadar Türkiye'nin dış politikasında önemli ve etkin bir rol oynamamış ve ancak Türk devletlerinin bağımsızlığını ilan etmesinden sonra rol oynamaya başlamıştır. Soğuk Savaş döneminde Türk dünyası, Türkiye tarafından sadece Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) orada yaşayan halklara yönelik politikaları bağlamında ele alınmış ve Türkiye'nin bu devletlerle bağları asgari düzeyde olmuştur. Cumhurbaşkanı Özal'ın 1991 yılındaki SSCB'ye gerçekleştirdiği diplomatik ziyaret sadece Rusya'yı değil, Türk cumhuriyetlerini de içermekteydi ve bu diplomatik ziyaretler Türkiye'nin Sovyet topraklarındaki Türk devletlerine yönelik oluşun ilgisini göstermekteydi. SSCB'nin dağılmasıyla birlikte yeni bağımsız olan Türk devletlerini tanıyan ilk ülkelerin başında Türkiye gelmiştir. Türkiye'nin Türk dünyasına yönelik dış politika eylemlerinin kavramsal temellerinin, uluslararası arenada ciddi değişikliklerin yaşandığı 1989-1993 tarihleri arasında dönemin Cumhurbaşkanı Turgut Özal tarafından atıldığını belirtmek gerekmektedir. O dönemin şartları altında Türkiye, dış politikasının iki alanında eş zamanlı olarak yeni bir tutum inşa etmek zorundaydı. Bunlardan ilki, yeni tek kutuplu uluslararası sisteminin başı haline gelen Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ile işbirliğini sürdürmenin ve artırmanın gerekli olmasıydı. İkinci olarak da SSCB'nin dağılması ardından ortaya çıkan yeni devletler, özellikle Türk devletleri, Türkiye'ye uluslararası alandaki konumunu güçlendirme imkânı vermişti. Bu nedenle Türkiye ortak tarih, kültürel değerler ve etnik kökenlerin etkisiyle yeni kurulan Türk devletlerinde etkin

olmayı amaçlamış ve bu devletlerde kendi ulusal çıkarlarını Türk dünyası çerçevesinde tanımlayan bir dış politika oluşturmayı hedeflemiştir. Türkiye uyguladığı dış politikasıyla bir yandan ABD ve AB için bölgede Batılı bir rehber, diğer yandan da genç Türk devletlerinin Batı dünyasına karşı savunucusu rolüne bürünmüştür.

İlk dönem Türk dünyasında bağımsızlığını kazanan devletler ile işbirliğinin genişletilmesi, Sovyet sonrası alanda ortaya çıkan süreçlere doğrudan katılamayacak kadar bölgeden uzakta olan Batılı devletlere karşı Türkiye'nin önemini arttırmasının anahtarıydı. Bağımsızlık sonrasında bölgedeki demokratikleşme sürecinde Türk modeli yapısının teşvik edilmesi, Türkiye'nin bölgeye yayılmasının ana faktörlerinden biri olmuştur. Türkiye'nin nüfuzunu Türk dünyasına yansıtması, hızla değişen bir bölgesel ortamda kendi ulusal çıkarlarını ilerletme ihtiyacının ele alınmasına yardımcı olmuştur. Geçmişte olduğu gibi bugün de Türk dünyasının Türk dış politikasındaki yeri çok önemlidir. Türkiye, diğer Türk devletlerinin uluslararası alandaki girişimlerini ve kurduğu ilişkileri desteklemekten geri durmamış, Türk dünyasındaki bölgesel ve uluslararası sorunlarda da üzerine düşen öncül görevi yerine getirme arzusu içinde olmuştur. Türk devletleri için Batı dünyasına açılan bir kapı konumunda olan Türkiye'nin artan askeri sanayi gücü, Türkiye'nin Türk devletleriyle ilişkilerini yeni bir boyuta taşımıştır. Türkiye'nin Türk dünyası ile ilişkileri askeri ve güvenlik işbirlikleri çerçevesinde kültürel alanda etnik akrabalık bağından askeri alanda müttefiklik konumuna yükselmiştir.

Türkiye'nin Türk dünyası ile askeri ve güvenlik işbirlikleri 1990'lı yılların başlarında askeri eğitim anlaşmalarıyla başlamış, ilerleyen yıllarda mali yardım ve askeri malzeme ve teçhizat desteği gibi hibe destek programları ile genişlemiştir (Mira 2023a). 2010 sonrasında Türkiye'nin artan askeri sanayi gücüyle birlikte Türk dünyasıyla alt seviyede ilerleyen askeri ve güvenlik işbirlikleri üst seviyeye taşınmıştır. Türkiye'nin Türk dünyasında yer alan devletler ile yaptığı askeri ve güvenlik işbirlikleri, Türkiye'nin bölgedeki etkinliğinin artmasına ve bölgede başat bir oyuncu olmasına yol açmıştır. Türk dünyasının Türk dış politikasındaki yeri bir akraba topluluk olmanın ötesine geçerek stratejik ortak düzeyine çıkmıştır. Nitekim bu durum, Kafkasya'dan Çin'e uzanan büyük bir bölgeyi kapsayan Türk dünyasında Türkiye'nin bölgesel dengeleri etkileyebilecek bir gücünün olduğunu ortaya koymuştur.

Türkiye'nin Türk dünyası ile askeri ve güvenlik işbirliklerinin Türk dış politikasındaki yerini ve Türkiye'nin bölgesel dengeleri etkilediğini gösteren en önemli örneklerin başında Ermenistan-Azerbaycan arasındaki 2. Karabağ Savaşı gelmektedir. 2010 yılında iki ülke arasında imzalanan “Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması” ile birlikte Türkiye ve Azerbaycan askeri alanda işbirliklerini mali yardım ve askeri teçhizat desteğinden öteye taşımış, stratejik bir seviyeye çıkarmışlardır. Türkiye'nin Azerbaycan ile yaptığı askeri ve güvenlik işbirlikleri bölgenin kaderini değiştirdiği kadar bölgede Türkiye'nin de başat bir aktör olduğunu ve Türkiye'nin bölgeyle ilgili politikalarının göz ardı edilemeyeceğini göstermiştir. 2. Karabağ Savaşı'nda Türkiye'nin dış politikada uluslararası kamuoyuna yönelik Azerbaycan'a açıktan destek açıklamaları savaşa üçüncü tarafların katılmasını engellemiştir. Nitekim 15 Haziran 2021 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında “Müttefiklik İlişkileri Hakkında Şuşa Beyannamesi” imzalanmasıyla iki ülke resmen müttefik olmuştur. Türkiye'nin müttefiklik çerçevesinde Azerbaycan'a verdiği zırhlı araç, İHA ve SİHA gibi askeri silah ve teçhizat desteği, Türkiye'nin dış politikada Rusya'ya, İran'a ve Batı dünyasına karşı etkin güç olma konumunu da güçlendirmiştir. İmzalanan beyanname gereği Kafkasya'da dengeleri değiştiren savaşta Rusya, İran veya herhangi Batı dünyasından bir devlet savaşa müdahil olsaydı, Türkiye hiç tereddütsüz olarak müttefiki olan Azerbaycan yanında savaşa girmekten geri durmayacaktı. Bu durumda bölgesel olan bir savaş, üçüncü taraf devletlerin eklenmesiyle kitlesel ve uluslararası hale gelecekti. Ancak Türkiye'nin diplomatik bir şekilde savaşın başındayken tarafını ve net tutumunu açıkça, şüpheye yer bırakmayacak şekilde belli etmesi savaşın yayılmasının önüne geçmiştir. Bu durum genel anlamda Türk dünyasında yer alan devletlerin Türk dış politikası için önemini açıkça ortaya koymuştur. 2. Karabağ Savaşı, Azerbaycan zaferiyle sonuçlanmasıyla Türkiye'nin dış politikada eli güçlenmiş, Türkiye'nin müttefikliğinin sahadaki etkisi açıkça görülmüştür.

Türkiye'nin Türk dünyası ile askeri ve güvenlik işbirliklerinin Türk dış politikasındaki yerini gösteren, Türkiye'nin bölgesel dengeleri etkilediğinin bir diğer önemli örneği de Orta Asya'daki sınır sorunlardan doğan çatışmalardır. SSCB'nin dağılmasıyla bağımsızlığını kazanan Orta Asya devletlerinde ortaya çıkan sınır sorunları bugün hala kısmen de olsa devam etmektedir. Bölgede özellikle Özbekistan - Kırgızistan ve Tacikistan - Kırgızistan arasında geçmişte çok kanlı çatışmalar yaşanmış olsa da Özbekistan - Kırgızistan arasındaki sınır sorunları, İslam Karimov'un vefatından sonra

başa gelen Şavkat Mirzoyev döneminde Kırgızistan ile yapılan ikili görüşmeler çerçevesinde ele alınarak nihai olarak bitirilmiştir (Mira 2023b, 3). Fakat Tacikistan ve Kırgızistan arasındaki sınır sorunları, kurulan siyasi diyaloglar tam olarak geliştirilemediği için hala son bulamamıştır. Eylül 2022’de iki ülke arasında yaşanan sınır çatışmalarında Kırgızistan’ın Türkiye’den satın aldığı İHA ve SİHA’lar, çatışmaların seyrini değiştirmiş, birçok Tacik askeri noktasını ve aracını hızlıca vurarak 5 Kırgız köyünün geri kazanılmasını sağlamış, çatışmaları uzamadan Kırgızistan’ın lehine çevirmiştir (Mira 2023a). Bu durum şunu göstermektedir ki, Türkiye’nin, Türk dünyasında yer alan devletler ile yaptığı askeri ve güvenlik işbirlikleri çerçevesinde Kafkasya’da olduğu gibi Orta Asya’da da Fergana vadisinde çatışmalar yaşandığında bu çatışmaları müttefikleri lehine çevirebilecek siyasi ve askeri güce sahip bir devlet olduğu görülmüştür. 2022 yılında Türkiye’den 12 milyon dolarlık silah satın alan Kırgızistan, Türkiye ile kurduğu güçlü askeri ve güvenlik işbirlikleri sayesinde Orta Asya’da önemli bir İHA ve SİHA gücüne sahip olmuş, hatta bir insansız hava araçları üssü kurmuştur (Mira 2023a).

Ortak askeri anlaşmalarla Türkiye’nin stratejik ortağı ve gayri resmi doğal müttefiki konumunda olan Kırgızistan’ın Türkiye destekli sahadaki başarısı, bölgeyi doğal nüfuz alanı olan gören Rusya’ya, kendi ticari etki alanı olarak gören Çin’e ve etnik etki alanı olarak gören İran’a karşı Türkiye’nin bölgede dış politika kapsamında yürüttüğü başarılı işbirliklerinin gücünü yansıtmıştır. Bu durum Rusya ve Çin’in yanı sıra Tacikistan üzerinden İran’ın da artık bölgede Türkiye’nin dış politikada etkinliğinin ve askeri ve güvenlik alanında gücünün etkisini görmesini sağlamıştır. Fakat Türkiye’nin Orta Asya’daki askeri etkinliği görülürken, Ermenistan’daki durumun aksine Türkiye, Tacikistan’a karşı siyasi ve askeri bir tutum sergilememiştir. Çünkü Ermenistan-Azerbaycan arasındaki mesele kısaca Ermenistan’ın Azerbaycan toprağını işgal etmesi, Kırgızistan - Tacikistan arasındaki mesele ise tartışmalı sınır sorunudur. Türkiye bu durumda Ermenistan’da gibi siyasi ilişkileri kesme ve Azerbaycan lehine siyasi ve askeri olarak açıkça tutum alırken, Tacikistan’a karşı dış politikada böyle bir tavır takınmamıştır. Türkiye, Kırgızistan’ın durumunun Kafkasya’daki durumdan farklı olduğunu gördüğü için askeri anlaşmalarla Orta Asya’daki stratejik ortağı ve gayri resmi doğal müttefiki olan Kırgızistan’a askeri eğitim, teçhizat ve silah satışları ile destek vermiştir. Çünkü Türkiye, Kırgızistan - Tacikistan arasındaki mesele de tıpkı Kırgızistan

- Özbekistan arasındaki sınır sorunlarında olduğu gibi her zaman siyasi diyalogu önermiştir (TRT Haber 2022b).

Kırgızistan'ın yaşadığı çatışmalar, Orta Asya'da Türkiye'nin askeri ortaklığının etkisinin en belirgin örneği olsa da, Türkiye'nin Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan ile de yürüttüğü askeri ve güvenlik işbirliklerinin Türk dış politikasındaki yeri de çok önemlidir. Türkiye bölgede Özbekistan ve Kazakistan'a silah ve askeri teçhizat satmanın yanı sıra ortak üretim konusunda ikili işbirlikleri de gerçekleştirmektedir. Türkiye'nin en köklü devlet teşekkülü olan askeri sanayi firmalarından olan ASELSAN'ın silah sistemleri, BAYKAR ve TUSAŞ'ın insansız hava araçları üzerine Kazakistan ve Özbekistan ile ortak üretim alanındaki çalışmalar, Türkiye'nin hem bölgede hem de uluslararası arenada dış politikasının gücünü etkin kullandığını göstermektedir. Türkiye, bölgede üstlendiği askeri işbirlikleri ve sergilediği dış politika ile Rusya'nın, İran'ın ve Çin'in bölgeyi siyasi, etnik, ekonomik, askeri olarak kendi etki alanları içerisinde görmelerini engellemiş ve Türk devletlerinin hangi coğrafyada olursa olsun Türkiye'nin doğal müttefikleri olduğunu göstermiştir. Bu minvalde Türk devletlerine karşı ortaya çıkabilecek herhangi yeni bir çatışma ve savaşta, takınacağı tavrı sergilemiştir.

Türkiye'nin askeri ve güvenlik işbirliklerinin dış politikadaki etkinliğin diğer bir belirgin örneği ise Türkiye - Türkmenistan askeri ve güvenlik işbirlikleridir. Bu işbirliği, Türk dünyasını etkilediği kadar Kafkasya bölgesi ve Hazar havzasını da etkilemektedir. Türkmenistan, Orta Asya'da BM tarafından kabul edilmiş Daimi Tarafsızlık Statüsüne sahip bir devlettir. Bu şartlarda öncelikli olarak güvenliğini ön planda tutan Türkmenistan, bölgede doğabilecek savaş ve çatışmalardan dolayı askeri gücüne önem vermektedir. Bölgede Hazar Denizi'nin paylaşımı konusunda Hazar Denizine paydaş olan devletler ile sorunlar ve bölgesel gerilimler yaşayan Türkmenistan, bu durumlardan dolayı Türkiye ile askeri ve güvenlik işbirliklerine ayrı bir önem vererek, işbirliklerini genişletme ve geliştirme çabası içerisinde olmuştur. 2010 sonrasında yoğunlaşan askeri ve güvenlik ilişkileri, iki ülke arasındaki silah ticaretinde açıkça görülmüştür. Türkiye, 2010 yılından bu yana Türkmenistan'a silah tedarik eden ülkelerin en başında gelmektedir. 2012-2016 yılları arasında Türkmenistan'ın silah ihtiyacının üçte birinden fazlasını sağlayan Türkiye, 2019 yılında Türkmenistan'ın silah ihtiyacının yaklaşık yarısını (% 46) karşılamıştır. Türkmenistan ayrıca Türkiye ile yaptığı askeri ve güvenlik işbirliği çerçevesinde Hazar Denizi'nde çok güçlü ve modern bir donanma inşa etmiştir.

Hazar Denizi'nin paylaşımı konusunda sorunlar yaşayan Türkmenistan, bölgede üstünlük kurarak etkin ve güçlü bir deniz gücüne sahip olmuştur. Türkiye'nin Türkmenistan ile yaptığı askeri ve güvenlik işbirliklerinin arttırılmasının sonucu, özellikle Hazar bölgesinde Türkmenistan lehine açıkça görülmektedir.

Türkiye'nin artan sanayi gücünün başka devletlere uluslararası alanda etkin, güçlü ve bağımsız bir dış politika uygulamalarına katkı sağlaması, Orta Asya'da, Hazar ve Kafkasya bölgelerinde yaşanan sorunlarda kendini göstermiştir. Türkiye'nin Türk dünyası ile yaptığı askeri ve güvenlik işbirliklerinin Türk dış politikasındaki yeri, hem stratejik açıdan hem de Türkiye'nin müttefikliği üzerinden bölgede etkin bir güç olduğunu göstermesi açısından çok değerlidir. Bu durum, Türk dünyasının Türk dış politikasındaki önemini açıkça ortaya koymaktadır.

SONUÇ ve ÖNERİLER

Türk dünyasının Türkiye'nin dış politikasındaki yeri ve önemi, Sovyetler Birliği içerisinde bulunduğu zamanlar da dâhil olmak üzere her dönem değerli olmuştur. Türkiye, Türk devletlerinin Sovyetler Birliği içerisinde yer aldığı zamanlarda bile ilişkileri kesmemiş, bağlantılarını asgari düzeyde bile olsa devam ettirmiştir. 1980'lerin ikinci yarısında, Karabağ sorunlarının ilk dönemlerinde Türkiye'nin etkisi fark edilir hale gelmiştir. Sovyetler Birliği genelinde ulusal uyanışlara ilham veren Perestroyka aşamasında Azerbaycan Sosyalist Cumhuriyeti (ASC) kurulmuş, ASC'yi zımnen desteklemiş olsa da Türkiye Moskova'nın misillemesinden çekinerek resmi olarak Karabağ sorununun Sovyetler Birliği'nin bir iç meselesi olduğunu kabul ederek suskun kalmıştır (Souleimanov ve Evoyan 2012, 16). Türkiye, Sovyetler Birliği dağılmadan önce Orta Asya'daki Türk devletleri ile ilişkilere girmişse de Azerbaycan'daki takındığı tutum gibi Orta Asya'daki sınır sorunlarını Sovyetler Birliği'nin bir iç meselesi olarak görmüştür. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla bağımsızlığına kavuşan devletler arasında sorunlar baş göstermiş, Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki Karabağ meselesi iki devletin savaşına dönüşürken Kırgızistan'ın Orta Asya'daki sınır sorunları, Azerbaycan-Ermenistan meselesine oranla daha yüzeysel tartışma ve gerginlikler boyutunda kalmıştır.

Türkiye bu olayları da NATO'nun bir parçası olarak Batılı müttefikleriyle aynı çizgide politika izlemeye çalışmıştır. Fakat o dönemde savaş içerisinde olduğundan dolayı özellikle Azerbaycan için yapılan kitlesel halk protestoları karşısında, alt düzeyde de olsa Bakü'yü desteklemeye başlamış, ayrıca Batılı hükümetlerin dikkatini çatışmalara çekmek ve Azerbaycan yanlısı bir duruş sergilemek için de diplomatik bağlarını kullanmıştır. Ermenistan ordusunun Türkiye ile sınır olan Azerbaycan'ın dış bölgesi Nahcivan'ı tehditkâr yaklaşımları üzerine Türkiye, kendisini Nahcivan'ın garantör devleti yapan Kars Anlaşmasını (1921) hatırlatarak Mayıs 1992'de Nahcivan'ın kendi koruması altında olduğu dile getirmiştir. Türkiye'nin o dönemde sergilediği tutumlar, kendisinin gücü ile doğru orantılı olmuştur. Savaşın kendisi ile Ermenistan arasında bir çatışmaya yol aşmasından ve özellikle bölgeye yayılıp bir Türk-Rus savaşına dönüşmesinden endişe ederek ihtiyatlı bir tutum takınmış ve bu tutum, Türkiye'nin dönem şartları içerisindeki askeri gücü açısından doğru bir yaklaşım olmuştur. Türkiye, o dönemde jeostratejik coğrafi konumu sebebiyle Sovyetler Birliği'nin kontrol altında tutulması için önemli bir

yeri olan, NATO bünyesinde yer alan bir sınır ülkesiydi. Türkiye, dış politikası temelinde diyalogdan yana olan savunmacı bir Batı bloku ülkesi konumundaydı.

Sovyetler Birliği'nin çökmesi ve Soğuk Savaşın sona ermesi, Türkiye'nin güvenlik ortamında uluslararası politik durumunu etkileyen önemli değişikliklere yol açmıştır. Türkiye, Sovyetler Birliği'nin resmi olarak dağılmasından ardından 1990'lı yılların başında Türk devletlerini en hızlı bir şekilde tanıma yoluna girmiş ve bölge ülkelerinde konsolosluklar açarak diplomatik ilişkileri de hızlıca başlatmıştır. Diplomatik ilişkilerle birlikte Türkiye, Türk dünyası devletleri ile siyasi, ekonomik, sosyo-kültürel ve askeri alanlarda işbirliklerine de başlamıştır. Türkiye 1990'lı yılların başıyla birlikte Türk devletleri ile askeri eğitim anlaşmaları imzalayarak askeri ve güvenlik işbirliği ilişkileri içerisine girmiştir. Türk cumhuriyetlerinden gelen birçok askeri personel, Türkiye'de askeri okullarda eğitim almıştır. Askeri eğitim anlaşmaları ile başlayan askeri ve güvenlik ilişkileri, ilerleyen dönemlerde askeri mali yardım ve malzeme ve teçhizat desteği gibi hibe anlaşmaları ile genişlemiştir. 2002 sonrasında Türkiye'deki iktidar değişikliği ile birlikte Türk askeri sanayisi yükselme dönemine girmiştir. 2002 öncesinin aksine, hükümette güçlü bir siyasi iradenin olması, askeri-sanayi kompleksinde yer alan kamu ve özel askeri üretim yapan firmaların önünü açmış, güçlü siyasi ve finansman desteği ile yapılan Ar-Ge çalışmaları bugünkü Türk askeri sanayisinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. 2010 sonrasında Türkiye'nin artan askeri-sanayi gücü ile beraber Türk devletleri ile alt düzeyde devam eden askeri ve güvenlik ilişkileri üst seviyeye çıkmaya başlamıştır.

Türkiye'nin, Türk devletleri ile askeri alanda işbirliklerini sadece askeri eğitim, mali yardım ve askeri teçhizat desteğinden öteye taşıyarak, stratejik bir seviyeye çıkarma arzusunun en somut örneği 2010 yılında Türkiye ve Azerbaycan arasında imzalanan “Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması” olmuştur. Bu anlaşma, 2021 yılında Türkiye ve Azerbaycan arasındaki askeri müttefiklik anlaşmasının yasal zeminini oluşturmaktadır. Anlaşmaya göre taraflardan birinin üçüncü bir devletin silahlı veya askeri saldırısına uğraması durumunda, diğerinin askeri güç kullanımı da dâhil olmak üzere ilgili tüm önlemleri almasını ve müttefikinin yanında yer almasını zorunlu kılmaktadır. Anlaşma uyarınca taraf devletler askeri altyapıların kurulması, askeri kuvvetlerin eğitiminin tamamlanması ve modern silah ve askeri teçhizatların transferi konusunda gerekli çabayı sarf edeceklerdir. Türkiye ve Azerbaycan arasındaki “Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması” ve “Müttefiklik İlişkileri Hakkında Şuşa

Beyannamesi” askeri müttefiklik açısından diğer Türk devletleri ile oluşturulacak askeri müttefiklik anlaşmalarına öncülük etmektedir. Türkiye’nin Türk dünyasında yer alan devletler ile yaptığı askeri ve güvenlik işbirlikleri, Türkiye’nin askeri gücünün artmasıyla Türkiye’nin bölgedeki etkinliğinin artmasına ve bölgede etkin bir oyuncu haline gelmesine yol açmıştır. Türkiye’nin Azerbaycan ile girdiği yeni ilişki, Türk dünyasının Türk dış politikasındaki yerinin sıradan etnik ve tarihi bağları olan bir akraba topluluk olmadığını, “müttefiklik” gibi stratejik bir ortaklık düzeyine ulaştığını göstermektedir.

Azerbaycan ile Ermenistan arasında 12 Temmuz 2020’de Tovuz’da sınır çatışmalarıyla zirveye çıkan askeri gerilimin artması, Türkiye’nin silah ihracatının ve Ankara ile Bakü arasındaki askeri işbirliğinin daha da artmasına sebep olmuştur. Azerbaycan’ın 2020 yılında insansız hava araçları, roketatarlar, mühimmat ve diğer silahlar da dâhil olmak üzere Türkiye’den gelen savunma teçhizatı ve uçaklar için 200 milyon liradan fazla harcadığı bilinmektedir. Ayrıca oldukça gergin olan bu ilişkilerin ortasında Türkiye ve Azerbaycan’ın, hem kara hem de hava kuvvetlerinin katılımıyla 29 Temmuz - 10 Ağustos 2020 tarihleri arasında Azerbaycan’da gerçekleştirdikleri iki haftalık geniş kapsamlı ortak askeri tatbikat, savaş öncesi son tatbikat olmuştur. Tatbikatın amacı, askeri birliklerin sahada karşılık verme yeteneklerini ölçmek ve askeri operasyonlara hazır olup olmadıklarını değerlendirmektir. Bu tatbikat, sadece 2020 yılı içerisinde askeri tatbikatların en büyüğü olması nedeniyle değil, aynı zamanda Türkiye’nin çok namlulu roketatar ve füze sistemlerinin (MAM-L, MLRS gibi), hava savunma sistemlerinin (HİSAR, SİBER gibi) ve saldırı öncelikli insansız hava araçlarının (Akıncı TİHA, Bayraktar SİHA TB2 gibi) kullanılması konusunda Azerbaycan ile tecrübe paylaşmasını sağladığı için çok önemli görülmüştür (Hüseynov 2020).

Azerbaycan, 27 Eylül 2020’de Ermenistan’ın yeni saldırılarına karşılık vermek üzere Karabağ’da bir saldırı başlatmıştır. Yaşanan çatışmalar kısa süre de savaşa dönüşmüş ve çıkan savaşta Ermenistan ağır bir yenilgiye uğrarken Ermenistan’ın yenilgisi, sadece ulusal değil, aynı zamanda bölgesel durumu da Azerbaycan ve Türkiye lehine değiştirmiştir. Askeri birlikler arasında silahlı çatışmalar yaşanmaya başladığında Cumhurbaşkanı Erdoğan, Türkiye’nin topyekûn gücüyle Azerbaycan’ın yanında olduğunu ve herhangi bir üçüncü tarafın savaşa dâhil olmasına müsaade etmeyeceklerini ve üçüncü bir tarafın savaşa dâhil olması durumunda Türkiye’nin Azerbaycan’ın yanı sıra yer alacağını ifade etmiştir. Türkiye’nin Azerbaycan’a verdiği bu açık destek, Azerbaycan’ın

Ermenistan işgali altında olan topraklarını geri almasında daha kararlı ve güçlü adımlar atmasını sağlamıştır. Türkiye'nin askeri sanayi firmalarından satın alınan modern silah sistemleri Azerbaycan askeri kuvvetlerinin kapasitesini önemli ölçüde arttırmıştır. Azerbaycan'ın askeri envanterinde, savaştaki başarısına büyük katkı sağlayacak olan çok sayıda Türk yapımı İHA, SİHA ve TİHA insansız hava araçları yer almaktaydı. Türkiye'den alınan insansız hava araçları ve diğer modern askeri silahlar, savaş boyunca Ermeni savunma mevzilerini ve zırhlı askeri araçları tespit etme ve tespit edilen hedefleri imha etmede yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Bu askeri araçların üstün yetenekleri, Azerbaycan'ın Ermenistan askeri birliklerini hızlıca ele geçirip imha etmesinde ve böylece savaşta üstünlük kurmasında çok büyük bir katkısı olmuştur. Azerbaycan-Ermenistan arasındaki 2. Karabağ Savaşında Türkiye'nin verdiği net siyasi ve askeri silah desteği savaşta doğrudan etkili olmuştur. Savaştan sonra ise ortaya çıkan yeni statükonun korunması ve Azerbaycan'ın stratejik üstünlüğünün kaybedilmemesi için Türkiye müzakerelere katılma arzusunu dile getirmiş ve ateşkes anlaşmasının imzalanmasının ertesi günü Rusya ile ortak bir ateşkes izleme merkezi kurulması konusunda mutabakata varmıştır. Bu durum, Türkiye'nin savaş sonra aşamaya doğrudan müdahil olduğunu gözler önüne sermiştir.

Türkiye'nin Orta Asya'daki Kırgızistan - Tacikistan arasında yaşanan çatışmalardaki siyasi ve askeri tutumu, Azerbaycan - Ermenistan arasındaki 2. Karabağ Savaşındaki siyasi ve askeri tutumundan farklıdır. Türkiye başta Kırgızistan - Tacikistan arasındaki çatışmalar olmak üzere bölgede başka ülkeler (Özbekistan - Kırgızistan, Özbekistan - Tacikistan) arasında da yaşanan, tartışmalı sınır hatlarından kaynaklanan geçmişten günümüze kadar gelen tüm çatışmalarda tarafların sorunları siyasi diyalog yoluyla çözmeleri gerektiğini vurgulamıştır. Bölgedeki tüm tartışmalı sınırlar Sovyetler Birliği'nin bölgeye bıraktığı mirastır. Bugün Sovyetler Birliği olmasa da bölge Rusya'nın tarihsel nüfuz alanı içerisinde. Bunun yanı sıra Tacikistan üzerinden İran'ın da bölgede etnik nüfuz alanı oluşturması söz konusudur. Bu iki bölgesel gücün yanı sıra bölgenin geneli de hem komşuluk ilişkileri hem de modern İpek Yolu projesi kapsamında Çin'in ekonomik nüfuz alanı oluşturma çabası mevcuttur. Bölgede Kırgızistan yönetiminin aksine Tacikistan yönetiminin hem İran ile hem de Rusya ile yakın bağları mevcuttur. Bu mevcut koşullar altında Türkiye ve Kırgızistan, hem Kırgızistan'ın askeri envanterini güçlü tutmak ve ulusal savunmasını sağlamak hem de Türkiye'nin bölgedeki etnik temelli nüfuzunu askeri sanayi gücüyle güçlendirmek için yakın askeri ve güvenlik işbirlikleri

yürütmektedir. Kırgızistan - Tacikistan arasındaki 2022 yılında yaşanan çatışmalar, eski yaşanan çatışmalara oranla bölgedeki nüfuz alanı bulunan her devlet açısından önem taşımıştır. Bu çatışmalar, Kırgızistan açısından ilk defa açık ara net bir askeri üstünlük göstergesi olurken Türkiye açısından da artan askeri sanayi gücünün Orta Asya'daki etkisini ortaya koymuştur. Kırgızistan'ın üstünlüğü ile sonuçlanan çatışmalar, Rusya açısından ilk defa bölge dışından gelen bir gücün bölgedeki sorunlarda taraf olup sonucu etkilediğini, dolayısıyla Rusya'nın bölgedeki siyasi, askeri ve güvenlik alandaki etkinliğinin sorgulandığını göstermiştir. Bu bağlamda bu çatışmalar, Türkiye'nin artan askeri sanayi gücünden dolayı bölgedeki siyasi ve askeri etkinliği arttığını, Rusya'nın bölgedeki sorunlar karşısında askeri desteğinin ise azaldığını göstermesi bakımından önem taşımıştır. İran açısından da yaşanan çatışmalar, bölgeden olmayan yeni bir askeri aktörün bölgeye gelmesini ve bölgedeki güç rekabetindeki oyunculardan biri haline gelmesini temsil etmiştir. 2022 çatışmaları genel perspektiften ele alındığında, bölgede Rusya, İran ve Çin'e karşısında siyasi, ekonomik ve sosyo-kültürel bağların yanında kurduğu askeri ve güvenlik işbirliği ağlarıyla birlikte yeni bir askeri gücün ortaya çıktığı söylenebilir.

Türkiye'nin Türk dünyası ile askeri ve güvenlik işbirlikleri bağlamında Türk dış politikasını etkileyen faktörleri değerlendirmeden Türk devletlerinin Türk dış politikasındaki yerinin anlaşılması zordur. Türk dış politikası her zaman dış faktörler tarafından şekillendirilmiştir ve bunların en önemlilerinden biri jeostratejik konumu iken bir diğer önemli faktör ise tarihsel, kültürel ve etnik bağlar olmuştur. Türkiye'nin Kıbrıs'a müdahalesi, 1. Karabağ Savaşına doğrudan müdahale etmese bile Azerbaycan lehine diplomatik girişimleri ve Nahcivan'ı korumak için garantörlük hamlesi, dış politikanın şekillenmesinde jeostratejik konum ile tarihsel, kültürel ve etnik bağların etkisini gösteren örneklerden bazılarıdır. Dış politikanın şekillenmesinde içsel faktörler en az dışsal faktörler kadar önemlidir. Türkiye'de zayıf iktidarlar döneminde terör ile mücadelede ulusal güvenlik sorunları yaşanması ve ülkedeki darbe ve askeri vesayetlerin etkinliğinin iç siyaseti gücünün daraltması Türkiye'nin dış politikasını şekillendirmede göz ardı edilmeyen içsel faktörlerin bazılarıdır. 2002 yılından sonra Türkiye'deki iktidar değişikliği Türkiye'nin dış politikasında önemli değişikliklere neden olmuştur. Bu faktörlerin ışığında, Türkiye'deki güçlü liderin öncülüğünde dış politikası önemli ölçüde değişmiş, ulusal güvenlik sorunlarına ve ulusal çıkarlara daha fazla vurgu yapılarak, bölgesel politikalar ve jeostratejik ilişkilerde daha fazla stratejik bağımsızlığa yönelik

hamleler gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda Ak Parti döneminde güçlü liderlik öncülüğünde askeri sanayinin önü açılmış, yapılan devlet destekleri ve özel girişimler ile Türkiye askeri sanayi alanında dünyanın önemli ülkeleri arasına girmiştir. Özellikle askeri sanayi alanında son teknolojiler ile ürettiği radar sistemleri, akıllı roketler, balistik füzeler ve insansız hava araçları dış politikada etkin olmasının önünü açmıştır.

Türkiye'nin artan askeri sanayi gücünün, Türkiye'nin savaş gücünü arttırmasının yanı sıra Türk dünyasında yer alan devletler ile de askeri ve güvenlik işbirliklerini arttırdığı da görülmektedir. Türkiye bu bağlamda Azerbaycan ve Kırgızistan'ın bölgelerinde yaşadıkları çatışmalara karşı kendi güvenliklerini sağlama yaklaşımlarına kayıtsız kalmamış, bu Türk devletleri ile askeri eğitime, teçhizat teminine, kullanımına ve operasyonel güçleri arttırmaya yönelik birçok işbirliği içerisinde bulunmuştur. Bunun yanı sıra Türkiye'nin doğal müttefikleri konumunda olan bu ülkeler ordularını, askeri silah gücünü arttırmak ve modern teknoloji ile yenilemek için de birçok son teknoloji ile üretilmiş Türk askeri sanayi ürünü silahlar ile donatmıştır. Nitekim Türkiye'nin ürettiği askeri sanayi ürünlerinin etkinliği ve envanterinde bulunan devletlere sağladığı fayda, 2. Karabağ Savaşında ve Kırgızistan'ın sınır çatışmalarında açıkça görülmüştür.

Türkiye'nin Türk dünyası ile askeri ve güvenlik alanındaki işbirlikleri Türkiye'ye olduğu kadar Türkiye'nin işbirliği yaptığı Türk devletlerine de bölgesel alanda ve uluslararası arenada önemli ölçüde güç katmıştır. Özellikle Azerbaycan'ın Ermenistan işgali altındaki topraklarını kurtarması ve bu savaşta Türkiye'nin verdiği maddi ve manevi desteği doğrudan yanında görmesi, Azerbaycan'ın bölgede, Ortodoks azınlığın hamisi argümanına sığınarak bölgeye gelen Rusya ve sınırlardaki değişikliğe izin vermeyeceğini ifade eden İran karşısında konumunu güçlendirmiştir. Ayrıca Azerbaycan'ın kendi toprakları üzerindeki tam egemenlik arzusu uluslararası arenada birçok devlet tarafından da destek görmüştür. Bölgesel sorunu Azerbaycan ile aynı olmasa da Kırgızistan da yıllardır sınır sorunlarından dolayı Tacikistan ile süre gelen bir çatışma içindedir. Belirsiz sınır hatlarından kaynaklı Tacikistan kontrolü altında olan Kırgız köylerin alınmasında Türkiye'nin askeri ve güvenlik işbirliği kapsamında Kırgızistan'a verdiği askeri saha eğitimleri ve sağladığı modern askeri araçlar (TİHA, SİHA gibi) etkili olmuştur. Türkiye'nin bölgesel sınır güvenliği alanında sağladığı bu destek, Kırgızistan'a bölgesel sınır çatışmalarında önemli ölçüde üstünlük sağlamıştır. Ayrıca Türkiye ile aralarındaki askeri işbirliği, Kırgızistan'ın bölgede ve uluslararası arenada, askeri ve güvenlik

alanında yalnız olmadığını göstermiştir. Bu bağlamda değerlendirildiğinde Türkiye'nin sadece kendisinin değil, işbirliği yaptığı partner ülkelerin de Türkiye ile askeri ve güvenlik alanında işbirlikleri sayesinde kendi coğrafyalarında güçlü ve etkin hale geldikleri görülmektedir.

Geçmişten günümüze bu gelişmelerin ışığında Türkiye'nin askeri tecrübesi ve artan askeri sanayi gücü ile birlikte Kafkasya'daki İkinci Karabağ Savaşında Azerbaycan'a ve Orta Asya'daki sınır çatışmalarında Kırgızistan'a verdiği tüm destekler, Türkiye'ye uluslararası arenada önemli güç katmıştır. Bu durum Türkiye'nin Türk dünyası ile askeri ve güvenlik işbirliklerinin günden güne gelişmekte olduğunu ve etkinliğinin de artmakta olduğunu gösterirken, Türkiye'nin sadece kendi bulunduğu coğrafyada değil farklı coğrafyalarda da etkin bölgesel bir güç olma yolunda ilerdiğini de gözler önüne sermektedir. Türkiye'nin artan askeri sanayi gücü, dış politikada etkin bir güç olarak ulusal çıkarlarını koruma hedeflerine ulaşmasına yardımcı olurken bölgesel ve uluslararası alanda etkin devlet konumunu güçlendirmiştir.

KAYNAKLAR

“Haydar Aliyev Miras” Uluslararası Online Kütüphane. 2024. “Azerbaycan – Türkiye ilişkileri.” Erişim Tarihi: 02 Ocak, 2024. <https://lib.aliyevheritage.org/tk/4610295.html>

“Haydar Aliyev Mirası” Uluslararası Online Kütüphane. 1998. “Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev’in, Ankara Deklarasyonu’nun Türkiye Büyük Millet Meclisi’ndeki imza töreninde konuşması.” Erişim Tarihi: 02 Ocak, 2024. <https://lib.aliyevheritage.org/tk/1628501.html>

“Haydar Aliyev Mirası” Uluslararası Online Kütüphane. 2001. “Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev’in, Türkiye ziyareti sırasında Ankara Üniversitesi’nde yaptığı konuşma.” Erişim Tarihi: 03 Ocak, 2024. <https://lib.aliyevheritage.org/tk/7659566.html>

24 TV. 2024. “Türkiye Maarif Vakfı, Azerbaycan’daki okul ağını genişletecek.” Erişim Tarihi: 12 Ocak 2024. <https://www.yirmidort.tv/gundem/turkiye-maarif-vakfi-azerbaycandaki-okul-agini-genisletecek-157545>

Abasov, Fariz. 2007. “Azerbaycan’ın Petrol Sektörü Ve Transit Ticaret Yollarının Dış Ticaretine Etkileri.” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, T.C. Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı, Uluslararası İşletmecilik Programı. <https://acikerisim.deu.edu.tr/xmlui/handle/20.500.12397/11576>

Abay, Emre Gürkan. 2021. “Türkmenistan Devlet Başkanı Berdimuhamedov: Türkiye ile stratejik ilişkiler geliştirmek öncelikli amaçlarımızdan biridir.” *Anadolu Ajansı*, Kasım 28, 2021. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/turkmenistan-devlet-baskani-berdimuhamedov-turkiye-ile-stratejik-iliskiler-gelistirmek-ocelikli-amaclarimizdan-biridir/2432370> .

Abdullah Gül Resmi İnternet Sitesi. 2008. “Türkmenistan Devlet Başkanı’nın Ülkemizi Ziyareti.” Erişim tarihi: Mart 22, 2024. <http://www.abdullahgul.gen.tr/aciklamalar/252/61098/turkmenistan-devlet-baskaninin-ulkemizi-ziyareti.html>.

Abdullah Gül Resmi İnternet Sitesi. 2010a. “Kazakistan.” Erişim tarihi: Kasım 30, 2023. <http://www.abdullahgul.gen.tr/yurt-disi/254/78237/kazakistan.html>.

Abdullah Gül Resmi İnternet Sitesi. 2010b. “Cumhurbaşkanı Gül’ün Kazakistan Ziyareti.” Erişim tarihi: Mart 04, 2024.

<http://www.abdullahgul.gen.tr/haberler/170/49900/cumhurbaskani-gulun-kazakistan-ziyareti.html>.

Abdullah Gül Resmi İnternet Sitesi. 2012. “Kırgızistan.” Erişim tarihi: Ocak 12, 2024. <http://www.abdullahgul.gen.tr/konuk-devlet-baskanlari/255/81794/kirgizistan.html>.

Abdullah Gül Resmi İnternet Sitesi. 2014. “Türkmenistan.” Erişim tarihi: Nisan 2, 2024. <http://www.abdullahgul.gen.tr/konuk-devlet-baskanlari/255/90322/turkmenistan.html>.

Abdülkerimov, Bahtiyar, ve Ruslan Rehimov. 2020. “Ortak Türk Tarihi ders kitabı okutulmaya başlandı.” *Anadolu Ajansı*, Şubat 21, 2020. <https://www.aa.com.tr/tr/egitim/ortak-turk-tarihi-ders-kitabi-okutulmaya-baslandi/1740358>.

Abdülkerimov, Bahtiyar. 2016a. “Cumhurbaşkanı Erdoğan’ın ziyareti Özbekistan basınında geniş yer buldu.” *Anadolu Ajansı*, Kasım 19, 2016a. <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/cumhurbaskani-erdoganin-ziyareti-ozbekistan-basininda-genis-yer-buldu/688848>

Abdülkerimov, Bahtiyar. 2016b. “TİKA’dan Özbekistan’a ambulans desteği.” *Anadolu Ajansı*, Nisan 8, 2016b. <https://www.aa.com.tr/tr/pg/foto-galeri/tikadan-ozbekistana-ambulans-destegi-/0>

Abdülkerimov, Bahtiyar. 2018. “Türkiye-Özbekistan ilişkileri güçleniyor.” *Anadolu Ajansı*, Şubat 12, 2018. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/turkiye-ozbekistan-iliskileri-gucleniyor/1060872>

Abdülkerimov, Bahtiyar. 2021. “Özbekistan, Türkiye ile Askeri Mali İş Birliği Anlaşması ile Nakdi Yardım Uygulama Protokolü’nü onayladı.” *Anadolu Ajansı*, Mart 30, 2021. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/ozbekistan-turkiye-ile-askeri-mali-is-birligi-anlasmasi-ile-nakdi-yardim-uygulama-protokolunu-onayladi/2182248>

Abdülkerimov, Bahtiyar. 2022. “YÖK Başkanı Özvar, Özbek-Türk Üniversitesi Kurmayı Planladıklarını Söyledi.” *Anadolu Ajansı*, Ocak 24, 2022. <https://www.aa.com.tr/tr/egitim/yok-baskani-ozvar-ozbek-turk-universitesi-kurmayi-planladiklarini-soyledi/2483855>

Abdülkerimov, Bahtiyar. 2023. “Türkiye’nin Taşkent Büyükelçisi Bekar 2023 Yılımı Değerlendirdi.” *Anadolu Ajansı*, Aralık 18, 2023.

<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/turkiyenin-taskent-buyukelcisi-bekar-2023-yilini-degerlendirdi/3086244>

Aben, Dauren. 2020. “New Stage in Turkey - Uzbekistan Strategic Partnership.” *Eurasian Research Institute (ERI)*, <https://www.eurasian-research.org/publication/new-stage-in-turkey-uzbekistan-strategic-partnership/>

Afyon Haber. 2023. “Ankara’da Kültür Köprüleri Kurulacak: Kırgızistan Kültür Günleri.” *Afyon Haber*, Kasım 24, 2023. https://afyonahaber.com/haber/127592/ankara_da_kultur_kopruleri_kurulacak_kirgizistan_kultur_gunleri.html

Ağca, Ferruh. 2023. ‘1. Uluslararası Türk Kültürü Sempozyumu Bildirileri Kitabı’. 1. *Uluslararası Türk Kültürü Sempozyumu 2023*, Editör Prof. Dr. Ferruh Ağca, 625 Sayfa. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları. https://www.researchgate.net/publication/375584359_Uluslararası_Türk_Kültürü_Sempozyumu_Bildirileri_Merkezi_Asya'dan_Avrupa'ya_Türk_Kültürü

Ahmet Yesevi Üniversitesi. 2024a. “Ahmet Yesevi Üniversitesi Hakkında.” Erişim Tarihi, 10 Mart 2024. <https://www.ayu.edu.tr/hakkimizda/hakkimizda>.

Ahmet Yesevi Üniversitesi. 2024b. “Ahmet Yesevi Üniversitesi Kültür Merkezi.” Erişim Tarihi, 11 Mart 2024. <https://www.ayu.edu.tr/kampuste-yasam/kultur-merkezi>.

Akan, Ali Kemal. 2022. “Türkiye-Kazakistan ilişkilerinin tesisinin 30’uncu yılı dolayısıyla ortak bildiri yayımlandı.” *Anadolu Ajansı*, Ekim 13, 2022. <https://www.aa.com.tr/tr/gundem/turkiye-kazakistan-iliskilerinin-tesisinin-30uncu-yili-dolayisiyla-ortak-bildiri-yayimlandi/2710431>. Erişim tarihi: Ekim 13, 2022.

Akay, Atiye Beyhan. 2023. “Türkiye Azerbaijan Economic Relations: Bilateral Revealed Comparative Advantage Perspective.” *Politik Ekonomik Kuram*, 7(Özel Sayı), 225-237. <https://doi.org/10.30586/pek.1348171>

Akçabar. 2024. “Na kirgızsko-turetskom forume obsudili tovgovlyu mejdu stranami.” Data dostupa: 24 Marta 2024 g. <https://www.akchabar.kg/ru/news/na-kyrgyzsko-tureckom-biznes-forume-obsudili-eksport-i-import-dvuh-stran/>

Akmat uulu, Aydanbek. 2011. “Kırgız-Türk stratejialık keneşi tüzölöt.” Azattık, Kirüü datası: 2-fevralı, 2024.

https://www.azattyk.org/a/kyrgyzstan_turkey_politics/2295253.html

Akorda. 2023. “Glava gosudarstva vstretilsya s Prezidentom Turtsii Redjepom Tayipom Erdoganom.” *Ofitsialnyy Sayt Prezidenta Respubliki Kazahstan*, 3 noyabrya, 2023. <https://www.akorda.kz/ru/glava-gosudarstva-vstretilsya-s-prezidentom-turcii-redzhpom-tayipom-erdoganom-3101057>. Data obnovleniya 3 noyabrya, 2023 goda.

Aksan, Sertaç. 2023. “Milli Muharip Uçak: KAAN dış politikada ‘altın anahtar’ olabilir.” *TRT Haber*, Ağustos 24, 2023. <https://www.trthaber.com/haber/gundem/milli-muharip-ucak-kaan-dis-politikada-altin-anahtar-olabilir-790610.html>

Al, Arzu. 2023. “İkinci Karabağ Savaşı’nın Türkiye–Azerbaycan Ekonomik İlişisine Etkisi.” Tesam, (Haziran): 55-57. <https://tesam.org.tr/wp-content/uploads/2023/06/Arzu-Al.pdf>

Alan, Ahmet. 2020. “Kazakistan - Türkiye İlişkileri.” Avrasya Araştırma Enstitüsü, <https://www.eurasian-research.org/publication/kazakistan-turkiye-iliskileri/?lang=tr#:~:text=Kazakistan'a%20ilk%20ihracat%C4%B1m%C4%B1z%20ve,dolara%20y%C3%BCkseltilmesi%20hedef%20olarak%20belirlenmi%C5%9Ftir>.

Alemdar, Ahmet. 2021a. “Filipinler 6 T129 ATAK için 270 milyon dolar ödeyecek.” Erişim tarihi: Mayıs 01, 2024. <https://web.archive.org/web/20220106140745/https://www.defenceturk.net/filipinler-6-t129-atak-icin-270-milyon-dolar-odeyecek>

Alemdar, Ahmet. 2021b. “Jandarma’ya 10’uncu T129 ATAK helikopteri teslim edildi.” Erişim tarihi: Aralık 31, 2023. <https://www.defenceturk.net/jandarmaya-10uncu-t129-atak-helikopteri-teslim-edildi>

Aliyev, Nezir. 2019. “Kırgızistan'dan Türk iş adamlarına yatırım daveti.” *Anadolu Ajansı*, 21 Ocak, 2019. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/kirgizistandan-turk-is-adamlarina-yatirim-daveti/1370782>

Alkanat Erkan. 2023a. “Nurol Makina, Estonya’ya 100 adet NMS 4×4 YÖRÜK aracı tedarik edecek.” Erişim tarihi 29 Ekim, 2023. https://www.yuzde100yerli.com/nurol-makina-estonyaya-100-adet-nms-4x4-yoruk-araci-tedarik-edecek/#google_vignette

Alkanat Erkan. 2023b. ‘‘FNSS’den 9 adet ZAHA Teslimatı: Türkiye’nin İlk Yerli Amfibi Aracı.’’ Güncelleme tarihi 23 Mayıs, 2023. <https://www.yuzde100yerli.com/fnssden-9-adet-zaha-teslimati-turkiyenin-ilk-yerli-amfibi-araci/>

Allahverdiyev, Nəcəf, ve Şövqi Göyçaylı. 1996. *Economic and Political Geography of Azerbaijan Republic*. Baku: Azerbaijan Teacher Publications.

Alpdoğan, Hilal, Mustafa Akal ve Gündüz Hasanov. 2020. ‘‘Türkiye ile Azerbaycan’ın Dış Ticaret Gelişimi.’’ *Journal of Business and Trade (JOINBAT)* 1(1), Pp. 16-26. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1931237>

Amirbek, Aidarbek, Almasbek Anuarbekuly, ve Kanar Makhanov. 2017 ‘‘Türk Dili Konuşan Ülkeler Entegrasyonu: Tarihsel Geçmişi Ve Kurumsallaşması’’. Bölgesel Araştırmalar Dergisi 1, sy. 3 (Aralık 2017): 164-204. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/391701>

Anadolu Ajansı. 2013. ‘‘Aselsan’ın Kazakistan’daki fabrikası törenle açıldı.’’ Güncelleme tarihi 10 Aralık, 2013. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/aselsanin-kazakistandaki-fabrikasi-torenle-acildi/198719>

Anadolu Ajansı. 2014. ‘‘Türkmenistan ile işbirliğine stratejik yaklaşıyoruz.’’ Erişim tarihi: Nisan 13, 2024. <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/turkmenistan-ile-isbirligine-stratejik-yaklasiyoruz/154284>

Ardahan Üniversitesi. 2024. ‘‘Manas Destanı’ndaki Üst Konseptler: ‘‘Manas’’ ve ‘‘Ayköl’’ Başlıklı Konferans Düzenlendi.’’ Erişim tarihi: 26 Nisan, 2023. <https://www.ardahan.edu.tr/duyuru-haber.aspx?type=1&id=2396>

Askerzade, Aygün. 2009. ‘‘NATO Çerçevesinde Azerbaycan-Türkiye Askerî İşbirliği Ve Bölgesel Güvenlik Sorunları’’. Karadeniz Araştırmaları 20, sy. 20 (Aralık): 1-17. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/karadearas/issue/10076/124238>

Aslanlı, Araz, ve İlham Hesenov. 2005. *Haydar Aliyev Dönemi Azerbaycan Dış Politikası*. Ankara: Platin Yayınları Kitabevi.

Aslanlı, Araz. 2017. ‘‘Trans Hazar Enerji İş Birliğinin Türk Cumhuriyetleri Açısından Önemi’’. Bilig, sy. 83 (Ekim): 27-51. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/bilig/issue/42612/519149>

Aslanlı, Araz. 2018. "Türkiye - Azerbaycan Ekonomik İlişkileri." *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 25(1), 15-27. <https://doi.org/10.18657/yonveek.396170>

Aslanlı, Araz. 2020. "10. yılında Azerbaycan-Türkiye Stratejik Ortaklık Anlaşması ve ortak askeri tatbikatlar." *Anadolu Ajansı*, 11 Ağustos, 2020. <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/10-yilinda-azerbaycan-turkiye-stratejik-ortaklik-anlasmasi-ve-ortak-askeri-tatbikatlar/1937068>

Aşkabat Türk Anadolu Lisesi. 2024. "Anasayfa, İstatistikler." Erişim Tarihi: 26 Şubat 2024. <https://otto.meb.k12.tr/>

Atavatan Türkmenistan. 2017. "Erdoğan ve Berdimuhamedov Pakistan'da görüştü." Erişim tarihi: 01 Mart, 2024. <https://www.atavatan-turkmenistan.com/en/erdogan-ve-berdimuhamedov-pakistanda-grst/>

Avrasya İncelemeleri Merkezi (AVİM). 2020. "Türkiye, Azerbaycan'a 200 Milyon TL Mali Yardım Sözünü Yerine Getiriyor." Güncelleme tarihi 27 Şubat, 2017. <https://avim.org.tr/tr/Bulten/TURKIYE-AZERBAYCAN-A-200-MILYON-TL-MALI-YARDIM-SOZUNU-YERINE-GETIRIYOR>

Azerbaycan Ankara Büyükelçiliği. 2024. "İkitərəfli iqtisadi əlaqələr." <https://ankara.mfa.gov.az/az/content/99/ikiterefli-iqtisadi-elaqeler>

Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi. 2020. "Naxçıvanda Azərbaycan-Türkiyə birgə hərbi təlimləri keçirilib." Erişim tarihi 5 Ekim, 2024. <https://mod.gov.az/az/news/naxcivanda-azerbaycan-turkiye-birge-herbi-telimleri-kecirilib-video-32109.html>

Azertac. 2008. "Mejdu Vnutrennimi Voyskami Mvd Azerbaydjana I Generalnim Ştabom Turtsii Zaklyučeno Soglaşenie Ob Obrazovanii I Obuçenii." *Azerbaydjanskoe State Informatsionnoe Agentstvo*, Data Obnovleno 13 fevralya 2008 goda. https://azertag.az/ru/xeber/mezhdu_vnutrennimi_voiskami_mv_d_azerbaidzhana_i_generalnym_shtabom_turcii_zaklyucheno_soglashenie_ob_obrazovanii_i_obuchenii-679974

Bal, Ayşe Betül. 2020. "Turkish, Israeli made drones gave Azerbaijan upper hand, German media argues." *Daily Sabah* 20 November, 2020. <https://www.dailysabah.com/business/defense/turkish-israeli-made-drones-gave-azerbaijan-upper-hand-german-media-argues>

Bal, Harun, ve Ali Eren Alper. 2010. “Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı ve Türkiye Ekonomisine Etkileri.” Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. Cilt 19, Sayı 3, Sayfa 345-360. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/cusosbil/issue/4385/60232>

Batmaz, Nihat. 2004. “Türkiye - Kazakistan Arasındaki Ticari-Ekonomik İlişkiler, Türk Müteşebbislerinin Bu Ülkede Yaptıkları Yatırımların Boyutu ve Karşılaştıkları Sorunlar.” Bilig, Sayı 29, (Aralık 2004), 83-104. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/bilig/issue/25391/267938>

Bayar, Gözde ve Ceyhan Aliyev. 2021. “Türkiye, Azerbaycan ve Türkmenistan işbirliği bölgeye fayda sağlıyor.” Anadolu Ajansı, 24 Şubat, 2021. <https://www.aa.com.tr/en/politics/-turkey-azerbaijan-turkmenistan-cooperation-benefits-region-/2154780>

Baykar Teknoloji. 2024. “Savunma sanayisinde 2023 ihracat şampiyonu Baykar.” Erişim tarihi 05 Ocak, 2024. <https://baykartech.com/tr/haberler/savunma-sanayisinde-2023-ihracat-sampiyonu-baykar/>

BBC Türkçe. 2020. “Dağlık Karabağ: Ermenistan Türkiye’yi çatışmalarda Azerbaycan’a askeri destek vermekle suçladı.” Erişim tarihi 28 Eylül, 2024. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-54315251>

Beşirov, Elhan. 2017. “Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu biznesin inkişafı üçün yeni imkânlar acır.” Xalq Gazeti, 16 Kasım, 2017. <https://old.xalqgazeti.com/az/news/economy/93104>

Beyaz, Zafer Fatih. 2022. “Türkiye ile Kazakistan arasında 15 anlaşma imzalandı.” Anadolu Ajansı, 10 Mayıs, 2024. <https://www.aa.com.tr/tr/gundem/turkiye-ile-kazakistan-arasinda-15-anlasma-imzalandi/2584104>

Bişkek Tömer. 2024. “Hakkımızda, Biz Kimiz?” Erişim tarihi 20 Nisan, 2024. <https://biskektomer.com/about.html>

Bozdoğan, Kaan. 2022. “Cumhurbaşkanı Erdoğan, Türkmenistan Devlet Başkanı Berdimuhamedov ile görüştü.” Anadolu Ajansı, 14 Aralık, 2022. <https://www.aa.com.tr/tr/gundem/cumhurbaskani-erdogan-turkmenistan-devlet-baskani-berdimuhamedov-ile-gorustu/2763203>

Branch, Anthony R. 2018. "Armenia and the South Caucasus: A New Security Environment." *Connections* 17, (2): 47–60. <https://www.jstor.org/stable/26936538>.

Bunyadov, Ziya. 1989. *Azərbaycan VII-IX əsrlərdə*. Azərbaycan Elmlər Akademiyası, Bakı. https://www.anl.az/el/b/bz_az7-9.esrlerde1.pdf

CA NEWS. 2009. "Курманбек Бакиев: У Турции Многому Можно Поучиться." Дата Обновлено 26 Мая 2009 года. <https://ca-news.info/2009/05/26/28>

Cafersoy, Nazım ve Araz Aslanlı. 2012. "Azerbaycan-Türkiye Askeri İlişkileri." *Azerbaycan-Türkiye: Dostluk, Kardeşlik ve Strateji Ortaklık*, Cavid Veliyev, Reşad Resullu, Kenan Aslanlı editörlüğünde, 149-172. Ankara: Berikan Yayınevi.

Caucasus Watch. 2022. "Azerbaijan, Turkey, and Turkmenistan Sign Series of Documents in Turkmenbashi." Last modified on December 12, 2022. <https://caucasuswatch.de/en/news/azerbaijan-turkey-and-turkmenistan-sign-series-of-documents-in-turkmenbashi.html>

Cinokur, Fikri. 2023. "Kazakistan, Türkiye ile Ticaret Hacmini 10 Milyar Dolara Çıkarmak İstiyor". Erişim tarihi: 3 Nisan, 2023. <https://www.ekonomim.com/ekonomi/kazakistan-turkiye-ile-ticaret-hacmini-10-milyar-dolara-cikarmak-istiyor-haberi-689192>

CNN Türk. 2009. "Fethullahçılara Özbekistan'da ceza yağdı." Erişim tarihi 21 Şubat, 2024. <https://www.cnnturk.com/dunya/fethullahcilara-ozbekistanda-ceza-yagdi>

Cornell, Erik. 2001. *Turkey in the 21st Century: Opportunities, Challenges, Threats*. London: 1st ed. Routledge

Cumhuriyet. 2010. "Cumhurbaşkanı Gül Kazakistan'da." Erişim tarihi 06 Mayıs, 2024. <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/cumhurbaskani-gul-kazakistanda-148234>

Cumhuriyet. 2010. "Cumhurbaşkanı Gül, Türkmenistan'dan ayrıldı." Erişim tarihi: 2 Kasım, 2024. <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/cumhurbaskani-gul-turkmenistandan-ayrildi-195478>

Çalışkan, Burak. 2018. *Orta Asya Raporu, Dönüşüm Sürecinde Türk Cumhuriyetleri*. İNSAMER, Araştırma 86, İstanbul: Pelikan Basım. <https://www.insamer.com/tr/uploads/pdf/rapor-orta-asya-raporu-donusum-surecinde-turk-cumhuriyetleri.pdf>

Çalışkan, Burak. 2020. *Hazar Denizi Raporu: Enerji Havzasında Mücadele*. İNSAMER, Araştırma 121, İstanbul: Pelikan Basım. https://insamer.com/tr/hazar-denizi-raporu-enerji-havzasinda-mucadele_3156.html

Çelik, Fırat. 2024. “BMC, savunma sanayi kara araçları ihracatında yine zirvede!” *Sanayi Gazetesi*, 20 Şubat, 2024. <https://sanayigazetesi.com.tr/bmc-savunma-sanayi-kara-araclari-ihracatinda-yine-zirvede/>

Çetin, Semih, ve Burak Sertkaya. 2011. “Kırgızistan ile Türkiye Arasındaki İlişkilerin Ekonomik ve Ticari Açidan İncelenmesi.” *International Conference on Eurasian Economies*, Session 1C: Uluslararası Ticaret, Ss. 61-67. <https://avekon.org/papers/325.pdf>

Çınaliev, Mubarak Imanbaevna. 2016. “Kırgızsko-turetskoe sotrudniçestvo v kulturno-gumanitarnoy sfere.” *Nauçnaya diskussiya: innovatsii v sovremennom mire*. № 5-1(48). – S. 95-99. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=26104743>

Çirtsova, Svetlana. 2024. “V Aşhabade proşla vıstavka «Turkmeno-Turetskoe bratstvo»” *Turkmenistan Zolotoy vek*, 07 May, 2024 goda. <https://www.turkmenistan.gov.tm/ru/post/83414/v-ashhabade-proshla-vystavka-turkmeno-tureckoe-bratstvo>

Çoşkun, Aynur. 1996. “Türkiye Cumhuriyeti’nin Avrasya Ülkeleri İle Olan Diplomatik İlişkileri (1991-1995).” Ahmet Yesevi Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bilig Dergisi, Yaz Sayısı. <https://bilig.yesevi.edu.tr/yonetim/icerik/makaleler/3686-published.pdf>

Çotaev, Zakir. 2021. “Kırgızistan Dış Politikasında Türkiye İle İlişkilerine Genel Bakış”. *Reforma*, 3(91), 51-61. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/reforma/issue/65555/1015611#article-authors-list>

DAİB. 2022. “Kırgızistan Ülke Raporu.” Doğu Anadolu İhracatçılar Birliği, Ss. 1-36. <https://www.daib.org.tr/Medya/Docs/2022-10/26-27-2022-DA%C4%B0B%20%C3%9Clke%20Raporu%20K%C4%B1rg%C4%B1zistan.pdf>

Daily Sabah. 2018. “Turkey’s Bayraktar TB2 drones enable swift, precise victory against YPG/PKK in Syria’s Afrin.” Access Date: 19 April, 2024. <https://www.dailysabah.com/war-on-terror/2018/04/19/turkeys-bayraktar-tb2-drones-enable-swift-precise-victory-against-ypgpkk-in-syrias-afrin>

Daly, John. C. K. 2014. “TANAP Looks to Connect Turkmenistan to Europe via Turkey” *Caspian Barrel*, Access date: March 01 2024. <https://caspiabarrel.org/2014/11/tanap-looks-to-connect-turkmenistan-to-europe-via-turkey/>

Defence News 2023. “Top 100 for 2023.” Last modified March 17, 2024. <https://people.defensenews.com/top-100/>

DEİK. 2008. *Türkmenistan Ülke Bülteni* 2008. http://arsiv.ntv.com.tr/modules/ekonomi/bultenler/turkmenistan_ulke_bulteni.pdf

DEİK. 2012. *Kırgızistan Ülke Bülteni* 2012. <https://www.deik.org.tr/uploads/kirgizistan-ulke-bulteni.pdf>

DEİK. 2019. “Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan Azerbaycan’daki Türk Diasporası İle Bir Araya Geldi”. Erişim tarihi 21 March, 2024. <https://www.deik.org.tr/basin-aciklamalari-cumhurbaskani-recep-tayyip-erdogan-azerbaycan-daki-turk-diasporasi-ile-bir-araya-geldi>

DEİK. 2023. *Kazakistan Bilgi Notu*. <https://www.deik.org.tr/uploads/kazakistan-bilgi-notu-nisan-23.pdf>

DEİK. 2024. *Kırgızistan Bilgi Notu*. <https://www.deik.org.tr/uploads/kirgisiztan-bilgi-notu-subat-24.pdf>

Deniz Haber Ajansı. 2014. “Türkmenbaşı Uluslararası Liman Projesi’nin yapımına start verildi.” Erişim Tarihi 02 Nisan, 2024. <https://www.denizhaber.net/turkmenbasi-uluslararasi-liman-projesinin-yapimina-start-verildi-haber-55737.htm>

Devlet Planlama Teşkilatı. 2000. “Türkiye İle Türk Cumhuriyetleri Ve Bölge Ülkeleri İlişkileri Özel İhtisas Komisyonu Raporu.” Sekizinci 5 Yıllık Kalkınma Planı, ÖİK: 528. <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/08/Sekizinci-Bes-Yillik-Kalkinma-Plani-Turkiye-ile-Turk-Cumhuriyetleri-ve-Bolge-Ulkeleri-Iliskileri-OIK-Raporu.pdf>

Dikkaya, Mehmet. 1999. “Türk Cumhuriyetlerinde Yabancı Yatırımların Sektörel Ve Ülkeler Arası Dağılımı.” BİLİG, 1999 (2), Ss.1-30. https://bilig.yesevi.edu.tr/shw_artcl-3466.html

Dilek, Saim. 2021. “Atatürk Döneminde Havacılık ve Uçak Sanayii.” Atatürk Ansiklopedisi, Erişim tarihi 09 Nisan 2024. <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ataturk-doneminde-havacilik-ve-ucak-sanayii/>

Dirik, Görmek. 2019. "From hostility to fraternity: Turkish-Uzbek relations." *Daily Sabah*, June 21, 2019. <https://www.dailysabah.com/op-ed/2019/06/21/from-hostility-to-fraternity-turkish-uzbek-relations>

Djumaşeva, Aida. 2014. "KR i Turtsiya podpişut soglaşenie o voennom finansovom sotrudničestve." Kirüü datası: 2-fevralı, 2024. https://www.vb.kg/doc/287506_kr_i_tyrciia_podpishyt_soglashenie_o_voennom_finansovom_sotrudnichestve.html

Durul, Tevfik. 2020. "Türkiye-Kazakistan diplomatik ilişkilerinin 28. yıl dönümü." *Anadolu Ajansı*, 3 Mart, 2020. <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/turkiye-kazakistan-diplomatik-iliskilerinin-28-yil-donumu/1751910>

Duşenbiev, Rayimberdi. 2018. "Bişkek i Ankara dogovorilis o voennom sotrudničestve." *Central Asia News*, 04 sentyabrya, 2018. <https://centralasia.news/1512-bishkek-i-ankara-dogovorilis-o-voennom-sotrudnichestve.html>

Dündar, Hakan, Akmatoli Alimbekov, Nurbübü Asipova, Yücel Öksüz, Murat Gököl, ve Kadian Boobekova. 2018. *25 Yıllık Tecrübenin Ardından Türk Keneşi Bünyesindeki Ülkelerde Ortak Eğitim İlişkileri ve İş Birlikleri*. Orta Asya Araştırmaları Merkezi, Raporlar No:3, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları: 226, 24 Sayfa, Bişkek. <https://orasam.manas.edu.kg/rapor/Yillik%20Tecrubenin%20Ardindan%20Turk%20Kenesi%20Bunyesindeki%20ulkelerde%20Ortak%20Egitim%20iliskileri%20ve%20isbirlikleri.pdf>

Dünya. 2008. "Türkmen lider Berdimuhamedov Türkiye'ye ilk kez geliyor." Erişim Tarihi 21 Mart, 2024. <https://www.dunya.com/ekonomi/turkmen-lider-berdimuhamedov-turkiye039ye-ilk-kez-geliyor-haberi-32761>

Elçin, Süleyman. 2024a. "TEİ, 2024'te ihracatını 100 milyon dolar artırmayı hedefliyor." *Anadolu Ajansı*, 20 Şubat, 2024. <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/tei-2024te-ihracatini-100-milyon-dolar-artirmayi-hedefliyor/3142519>

Elçin, Süleyman. 2024c. "Savunma Sanayii Başkanı Haluk Görgün: Savunma sanayimiz son 10 yılda 185 ülkeye 230 çeşit ürün ihraç etti." *Anadolu Ajansı*, 17 Şubat, 2024. <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/savunma-sanayii-baskani-haluk-gorgun-savunma-sanayimiz-son-10-yilda-185-ulkeye-230-cesit-urun-ihrac-etti/3140248>

- Elçin, Süleyman. 2024b. “İhracatta 86 ülkeye ulaşan ASELSAN’ın yeni hedefi NATO ihaleleri ve Doğu Avrupa.” *Anadolu Ajansı*, 22 Şubat, 2024. <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/ihracatta-86-ulkeye-ulasan-aselsanin-yeni-hedefi-nato-ihaleleri-ve-dogu-avrupa/3144704>
- ELTR.KG. 2024. “V 2022 godu na dolyu Turtsii prişlos 5,2% vneşnetorgovogo oborota Kırgızstana.” Data dostupa: 11 fevralya 2024 g. <https://eltr.kg/ru/v-2022-godu-na-dolyu-turczii-prishlos-52-vneshnetorgovogo-oborota-kyrgyzstana/>
- Engvall, Johan. (2024). “Eurasia: Between Russia and Turkey.” *The National Interest*, 27 May 2024. <https://nationalinterest.org/blog/silk-road-rivalries/eurasia-between-russia-and-turkey-211159>
- E-QANUN. 2001. “Azərbaycanda Atatürk Mərkəzinin yaradılması haqqında.” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı № 641, 9 Mart, 2001-ci il. <https://e-qanun.az/framework/4468>
- Erbaş, Ayşe. 2023. “Anadolu Tersanesi, Afrika ülkesiyle ihracat anlaşması imzaladı.” *Defence Türk*, 15 Aralık, 2023. <https://www.defenceturk.net/anadolu-tersanesi-afrika-ulkesiyle-ihracat-anlasmasi-imzaladi>
- Erdoğan, Nuray. 2017. “TANAP Projesinin Türkiye Ve Azerbaycan Enerji Politikalarındaki Yeri ve Önemi.” *İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 10, Sayı: 3 (Temmuz): 10-26. <https://doi.org/10.25287/ohuiibf.319259>
- Fınçina, Hiçza. 2020. “Razvitie Torgovih Otnoşeniy Kırgızskoy Respubliki S Turtsiey.” *Mejdunarodnaya Konferentsiya Po Ekonomikam Evrazii*, Sektsiya 4b: 261-270. <https://www.avekon.org/papers/2454.pdf>
- Global Fire Power. 2024. “Navy Fleet Fleet Strength by Country.” Erişim Tarihi 12 Şubat, 2024. <https://www.globalfirepower.com/navy-ships.php>
- GOSB. 2019. “Kazakistan İle İmzalar Atıldı.” Erişim Tarihi 18 Mart, 2024. <https://www.gosb.com.tr/haberler/kazakistan-ile-imzalar-atildi>
- Göksedef, Ece. 2020. “Dağlık Karabağ: Türkiye, Azerbaycan’ın Askeri Kapasitesini Geliştirmesinde Nasıl Rol Oynadı?.” *BBC Türkçe*, 2 Ekim, 2020. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-54379105>

Gryazev, Aleksey. 2020. “Armeyskaya drujba: kak Turtsiya işcet soyuznikov v Sredney Azii.” Gazeta.Ru, 28 Oktyabrya, 2020.

https://www.gazeta.ru/politics/2020/10/28_a_13337641.shtml?updated

Güler, Nehir. 2017. “OMÜ’de Kazakistan Rüzgârı.” Ondokuz Mayıs Üniversitesi. Erişim Tarihi: 11 Mart 2024. <https://www.omu.edu.tr/tr/icerik/omude-kazakistan-ruzgari>

Gültekin, Erdem. 2012. “Türkiye-Kazakistan Yeni Sinerji-Ortak Ekonomi Programı Eylem Planı” Erişim tarihi: 12 Kasım 2023. <https://www.haberler.com/ekonomi/turkiye-kazakistan-yeni-sinerji-ortak-ekonomi-4008495-haberi/>

Gündem Alanya. 2023. “Antalya'da Kırgızistan Kültür Günleri sona erdi.” Erişim tarihi: 1 Ocak 2024. <https://www.gundemalanya.com/antalyada-kirgizistan-kultur-gunleri-sona-erdi>

Haber 7. 2013. “Türkmen lider kuralını Erdoğan için bozdu.” Erişim tarihi 08 Aralık 2023. <https://www.haber7.com/dis-politika/haber/1062825-turkmen-lider-kuralini-erdogan-icin-bozdu>

HABERRUS. 2021. “Bahçeli’nin Erdoğan’a Hediye Ettiği “Türk Dünyası” Haritası Rusları Kızdırdı.” Erişim Tarihi: 16 Ekim 2023. <https://haberrus.ru/politics/2021/11/18/bahcelinin-erdogana-hediye-ettigi-turk-dunyasi-haritasi-ruslari-kizdirdi.html>

Habertürk. 2017. “Ejder Yalçın” Zırhlıları Özbekistan Ordusunda”. Erişim Tarihi: 18 Aralık 2023. <https://www.haberturk.com/turkiye-uretti-bir-ulke-daha-aldi-haberler-2510177-ekonomi>

Harici. 2022. “Rusya Gözünden Türkiye’nin Orta Asya Politikası”. Erişim Tarihi: 22 Aralık 2023. <https://harici.com.tr/1280-2/>

Harper, Jeff. 2023. “Top 10 World’s Best Military Drones in 2023 Year.” *Slash Gear*, June 27, 2023. Access Date: February 12, 2024. <https://www.slashgear.com/1324892/best-military-drones-2023/>

Hojagulyýewa, Bahar. 2023. “Türkmenistan – Türkiye Respublikasy: Dostlukly Gatnaşyklary Pugtalandyrmak Ýoly Bilen.” Türkmenistanyň Daşary İşler Ministrliginiň Halkara Gatnaşyklary İnstitutynyň, 20 Oktýabry, 2020.

https://iirmfa.edu.tm/tm/sahypa/turkmenistan-turkiye-respublikasy-dostlukly-gatnasyklary-pugtalandyrmak-yoly-bilen_1069

Horuz, Muhammet Emin ve Abdulkadir Günyol. 2023. “Baykar ile Azerbaycan, insansız hava aracı sistemlerinin ortak üretimi için iyi niyet protokolü imzaladı.” *Anadolu Ajansı*, 28 Nisan, 2023. Erişim Tarihi: 26 Aralık 2023. <https://www.aa.com.tr/tr/bilim-teknoloji/baykar-ile-azerbaycan-insansiz-hava-araci-sistemlerinin-ortak-uretimi-icin-iyi-niyet-protokolu-imzaladi/2883214>

Hroniku Turkmenistana. 2016. “Otkrytiye novogo aeroporta v Aşhabade.” Data dostupa: 24 Marta. 2024. <https://www.hronikatm.com/2016/09/otkrytie-novogo-aeroporta-v-ashhabade-fotogalereya/>

Hudayberdieva, Nurbibi. 2019a. “Ekonomičeskie otnoşeniya Turtsii i Turkmenistana v 1992-2016.” *Jurnal mejdunarodnogo prava i mejdunarodnih otnoşeniy*. № 1-2, C.65-71. https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/233163/1/Nurbibi_Journal2019_1-2.pdf

Hudayberdieva, Nurbibi. 2019b. Razvitie turkmeno-turetskogo kulturnogo sotrudničestva. *Vestnik Grodnenskogo gosudarstvennogo universiteta imeni Yanki Kupali*, Seriya 1, № 2, C. 142-151. https://elibrary.ru/download/elibrary_38320626_71229226.pdf

HÜ TÖMER. 2023. “13 Haziran 2023 Kazakistan Heyeti ile Yapılan Görüşme” Erişim tarihi: 02 Şubat 2024. https://tomer.hacettepe.edu.tr/tr/13_mayis_2023_kazakistan_heyeti_ile_yapilan_gorusm-89

Hürriyet Daily News. 2018. “Uzbekistan Decides to Join ‘Turkic Alliance’ During Erdogan’s Visit”. Access Date: February 17, 2024. <https://www.hurriyetdailynews.com/uzbekistan-decides-to-join-turkic-alliance-during-erdogans-visit-131109>

Hürriyet Daily News. 2020. “Turkey, Uzbekistan aim to boost bilateral trade to \$5 bln.” Access Date: February 17, 2024. <https://www.hurriyetdailynews.com/turkey-uzbekistan-aim-to-boost-bilateral-trade-to-5-bln-152238>

Hürriyet. 1999. “Küstah Türkmenbaşı.” Erişim Tarih: 13 Mart 2024. <https://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/kustah-turkmenbasi-39106266>

Hürriyet. 2000. “Dilek Kazanına 100 Dolar Attı.” Erişim Tarih: 26 Mart 2024.
<https://www.hurriyet.com.tr/gundem/dilek-kazanina-100-dolar-atti-39191397>

Hüseynov, Vasif. 2020. “Azerbaijan–Turkey Strategic Alliance Deepens amid Recent Conflicts.” Geopolitical Monitor, September 22, 2020. Access Date: April 8, 2024
<https://www.geopoliticalmonitor.com/azerbaijan-turkey-strategic-alliance-deepens-amidrecentconflicts>.

Hüseynova, Taira. 2007. “*Türkiye Azerbaycan Dış Ticaret İlişkileri Ve Türk Firmalarının Yatırımları*.” Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi.
<https://avesis.deu.edu.tr/dosya?id=31ba2816-1b05-455a-9725-0b9324282dfa>

IISS. 2010. *The Military Balance 2010*. England: Routledg, 1st Edition, 488 pages.

Imamov, Bobur Jujanazaroviç. 2019. Istoričeskiy aspekt voprosa sotrudničestva Uzbekistana i Turtsii. European Research: sbornik statey XIX Mejdunarodnoy naučno-praktičeskoy konferentsii, Penza: "Nauka i Prosveščenie" S. 70-75.
https://elibrary.ru/download/elibrary_36986327_54260842.pdf

İbrahimli, Ayaz. 2017. “*Azerbaycan ile Türkiye Arasındaki Dış Ticaret: Ekonometrik Bir Analiz*.” Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi.
<https://acikerisim.sakarya.edu.tr/handle/20.500.12619/91340?show=full>

İhlas Haber Ajansı. 2019. “Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu: ‘Kırgızistan mahkemesi FETÖ konusunda tarihi karar verdi.’” Erişim Tarih: 22 Mart 2024.
<https://www.ihb.com.tr/haber-disisleri-bakani-cavusoglu-kirgizistan-mahkemesi-feto-konusunda-tarihi-karar-verdi-778993>

İletişim Başkanlığı. 2023. “Azerbaycan ve Türkiye 2023 yılında 16 Ortak Askeri Tatbikat Yapacak.” Erişim Tarih: 21 Mart 2024.
https://www.iletisim.gov.tr/turkce/dis_basinda_turkiye/detay/azerbaycan-ve-turkiye-2023-yilinda-16-ortak-askeri-tatbikat-yapacak

İnançlı, Selim, Ali Konak, ve Zuura Ashimova. 2015. “Türkiye - Kırgızistan Ekonomik İlişkilerinin Dış Ticaret Üzerine Yapısal ve Sektörel Olarak Yansımaları.” Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 8(2), (Temmuz): 111-124.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/iibfdkastamonu/issue/29398/317897>

İnce, Simlanur. 2023. “Bursa’da Özbekistan ile Ticaret İmkanları Konuşuldu.” Erişim Tarihi: 19 Mart 2024. <https://www.bursadabugun.com/haber/bursa-da-ozbekistan-ile-ticaret-imkanlari-konusuldu-1621696.html>

İstanbul Ticaret Gazetesi. 2024. “Türkiye ile Azerbaycan arasındaki dış ticaret hacmi, 2023'te bir önceki yıla göre yüzde 31 artarak 7.65 milyar dolar olarak gerçekleşti.” Erişim Tarihi: 29 Mart 2024. <https://istanbulticaretgazetesi.com/tr/turkiye-ile-azerbaycan-arasindaki-ticaret-hacmi-2023te-765-milyar-dolar-oldu>

Janovsky, Jakub, Stijn Mitzer, ve Joost Oliemans. 2020. “The Fight For Nagorno-Karabakh: Documenting Losses On The Sides Of Armenia And Azerbaijan.” Oryx, September 27, 2020. Access Date: February 27, 2024. <https://www.oryxspioenkop.com/2020/09/the-fight-for-nagorno-karabakh.html>

Jazib, Mohammad. 2023. “List of 10 Most Dangerous Drones In the World with All Details.” *Jagran Josh*, Access: March 17, 2024. <https://www.jagranjosh.com/general-knowledge/most-dangerous-drones-in-the-world-1694190973-1>

KABAR. 2018. “Özbekistan'da Uluslararası Makam Sanat Festivali Başladı.” Erişim Tarihi: 22 Şubat, 2024. <https://tr.kabar.kg/news/ozbekistanda-uluslararası-makam-sanat-festivali-ba-lad/>

KABAR. 2019. “V Samarkande sostoitsya XII Mejdunarodniy muzikalniy festival “Şark taronalari”.” Data dostupa: 24 marta 2024 g. <https://kabar.kg/news/mezhdunarodnyi-muzykal-nyi-festival-shark-taronalari/>

KABAR. 2023a. “Kırgız-Türk kültür ve edebiyat ilişkileri” konferansı Ankara'da gerçekleşti.” Erişim Tarihi: 22 Şubat, 2024. <https://tr.kabar.kg/news/k-rg-z-turk-kultur-ve-edebiyat-ili-kileri-konferans-ankarada-gercekle-ti/>

KABAR. 2023b. “Madaniyat ministri TİKANın programmalık koordinatörü Mehmed Bodur menen joluguştu.” Kirüü Künü: 17 Aprel, 2024. <https://kg.kabar.kg/news/madaniyat-ministri-tikanyn-programmalyk-koordinatörü-mekhmed-bodur-menen-zholugushtu/>

Kabineta Ministrov Kırgızskoy Respubliki. 2024. “Predsedatel Minkaba Akılbek Japarov: Turtsiya voşla v top-5 stran, vlojivşih naibolşiy obem investitsiy v Kırgızstan.” Data dostupa: 9 M. 2024. <https://www.gov.kg/ru/post/s/23922-minkab-toragasy-akylbek-zaparov-turkiya-kyrgyzstanga-en-kop-investiciya-salgan-5-olkonun-kataryna-kirdi>

Kaktüs. 2024. "Vo vseh sferah. Rol Turtsii v Kırgızstan." Kaktus Politika, Data dostupa: 21 Marta 2024 goda.

https://kaktus.media/doc/498191_vo_vseh_sferah_rol_turtsii_v_kyrgyzstane.html

Kanbolat, Hasan. 2011a. "Türkiye-Azerbaycan Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi." Ortadoğu Araştırmaları Merkezi, 24 Ekim 2011. Erişim Tarihi: 22 Mart, 2024. <https://www.orsam.org.tr/tr/turkiye-azerbaycan-yuksek-duzeyli-stratejik-isbirligi-konseyi/>

Kanbolat, Hasan. 2011b. "Başbakan Erdoğan'ın Kırgızistan Ziyareti'nin Ardından." Ortadoğu Araştırmaları Merkezi, 02 Şubat 2011. Erişim Tarihi: 22 Mart, 2024. <https://www.orsam.org.tr/tr/basbakan-erdogan-in-kirgizistan-ziyareti-nin-ardindan/>

Kapital.Kz. 2022. "Казахстан и Турция расширяют стратегическое партнерство." Дата доступа: 24 марта 2024 г. <https://kapital.kz/economic/105312/kazakhstan-i-turtsiya-rasshiryayut-strategicheskoye-partnerstvo.html>

Kaplan, Enes ve Mümin Altaş. 2021. "Cumhurbaşkanı Erdoğan: Şuşa'da en kısa sürede başkonsolosluk açmayı planlıyoruz". *Anadolu Ajansı*, 15 Haziran, 2021. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/cumhurbaskani-erdogan-susada-en-kisa-surede-baskonsolosluk-acmayi-planliyoruz/2274748>

Kaplan, Enes, ve İlkay Güder. 2018. "Kazakistan'la 5 anlaşma imzalandı." *Anadolu Ajansı*, 13 Eylül 2018. Erişim Tarihi: 12 Mart, 2024. <https://www.aa.com.tr/tr/gunun-basliklari/kazakistanla-5-anlasma-imzalandi/1254013>

Karaca, Emre, ve Fuat Kabakçı. 2022. "Kırgızistan Dışişleri Bakanı Kulubayev: Türkiye'nin FETÖ ile ilgili hassasiyetlerinin farkındayız." *Anadolu Ajansı*, Erişim Tarihi: 25 Şubat, 2024. <https://www.aa.com.tr/tr/gundem/kirgizistan-disisleri-bakani-kulubayev-turkiyenin-feto-ile-ilgili-hassasiyetlerinin-farkindayiz/2663226>

Karakoç, Emre. 2020. "Türkiye ve Özbekistan "1. Savunma Sanayii İşbirliği Toplantısı" gerçekleştirildi." *Defence Türk*, 7 Haziran, 2020. Erişim Tarihi: 11 Şubat, 2024. <https://www.defenceturk.net/turkiye-ve-ozbekistan-1-savunma-sanayii-isbirligi-toplantisi-gerceklestirildi>

Karakuzu, Salih. 2023. "Kırgızistan, Türkiye'den Anka SİHA satın aldı." *Haber Anadolu*, 06 Ağustos, 2023. Erişim Tarihi: 18 Aralık 2023. <https://www.haberanadolu.net/kirgizistan-turkiyeden-anka-siha-satin-aldi/11292/>

- Karaman Gündem. 2017. “TİKA Başkanı Çam’a Kazakistan’tan "Bağımsızlık Madalyası".” Erişim Tarihi: 28 Aralık 2023. <https://www.karamangundem.com/tika-baskani-cama-kazakistantan-bagimsizlik-madalyasi>
- Karasar, Hasan Ali. 2017. “Özbekistan-Türkiye ilişkilerinde tarihi adımlar.” *Anadolu Ajansı*, 01 Kasım, 2017. Erişim Tarihi: 18 Eylül 2023. <https://www.aa.com.tr/tr/analiz-haber/ozbekistan-turkiye-iliskilerinde-tarihi-adimlar/953488>
- Karasar, Hasan Ali. 2018. “Türkiye-Özbekistan ilişkilerinde tarihi aşama.” *Anadolu Ajansı*, 05 Mayıs, 2018. Erişim Tarihi: 18 Mart 2024. <https://www.aa.com.tr/tr/analiz-haber/turkiye-ozbekistan-iliskilerinde-tarihi-asama/1134181>
- Karımşakov, Kamalbek. 2017. “Kırgızistan’da Bağımsızlık Sonrası Geçiş Döneminde Ekonomik Reformlar ve Ekonomik Performans.” *Kırgızistan: Tarih-Toplum-Ekonomi-Siyaset*, C. Buyar editörlüğünde, 656. Bishkek: BYR Publishing House.
- Karluk, S.Rıdvan ve Ayşen Hiç Gencer. 2016. “Orta Asya’da Oluşturulan Ekonomik ve Siyasi Entegrasyonlar Kapsamında Türkiye Özbekistan İlişkileri.” *International Conference On Eurasian Economies, SESSION 2B: Bölgesel Çalışmalar*, (Ağustos): 220-227. <https://www.avekon.org/papers/1466.pdf>
- Kasapoğlu, Can. 2017. “Türkiye-Azerbaycan: Savunma iş birliğinden askeri ittifaka.” *Anadolu Ajansı*, 31 Ekim, 2017. Erişim Tarihi: 18 Ocak 2024. <https://www.aa.com.tr/tr/analiz-haber/turkiye-azerbaycan-savunma-is-birliginden-askeri-ittifaka/952323>
- Kasapoğlu, Can. 2020. “Turkey’s Heavy ‘Tiger’ Rocket Spotted in Azerbaijan’s Nakhchivan Exclave.” *Eurasia Daily Monitor*, May 18, 2020. Access Date: March 17, 2024. <https://jamestown.org/program/turkeys-heavy-tiger-rocket-spotted-in-azerbaijans-nakhchivan-exclave/>
- Kasapoğlu, Can. 2021. “Türk dünyası askeri jeopolitiğinde ‘SİHA’ faktörü.” *Anadolu Ajansı*, 30 Kasım, 2021. Erişim Tarihi: 09 Mart 2024. <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/turk-dunyasi-askeri-jeopolitiginde-siha-faktoru/2434467>
- Kayalı, Hülya. 2018. “Türkiye-Türkmenistan Ticari İlişkileri (1992–2014)”. *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 5, sy. 2 (Aralık): 160-99. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/mtad/issue/40573/487531>

Khudaiberdieva, Nurbibi. 2019. “Tarihsel Süreçte Türkiye’nin Dış Politikasında Orta Asya Ve Türkmenistan’ın Yeri: Bağımsızlıktan Günümüze.” *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 12, Sayı: 68.

<https://www.sosyalarastirmalar.com/articles/turkeys-foreign-policy-in-historical-process-of-central-asia-and-turkmenistans-place-from-independence-to-present.pdf>

Kırgızskaya Respublika Ministerstvo Yustitsii. 2000. “Protokol mejdu Ministerstvom oboronı Kırğızskoy Respubliki i Voorujennımi silami Turetskoy Respubliki ob obučenii podrazdeleniy spetsialnogo naznaçeniya.” Data dostupa: 19 fevralya 2024 g. <https://cbd.minjust.gov.kg/17063/edition/297155/ru>

Kızıltan, Alaattin, ve Ali Rıza Sandalcılar. 2011. “Türkiye’nin Dış Ticaretinde Ekonomik İşbirliği Teşkilatı’nın (ECO) Yeri Ve Önemi”. *Avrasya Etüdleri* 39, sy. 1 (Haziran 2011): 99-122. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/avrasya/issue/35353/392507>

Kim, Alexander ve Yuri Gruzlov. 2005. “Турецкий друг лучше новых двух.” Data dostupa: 04 марта 2024 г. MCH, <https://www.msn.kg/ru/news/11011/>

Kontinent. 2005. “Protokol mejdu Ministerstvom oboronı Kırğızskoy Respubliki i Generalnım ştabom Turetskoy Respubliki o predostavlenii materialno-tehniçeskoj pomoşchi dlya Voorujennih Sil Kırğızskoy Respubliki.” Data dostupa: 09 Marta 2024 g. https://continent-online.com/Document/?doc_id=30317298#pos=0;0

KOSGEB. 2024. “Türkmenistan İle KOBİ’ler Alanında İş Birliği.” Erişim Tarihi: 09 Şubat 2024. <https://www.kosgeb.gov.tr/site/tr/genel/detay/8972/turkmenistan-ile-kobiler-alaninda-is-birligi>

Kucera, Joshua. 2012. “Turkey Promises To Boost Military Aid To Kyrgyzstan.” *Eurasianet*, Jan 19, 2012. Access Date: March 15, 2024. <https://eurasianet.org/turkey-promises-to-boost-military-aid-to-kyrgyzstan>

Kudayarov, Kanıbek Akmatbekoviç. 2015. “Turetsko-kirgizskoe sotrudniçestvo v voennoy sfere.” *Povoljskogo instituta upravleniya Nauçnyj jurnal*, UDK: 327. Data dostupa: 19 Marta 2024 g. <http://vestnik.pags.ru/vestnik/archive/arhiv51/vestnik51.pdf>

Kurmanbekova, Adinai. 2021. “Kyrgyzstan and Turkey: Has a New Level of Relations Begun?.” *Cabar Asia*, April 19, 2021. Access Date: March 15, 2024. <https://cabar.asia/en/kyrgyzstan-and-turkey-has-a-new-level-of-relations-begun>

Kuryshzhan, Dana, ve Halil Altıntaş. 2022. “Kazakistan Ve Türkiye Arasındaki Dış Ticaret”. *International Journal of Volga - Ural and Turkestan Studies* 4, sy. 8 (Ağustos 2022): 275-94. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ijvuts/issue/72407/1158918>

Kussainova, Meiramgul. 2022. “Kazakistan Cumhurbaşkanı Tokayev: Türkiye ile stratejik ilişkileri geliştirmeye devam edeceğiz.” *Anaadolu Ajansı*, 12 Ekim, 2022. Erişim Tarihi: 19 Mart 2024. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/kazakistan-cumhurbaskani-tokayev-turkiye-ile-stratejik-iliskileri-gelistirmeye-devam-edecegiz/2709798>

Kutbe, Harun, ve Neriman Mehdiyev. 2023. Турция и Кыргызстан подписали план действий из 62 пунктов. *Anaadolu Ajansı*, 02 Ekim, 2023. Erişim Tarihi: 20 Mart 2024. <https://www.aa.com.tr/ru/%D1%8D%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D0%BA%D0%B0/%D1%82%D1%83%D1%80%D1%86%D0%B8%D1%8F-%D0%B8-%D0%BA%D1%8B%D1%80%D0%B3%D1%8B%D0%B7%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD-%D0%BF%D0%BE%D0%B4%D0%BF%D0%B8%D1%81%D0%B0%D0%BB%D0%B8-%D0%BF%D0%BB%D0%B0%D0%BD-%D0%B4%D0%B5%D0%B9%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B8%D0%B9-%D0%B8%D0%B7-62-%D0%BF%D1%83%D0%BD%D0%BA%D1%82%D0%BE%D0%B2/3132904>

Kyrgyz News. 2023. “Бишкек эл аралык кинофестивалдын биринчи конок өлкөсү Түркия болот.” Кирүү Күнү: 19 Апрель, 2024. <https://kyrgyz.news/?p=42416>

Limon, İlker. 2022. “*Süleyman Demirel’in Orta Asya Politikası (1991-2000)*.” Doktora Tezi, Trakya Üniversitesi. <https://dspace.trakya.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/trakya/8063/0188075.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

M5 Dergi. 2021. “TUZLA Sınıfı Karakol Botları.” Erişim Tarihi: 19 Nisan 2024. <https://m5dergi.com/savunma-haberleri/tuzla-sinifi-karakol-botlari/>

M5 Dergi. 2022. “Analiz: Orta Asya’da İHA-SİHA çağı ve Türkiye’nin üstlendiği rol.” Erişim Tarihi: 21 Nisan 2024. <https://m5dergi.com/one-cikan/analiz-orta-asyada-ihasiha-cagi-ve-turkiyenin-ustlendigi-rol/>

Magadow, Hasan. 2023. “Aşgabatda Türkiýe Respublikasynyň Medeniýet günleri başlady.” Türkmenistan Altyn Asyr, Giriş wagty: 12-nji dekabry, 2023 <https://turkmenistan.gov.tm/tk/habar/77697/asgabatda-turkiye-respublikasynyn-medeniyet-gunleri-baslady>

Malyasov, Dylan. 2016. “Turkmenistan has ordered to Turkey local-made armored vehicles.” Access Date: Jan 15, 2024. <https://defence-blog.com/turkmenistan-has-ordered-to-turkey-local-made-armored-vehicles/>

Manafov, Rizvan. 2011. “Azerbayjan i Turtsiya podpisali dva dogovora.” Data dostupa: 11 fevralya 2024 g. <https://www.anl.az/down/meqale/exo/2011/may/av142.htm>

Manas News. 2023. “KR ÖKM başçısı Boobek Ajikeevdin Türkiyaga bolgon iş saparının jıyıntıktarı.” Kirüü Künü: 08 Aprel, 2024. <https://kg.manas.news/kyrgyzstan/kr-km-bashchysy-boobek-azhikeevdin-trkijaga-bolgon-ish-saparynyn-zhyjyntyktary/>

Mecra. 2021. “Azerbaycan’ın Karabağ’daki zaferinin 1. Yılı.” *GZT*, 08 Kasım, 2021. Erişim Tarihi: 26 Aralık 2023. <https://www.gzt.com/mecra/azerbaycanin-karabagdaki-zaferinin-1-yili-3598193>

Medvedev, Andrey. 2013. “TransKaspiyskiy gazoprovod — istoriya nesbıvşıkhnya nadejd.” *TsentrAziya*, Data dostupa: 06 fevralya 2024 g. <https://centrasia.org/newsA.php?st=1364919540>

Mickeviciute, Rosita. 2024. “Top 10 World’s Best Military Drones in 2024 and Their Capabilities.” *Aero Time*, Jan 10, 2024. Access Date: March 15, 2024. <https://www.aerotime.aero/articles/25712-worlds-best-military-drones>

Milliyet. 2000. “Kazak küstahlığı.” Erişim Tarihi: 20 Kasım 2023. <https://www.milliyet.com.tr/siyaset/kazak-kustahligi-5335904>

Milliyet. 2010. “Davutoğlu’ndan Kırgızistan açıklaması.” Erişim tarihi: 21 Kasım 2023. <https://www.milliyet.com.tr/siyaset/davutoglundan-kirgizistan-aciklamasi-1251664>

Milliyet. 2014. “TİKA’dan Türkmenistan Kültür Haftası Etkinliklerine Destek.” Erişim Tarihi: 12 Nisan 2024. <https://www.milliyet.com.tr/yerel-haberler/ankara/tika-dan-turkmenistan-kultur-haftasi-etkinliklerine-destek-10278596>

Milliyet. 2016. “Özbekistan’da 16 yıl sonra Türk Cumhurbaşkanı.” Erişim tarihi: 23 Nisan 2024. <https://www.milliyet.com.tr/siyaset/ozbekistanda-16-yil-sonra-turk-cumhurbaskani-2346625>

Milliyet. 2017. “Kazak-Türk Dostluğunda Çeyrek Asır.” Erişim Tarihi: 20 Kasım 2023. <https://www.milliyet.com.tr/yerel-haberler/ankara/kazak-turk-dostlugunda-ceyrek-asir-12351795>

Ministry of Foreign Affairs of Turkmenistan. 2020. Political consultations between the Ministries of Foreign Affairs of Turkmenistan and Turkey. Access Date: March 19, 2024. <https://www.mfa.gov.tm/en/news/1996>

Mira, E. R. (2022). “Kırgızistan ve Tacikistan Sınır Sorunları.” Avrasya İncelemeleri Merkezi, UEP Rapor No: 2022/3. <https://avim.org.tr/UEPRapor/KIRGIZISTAN-VE-TACIKISTAN-SINIR-SORUNLARI>

Mira, E. R. (2023a). “Türkiye’nin Artan Askeri Sanayi Gücünün Türk Dünyasında Bölgesel Dengelere Etkisi”. Türk Dış Politikası Araştırma Merkezi (TUDPAM), Erişim Tarihi: 20 Nisan 2024. <https://tudpam.org/turkiyenin-artan-askeri-sanayi-gucunun-turk-dunyasinda-bolgesel-dengelere-etkisi/>

Mira, E.R. (2023b). İslam Karimov Sonrası Özbekistan’ın Orta Asya Politikaları. Orta Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi (ORASAM), Analiz Raporu no:2 <https://www.orasam.manas.edu.kg/analiz/AnalizEmrah.pdf>

Mira, E.R. ve Uslu, N. 2023. “2009-2014 Arasında Kırgızistan’daki Amerikan Üssü Krizi Çerçevesinde Kırgızistan’ın ABD ve Rusya İle İlişkilerinin Kırgızistan Dış Politikasına Etkisi.” *Türk Dünyası Jeopolitiği*, editör Ö. Faruk Kahraman editörlüğünde, 155-173. İstanbul: Nobel Akademik Yayıncılık

Moiseeva, Svetlana. 2014. “Voenniy attaş Turtsii zaverşil dipmissiyu v Kırgızstane.” Kirüü datası: 2-fevralı, 2024. https://www.vb.kg/doc/282478_voennyy_attashe_tyrcii_zavershil_dipmissiu_v_kyrgyzstane.html

Mozgovoy, Aleksandr. 2022. “Voenno-morskie sily Turkmenistana: kaçestvennoe sovershenstvovanie. Kaspiyskiy Institut Strategiçeskih Issledovaniy.” Data dostupa: 26 fevralya 2024 g. <https://caspian.institute/product/mozgovoj-aleksandr/voenno-morskie-sily-turkmenistana-kachestvennoe-sovershenstvovanie-38360.shtml>

- MSİ Dergisi. 2016. “3. Kara Sistemleri Semineri Özel Sayısı” Sayı:137, Kasım 2016 (11). <https://reader.magzter.com/preview/1k2ulfpw2at6gf392j4tyx1958950/195895?lang=tr>
- Mullojanov, Parviz. (2024). “Turkey’s influence grows in Central Asia through Azerbaijan and OTS.” New.az International, 27 May 2024. <https://news.az/news/-turkey%E2%80%99s-influence-grows-in-central-asia-through-azerbaijan-and-ots->
- Musayev, Yahya. 2011. “Harp Tekniği Sahada Azərbaycan-Türkiye Emektaşlığı (1991-2011).”. *Azərbaycan - Türkiyə Əlaqələri Son 20 İldə - Uğurlar və İmkanlar*. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi, Azərbaycan-Türkiyə iş adamları birliyi. Bakı: CBS Polygraphic Production, 125-129. <https://ebooks.az/ru/book/ikypmfq>
- Mutlu, Sefa. 2022. “Türkiye ile Özbekistan Arasında 10 Anlaşma İmzalandı.” *Anadolu Ajansı*, Erişim Tarihi: 18 Şubat 2024. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/turkiye-ile-ozbekistan-arasinda-10-anlasma-imzalandi/2549603>
- Naskali, Emine Gürsoy. 2001. *Bağımsız Kırgızistan Düşümler ve Çözümler*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi. 2023. “III. Uluslararası Türk Dünyası İletişim ve Sanat Sempozyumu.” <https://tdiletisimvesanatsempozyumu.com/>
- NTV. 2018. “Cumhurbaşkanı Erdoğan’dan Kırgızistan’da FETÖ mesajı.” Erişim Tarihi: 18 Ocak 2024. <https://www.ntv.com.tr/turkiye/cumhurbaskani-erdogandan-kirgizistanda-feto-mesaji,82AtG3kve0a3DAFrkevctQ>
- Nurdinova, Shoir. 2022. “O‘zbekiston - Turkiya: savdo-iqtisodiy hamkorlik istiqbollari.” Iqtisodiy tadqiqotlar va islohotlar markazi. Kirish sanasi: 18 fevral 2024. <https://review.uz/uz/post/uzbekistan-turciya-perspektiv-torgovo-ekonomicheskogo-sotrudnichestva>
- Nusretoğlu, Telman. 2022. “Bağımsızlığının İlk Yıllarında Azerbaycan’ın Sosyo-Kültürel Öze Dönüş Süreci ve Türkiye’nin Rolü”. *Karadeniz Araştırmaları*. XIX/73: 1-11. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2336503>
- Official Website of the President of Uzbekistan. 2022. “Uzbekistan and Turkey to Rise Relations to A Comprehensive Strategic Partnership.” Access Date: March 21, 2024. <https://president.uz/en/lists/view/5090>

ORASAM. 2017. “Özbekistan ve Türkiye 3,5 Milyar Dolarlık Anlaşmaya İmza Attılar.” Erişim Tarihi: 28 Aralık 2023. <https://orasam.manas.edu.kg/index.php/tr/ozbekistan/256-zbekistan-ve-t-rkiye-3-5-milyar-dolarl-k-anla-maya-imza-att-lar>

ORASAM. 2018a. “TİKA'dan Kırgızistan'a bir Türk Dili ve Kültür Merkezi daha.” Erişim Tarihi: 12 Şubat 2024. <https://orasam.manas.edu.kg/index.php/tr/kirgizistan/1307-tika-dan-k-rg-zistan-a-bir-t-rk-dili-ve-k-lt-r-merkezi-daha-2>

ORASAM. 2018b. “Kırgızistan ile Türkiye 12 yeni anlaşma imzaladı.” Erişim Tarihi: 28 Ocak 2024. <https://orasam.manas.edu.kg/index.php/tr/kirgizistan/970-k-rg-zistan-ile-t-rkiye-12-yeni-anla-ma-imzalad>

Orman, Yakup Kaan. 2023. En çok İHA'ya sahip ülkeler belli oldu! Türkiye kaçınıcı sırada?. *Shift Delete.net*, 3 Temmuz, 2023. Erişim Tarihi: 28 Mart 2024. <https://shiftdelete.net/en-cok-ih-sahip-ulke-hangisi>

ORYX. 2021. “Small But Deadly – Turkish Fast Attack Craft In Service With Turkmenistan.” Access Date: March 22, 2024. <https://www.oryxspioenkop.com/2021/03/small-but-deadly-turkish-fast-attack.html>

ORYX. 2022a. “Friendship Through Arms: Turkmenistan's Fighting Vehicles.” Access Date: March 24, 2024. <https://www.oryxspioenkop.com/2022/10/friendship-through-arms-turkmenistans.html>

ORYX. 2022b. “Turkmenistan's Path To Drone Power.” Access Date: March 22, 2024. <https://www.oryxspioenkop.com/2022/02/turkmenistans-path-to-drone-power.html>

OSTİM. 2012. OTOKAR, “Kazakistan'da “Cobra” Üretecek”. Erişim Tarihi: 02 Nisan 2024. <https://www.ostimgazetesi.com/dis-ticaret/OTOKAR-kazakistanda-cobra-uretecek-haberi-2148>

Özalp, Görkem Ozan. 2015. “*Avrasya Askerî Statülü Kolluk Kuvvetleri Teşkilâtı (TAKM)*.” Yüksek Lisans Tezi, T.C. Necmettin Erbakan Üniversitesi. <https://acikerisim.erbakan.edu.tr/items/acfee85-99d0-4bda-929b-11bf4cfd0c4f>

Özlü, Hüsnü. 2021. “Atatürk Döneminde Türk Savunma Sanayii.” Atatürk Ansiklopedisi, 09 Nisan. Erişim Tarihi: 02 Nisan 2024. <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ataturk-doneminde-turk-savunma->

[sanayii/#:~:text=K%C4%B1r%C4%B1kkale%20Barut%20Fabrikas%C4%B1%2C%20Bak%C4%B1rk%C3%B6y%20Barut,%C5%9Eakir%20Z%C3%BCmre%20Bey%20taraf%C4%B1ndan%20kurulmu%C5%9Ftur.](#)

Özsoy, Bahar. 2023. “1918’den 2023’e Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinin Askeri Boyutu”. *Güvenlik Stratejileri Dergisi* 19, sy. 46 (Aralık 2023): 585-605. <https://doi.org/10.17752/guvenlikstrtj.1354438>.

Parlak, Turhan. 2002. *Geleneksel Kazak Halı Sanatı ve TİKA Aral Bölgesi El Halıcılığını Geliştirme Projesi*. Ankara: Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı Yayınevi.

Pirinççi, Ferhat. 2023. “Azerbaycan’da YTB ve Türkiye Mezunları.” Erişim Tarihi: 09 Nisan 2024. <https://www.setav.org/azerbaycanda-ytb-ve-turkiye-mezunlari/>.

Podrobn.uz. 2023. “Mirziyoevu pokazali turetskie bespilotniki, kotorie ispolzuyutsya dlya ohrani granits s Afganistanom.” ” Data dostupa: 24 marta 2024 g. https://podrobno.uz/cat/politic/mirziyeevu-pokazali-turetskie-bespilotniki-kotorye-ispolzuyutsya-dlya-okhrany-granitsy-s-afganistano/?sphrase_id=7726914

Posolstvo Respubliki Uzbekistan v Turetskoy Respublike. 2024. “Kulturno-gumanitarnoe sotrudnicestvo.” Data dostupa: 11 yanvarya 2024 g. <https://www.uzembassy.org.tr/page/225>

Putz, Catherine. 2017. “Turkmenistan’s Gülenist Crackdown.” *The Diplomat*, June 10, 2017. Access Date: March 28, 2024. <https://thediplomat.com/2017/06/turkmenistans-gulenist-crackdown/>

Qazaqstan Respublikası Premer-Ministrinin Resmi Aqparattıq Resursı. 2022. “Nur-Sultanda Qazaqstan-Türkiye biznes-forumı ötti.” Qol jetkizu küni: 02 aqpan 2024 j. <https://primeminister.kz/news/nur-sultanda-kr-premer-ministrinin-toragalygymen-kazakistan-turkiya-biznes-forumy-otti-422428>

Qazaqstan Respublikası Sırtqı İster Ministrliği. 2023. “Qazaqstan Respublikası men Türik Respublikası arasındaki qatınastar.” QR SIM, Baspasöz ortalığı, Maqalalar. Qol jetkizu küni: 02 aqpan 2024 j. <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa/press/article/details/513?lang=kk&ysclid=lt8y9et4f4943628925>

Qazaqstan. 2015. “Qazaqstan men Türkiya arasındağı sawda-ekonomikalıq ıntımaqtastıq мәseleleri talqlandı.” Kırüü Künü: 08 Aprel, 2024. <https://qazaqstan.tv/news/102843/>

Radio Free Europe/Radio Liberty. (RFE/RL). 2010. “Turkey, Azerbaijan Agree To Joint Military Arms Venture.” Access Date: March 18, 2024. https://www.rferl.org/a/Turkey_Azerbaijan_Agree_To_Joint_Military_Arms_Venture/211138.html

Raimbekova, Aliia. 2018. “Erdoğan ile Nazarbayev ortak hedefler için buluşacak.” Erişim Tarihi: 02 Şubat 2024. <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/erdogan-ile-nazarbayev-ortak-hedefler-icin-bulusacak-/1253308>

Rehimov, Ruslan. 2019. “Türk Konseyi 7. Zirvesi’nde Liderlerden Önemli Mesajlar”. Erişim Tarihi: 12 Şubat 2024. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/turk-konseyi-7-zirvesinde-liderlerden-onemli-mesajlar/1614655>

Rehimov, Ruslan. 2020. “Yunus Emre Enstitüsü ile Azerbaycan arasında iş birliği protokolleri imzalandı.” Erişim Tarihi: 02 Mart 2024. <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/yunus-emre-enstitusu-ile-azerbaycan-arasinda-is-birligi-protokolleri-imzalandi/2055610>

Rehimov, Ruslan. 2023. “Azerbaycan’ın zafer kazandığı 2. Karabağ Savaşı’nın üzerinden 3 yıl geçti.” Erişim Tarihi: 27 Şubat 2024. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/azerbaycanin-zafer-kazandigi-2-karabag-savasinin-uzerinden-3-yil-gecti/3001917>

Rejepova, Tavus. 2015. “Foreign Ministers of Turkey, Azerbaijan and Turkmenistan Discuss Energy and Transportation in Ashgabat.” Access Date: April 18, 2024. <http://www.cacianalyst.org/publications/field-reports/item/13147-foreign-ministers-of-turkey-azerbaijan-and-turkmenistan-discuss-energy-and-transportation-in-ashgabat.html>

Report. 2023. “Koroğlu operasının yeniden səhnələşdirilməsi planlaşdırılır.” Giriş tarixi: 18 aprel 2024. <https://report.az/medeniyyet-siyaseti/koroglu-operasi-gelen-il-yeniden-sehnelesdirilecek/>

Resmi Gazete. 1994. “Milletlerarası Andlaşma.” <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/21945.pdf>

Resmi Gazete. 2008. “Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Kazakistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Uzun Vadeli Ekonomik İşbirliği Programı.”
<https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2008/03/20080320-5.htm>

Resmi Gazete. 2011. “Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Stratejik. Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması.”
<https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2011/05/20110528M1-30-1.pdf>

Resmi Gazete. 2021. “Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Tercihli Ticaret Anlaşması.”
[http://denetsel.com/SF/634/T%C3%9CRK%C4%B0YE%20AZERBAYCAN%20TERC%C4%B0HL%C4%B0%20T%C4%B0CARET%20ANLA%C5%9EMASI%20\(TTA\).pdf](http://denetsel.com/SF/634/T%C3%9CRK%C4%B0YE%20AZERBAYCAN%20TERC%C4%B0HL%C4%B0%20T%C4%B0CARET%20ANLA%C5%9EMASI%20(TTA).pdf)

Resmi Gazete. 2022. “Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Özbekistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Güvenlik Alanında Eğitim Ve Öğretime İlişkin İş Birliği Anlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun.”
<https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2022/04/20220429-1.htm>

Roza.kg. 2018. “Okutuuçu jana önüktürüüçü materialdardı satış aluuda TİKA «Jayloo önügüü borborloruna» üçüncü jıl katarı menen jardam berip jatat.” Kirüü Künü: 08 Aprel, 2024. <https://roza.kg/ky/press-center/news/4525>

Sabah. 2011. “Kırgızistan’a 10 milyon dolar hibe.” Erişim Tarihi: 09 Mart 2024. <https://www.sabah.com.tr/ekonomi/2011/10/28/kirgizistana-10-milyon-dolar-hibe>

Sabah. 2016. “FETÖ, Özbekistan'da da huzuru, güveni bozmaya çalıştı.” Erişim Tarihi: 1 Mart 2024. <https://www.sabah.com.tr/dunya/feto-ozbekistanda-da-huzuru-guveni-bozmaya-calisti-3700051>

Sadık, Ramin. 2023. “Türk Birliği Mümkün mü?”. Erişim Tarihi: 16 Mart 2024. <https://fikirturu.com/jeo-politik/turk-birligi-mumkun-mu/>

Safonkina, Elizaveta Andreeevna. 2014. “Turtsiya kak novıy aktor politiki «Myagkoy sılı».” Vestnik mejdunarodnih organizatsiy. Data dostupa: 01 fevralya 2024 g. <https://cyberleninka.ru/article/n/turtsiya-kak-novyy-aktor-politiki-myagkoy-sily>

Sağlık Şahin, Selcan. 2009. “2. Cengiz Aytmатов Günleri” Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, Sayı 6, (Ekim 2009): 131-136. DOI: 10.1501/MTAD.6.2009.4.50.

Salantur, Sefa. 2012. “TBMM Başkanı Çiçek Kazakistan’da.” Erişim Tarihi: 1 Nisan 2024. <https://www.haberler.com/guncel/tbmm-baskani-cicek-kazakistan-da-3969666-haberi/>

Sanayi Gazetesi. 2022. “Savunma Sanayi’nde Yerlilik Oranı Yüzde 80’lere Ulaştı”. Erişim Tarihi: 2 Nisan 2024. <https://sanayigazetesi.com.tr/savunma-sanayinde-yerlilik-orani-yuzde-80lere-ulasti/>

Savunma Sanayi Müsteşarlığı. 2011. “Savunma Sanayinde Pasifik Seferberliği.” Savunma Sanayii Gündemi Dergisi, 15.Sayı. http://www.ssm.gov.tr/anasayfa/kurumsal/SSM%20Dergisi/SSM_15.pdf .

Savunma Sanayi Müsteşarlığı. 2014. “Taarruz Taktik Keşif Helikopteri (ATAK).” Erişim Tarihi: 11 Nisan 2024. <https://archive.md/20140628123337/http://www.ssm.gov.tr/anasayfa/projeler/Sayfalar/proje.aspx?projeID=87#selection-3289.0-3289.39>

Savunma Sanayi. 2024. “ASELSAN ile Özbekistan Silahlı Kuvvetleri Arasında “İyi Niyet Beyanı” İmzalandı.” Erişim Tarihi: 16 Nisan 2024. <https://www.savunmasanayi.org/aselsan-ile-ozbekistan-silahli-kuvvetleri-arasinda-iyi-niyet-beyani-imzalandi/>

Savunma Sanayii Dergilik. 2020. “Silah üreten fabrikası, soba üreten fabrikaya dönüştürülen kahraman: Şakir Zümre.” Erişim Tarihi: 17 Aralık 2023. <https://www.savunmasanayiidergilik.com/tr/HaberDergilik/Silah-ureten-fabrikasi-soba-ureten-fabrikaya-donusturulen-kahraman-sakir-Zumre#:~:text=%C5%9Eakir%20Z%C3%BCmre%2C%201925%20y%C4%B1%C4%B1nda%20%C4%B0stanbul,silah%20ve%20cephane%20fabrikas%C4%B1n%C4%B1%20kurdu.>

Savunma Sanayist. 2023. “Bomba İddia: Kazakistan’a 4.4 milyar dolara 834 OTOKAR ARMA.” Erişim Tarihi: 21 Aralık 2023. <https://www.savunmasanayist.com/bomba-iddia-kazakistana-4-4-milyar-dolara-834-OTOKAR-arma/>

Savunma Sanayist. 2021a. Azerbaycan’a SOM Füzesi ihracatı. Erişim Tarihi: 21 Ocak 2024. <https://www.savunmasanayist.com/azerbaycana-som-fuzesi-ihracati/>

Savunma Sanayist. 2021b. Aliyev: “En modern Türk silahlarını alacağız”. Erişim Tarihi: 21 Ocak 2024. <https://www.savunmasanayist.com/aliyev-en-modern-turk-silahlarini-alacagiz/>

Savunma Sanayist. 2021c. “Türkiye’den Türkmenistan’a Korvet teslimatı.” Erişim Tarihi: 21 Ocak 2024. <https://www.savunmasanayist.com/turkiyeden-turkmenistana-korvet-teslimati/>

Savunma Sanayist. 2024. “Savunma Sanayii İhracatı: Ocak 2023.” Erişim Tarihi: 17 Aralık 2023. <https://www.savunmasanayist.com/savunma-sanayii-ihracati-ocak-2023-2/>

Savunma TR 2021. “Türk savunma sanayiinin katma değer ismi: Şakir Zümre.” Erişim Tarihi: 21 Ocak 2024. <https://www.savunmatr.com/turk-savunma-sanayiinin-katma-deger-ismi-sakir-zumre/>

Siyaset Dergisi. 2017. “Cumhurbaşkanı Erdoğan’ın Kazakistan Ziyareti.” Erişim Tarihi: 21 Ocak 2024. <https://siyasetdergisi.com.tr/cumhurbaskani-erdoganin-kazakistan-ziyareti/>

SOCAR Türkiye. 2019. “SOCAR Türkiye Şirket Profili Raporu 2019.” Erişim Tarihi: 11 Ocak 2024. <https://socar.com.tr/uploads/raporlar/socar-t%C3%BCrkiye-%C5%9Firket-profil-2019.pdf>

SONDAKİKA. 2014. “Milli Savunma Bakanı Yılmaz, Kırgızistan’da.” Erişim Tarihi: 29 Ocak 2024. <https://www.sondakika.com/guncel/haber-milli-savunma-bakani-yilmaz-kirgizistan-da-6516576/>

Souleimanov, Emil, and Lia Evoyan. 2012. “Two Positions on the Nagorno-Karabakh War: Russian and Turkish (1990-1994)”. *Central Asia and the Caucasus* 13 (4): 8-16. <https://cyberleninka.ru/article/n/two-positions-on-the-nagorno-karabakh-war-russian-and-turkish-1990-1994>

STAR. 2018. “Dünyaya Türkçe seslenen radyo.” Erişim Tarihi: 28 Ocak 2024. <https://www.star.com.tr/yerel-haberler/dunyaya-turkce-seslenen-radyo-3545767/>

STEELRADAR. 2015. “ASO, Kazakistan’da OSB Kuracak.” Erişim Tarihi: 08 Şubat 2024. <https://www.steelradar.com/en/aso-kazakistan-da-osb-kuracak-30163/>

Stepuşova, Lyubov. 2020. “Turtsiya, Kazahstan i Uzbekistan budut voevat za "prarodinu". S kem?” Data dostupa: 24 marta 2024 g. https://www.pravda.ru/world/1546036-turkey_kazakhstan/

Suneson, Grant. 2023. “The Most Powerful Military Drones in the World. 24\7 Wallst, Special Report.” Access Date: April 28, 2024. <https://247wallst.com/special-report/2023/07/29/the-most-powerful-military-drones-in-the-world/>

Super Haber. 2021. “FETÖ’ye yeni darbe! Yakalanan Orta Asya Genel Sorumlusu Orhan İnandı kim?.” Erişim Tarihi: 01 Nisan 2024. <https://www.superhaber.com/fetoye-yeni-darbe-yakalanan-orta-asya-genel-sorumlusu-orhan-inandi-kim-haber-346972>

Şahin, Anıl. 2023. “Havacıların T70 Helikopterindeki rengin sebebi ortaya çıktı.” Erişim Tarihi: 01 Nisan 2024. <https://www.savunmasanayist.com/f-16-blok-70-turk-hava-kuvvetlerine-ne-katar/>

Şahin, Anıl. 2018a. “Azerbaycan’a TRG-300 KAPLAN Füzesi.” Erişim Tarihi: 01 Nisan 2024. <https://www.savunmasanayist.com/azerbaycana-tr-300-kaplan-fuzesi/>

Şahin, Anıl. 2018b. “Azerbaycan savaş gemisine “MUHAFİZ” gücü.” Erişim Tarihi: 01 Nisan 2024. <https://www.savunmasanayist.com/azerbaycan-savas-gemisine-muhafiz-gucu/>

Şani, Ahmet Esad ve Ülviyya Amuyeva. 2019. “Özbekistan konulu sempozyum İstanbul'da açıldı.” *Anadolu Ajansı*, 15 Haziran, 2019. Erişim Tarihi: 07 Mart 2024. <https://www.aa.com.tr/ru/o%D0%B1%D1%89%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B2-%D0%BE/%D0%B2-%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BC%D0%B1%D1%83%D0%BB%D0%B5-%D0%BE%D1%82%D0%BA%D1%80%D1%8B%D0%BB%D1%81%D1%8F-%D1%81%D0%B8%D0%BC%D0%BF%D0%BE%D0%B7%D0%B8%D1%83%D0%BC-%D0%BF%D0%BE-%D1%83%D0%B7%D0%B1%D0%B5%D0%BA%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D1%83-/1505090>

Şardan, Tolga. 2011. “İBDA-C’li Kırgızistan’dan hiç?’zor’lanmadan iade!.” *Milliyet*, Erişim Tarihi: 17 Mart 2024. <https://www.milliyet.com.tr/gundem/ibda-c-li-kirgizistan-dan-hic-zor-lanmadan-iade-1428118>

T.C Milli Savunma Bakanlığı. 2022. “Millî Savunma Bakanı Hulusi Akar, Özbekistan Savunma Bakanı Korg. Bahadır Kurbanov ile Bir Araya Geldi”. Erişim Tarihi: 11 Nisan 2024. <https://www.msb.gov.tr/SlaytHaber/23112022-42384>

T.C. Dışişleri Bakanlığı. 2014a. “Türkiye, Azerbaycan ve Türkmenistan Dışişleri Bakanları Üçlü Toplantısı’nın ilki Bakü’de gerçekleştirildi.” Erişim Tarihi: 26 Şubat 2024. https://www.mfa.gov.tr/turkiye_-azerbaycan-ve-turkmenistan-disisleri-bakanlari-uclu-toplantisi_nin-ilki-baku_de-gerceklestirildi.tr.mfa

T.C. Adalet Bakanlığı. 2006. “Türkiye Cumhuriyeti İle Kırgız Cumhuriyeti Arasında Hukuki, Ticari ve Cezai Konularda Adli İşbirliği Anlaşması.” Erişim Tarihi: 18 Mart 2024.

<https://diabgm.adalet.gov.tr/Resimler/Dokuman/1382020144952K%C4%B1rg%C4%B1zistan%20Ceza%20Adli%20%C4%B0%C5%9Fbirli%C4%9Fi%20Anla%C5%9Fmas%C4%B1.pdf>

T.C. Azerbaycan Büyükelçiliği. 2023. “İkili Taraflı İlişkiler, Diğer Alanda İlişkiler.” Erişim Tarihi: 19 Mart 2024. <https://ankara.mfa.gov.az/tr/content/101/diger-alanlarda-iliskiler>

T.C. Cumhurbaşkanlığı. 2000a. “Kazakistan Savunma Bakanı’nı kabul hk.” Erişim Tarihi: 17 Mart 2024. <https://tccb.gov.tr/basin-aciklamalari-ahmet-necdet-sezer/1720/4246/kazakistan-savunma-bakanini-kabul-hk>

T.C. Cumhurbaşkanlığı. 2000b. “Kırgızistan Cumhurbaşkanı Askar Akaev tarafından onuruna verilen akşam yemeğinde yaptıkları konuşma.” Erişim Tarihi: 21 Mart 2024. <https://www.tccb.gov.tr/konusmalari-ahmet-necdet-sezer/1721/7450/kirgizistan-cumhurbaskani-askar-akaev-tarafindan-onuruna-verilen-aksam-yemeginde-yaptiklari-konusma>

T.C. Cumhurbaşkanlığı. 2002. “Kırgızistan Cumhurbaşkanı Askar AKAEV ile görüşmelerinden sonra basına yaptıkları açıklama.” Erişim Tarihi: 19 Mart 2024. <https://www.tccb.gov.tr/basin-aciklamalari-ahmet-necdet-sezer/1720/5054/kirgizistan-cumhurbaskani-askar-akaev-ile-gorusmelerinden-sonra-basina-yaptiklari-aciklama>

T.C. Cumhurbaşkanlığı. 2003. “Kazakistan Büyükelçiliği açılış töreninde yaptıkları konuşma.” Erişim Tarihi: 11 Mart 2024. <https://www.tccb.gov.tr/konusmalari-ahmet-necdet-sezer/1721/7641/kazakistan-buyukelciligi-acilis-torende-yaptiklari-konusma>

- T.C. Cumhurbaşkanlığı. 2009. “Kırgız Cumhuriyeti Meclisi’nde Yaptıkları Konuşma.” Erişim Tarihi: 23 Mart 2024. <https://www.tccb.gov.tr/konusmalari--abdullah-gul-/1724/17491/kirgiz-cumhuriyeti-meclisinde-yaptiklari-konusma>
- T.C. Cumhurbaşkanlığı. 2015a. “Türkiye Olarak Türkmenistanlı Kardeşlerimizin Yanındayız.” Erişim Tarihi: 04 Ocak 2024. <https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/29615/turkiye-olarak-turkmenistanli-kardeslerimizin-yanindayiz>
- T.C. Cumhurbaşkanlığı. 2015b. “Türkmenistan.” Erişim Tarihi: 04 Ocak 2024. <https://www.tccb.gov.tr/yurt-disi-ziyaretler/355/37283/turkmenistan>
- T.C. Cumhurbaşkanlığı. 2015d. “FETÖ Sadece Türkiye’ye Karşı Değil, Varlık Gösterdiği Tüm Ülkelere Tehdit Teşkil Ediyor.” Erişim Tarihi: 03 Mart 2024. <https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/49905/feto-sadece-turkiyeye-karsi-degil-varlik-gosterdigi-tum-ulkelere-tehdit-teskil-ediyor>
- T.C. Cumhurbaşkanlığı. 2017. “Cumhurbaşkanı Erdoğan, Kazakistan’a Gitti.” Erişim Tarihi: 13 Mart 2024. <https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/83357/cumhurbaskani-erdogan-kazakistana-gitti>
- T.C. Cumhurbaşkanlığı. 2018a. “Özbekistan Ziyareti.” Erişim Tarihi: 05 Ocak 2024. <https://www.tccb.gov.tr/yurt-disi-ziyaretler/355/92828/ozbekistan>
- T.C. Cumhurbaşkanlığı. 2018b. “Kırgızistan.” Erişim Tarihi: 13 Mart 2024. <https://www.tccb.gov.tr/yurt-disi-ziyaretler/355/96406/kirgizistan>
- T.C. Cumhurbaşkanlığı. 2018c. “Türkiye-Kırgızistan İş Forumunda Yaptıkları Konuşma”. Erişim Tarihi: 14 Mart 2024. <https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/96516/turkiye-kirgizistan-is-forumunda-yaptiklari-konusma>
- T.C. Cumhurbaşkanlığı. 2021. “Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Müttefiklik İlişkileri Hakkında “ŞUŞA BEYANNAMESİ”.” Erişim Tarihi: 15 Ocak 2024. <https://www.tccb.gov.tr/assets/dosya/2021-06-15-Azaebaycan-SusaBeyannamesi.pdf>
- T.C. Cumhurbaşkanlığı. 2022a. “Atacağımız ortak adımlarla Özbekistan’la ticaret hacmimizi 10 milyar dolar seviyesine çıkaracağız.” Erişim Tarihi: 15 Ocak 2024.

<https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/136309/-atacagimiz-ortak-adimlarla-ozbekistan-la-ticaret-hacmimizi-10-milyar-dolar-seviyesine-cikaracagiz->

T.C. Cumhurbaşkanlığı. 2022b. “Sayın Cumhurbaşkanımızın Kazakistan’ı ziyaretine ilişkin basın açıklaması.” Erişim Tarihi: 28 Aralık 2023. <https://www.tccb.gov.tr/basin-aciklamalari/365/140090/sayin-cumhurbaskanimizin-kazakistan-i-ziyaretine-iliskin-basin-aciklamasi>

T.C. Cumhurbaşkanlığı.. 2015c. “Avrasya’nın İki Büyük Ülkesi Türkiye ve Kazakistan’ın Büyük Potansiyeli Var.” Erişim Tarihi: 03 Mart 2024. <https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/30159/avrasyanın-iki-buyuk-ulkesi-turkiye-ve-kazakistanin-buyuk-potansiyeli-var>

T.C. Dışışleri Bakanlığı. 2000. “Dışışleri Güncesi Temmuz 2000.” Ankara: Araştırma ve Yayın Dairesi Başkanlığı. <http://diad.mfa.gov.tr/diad/gunce/temmuz-2000.pdf>

T.C. Dışışleri Bakanlığı. 2010a. “Dış Politika, Dış Politika Kronolojisi, 2010, Mayıs.” Erişim Tarihi: 18 Aralık 2023. https://www.mfa.gov.tr/mayis_.tr.mfa

T.C. Dışışleri Bakanlığı. 2010b. “2010 Yılı Faaliyet Raporu.” <https://www.mfa.gov.tr/data/bakanlik/2010faaliyetraporu.pdf>

T.C. Dışışleri Bakanlığı. 2010c. “Dışışleri Bakanı Ahmet Davutoğlu’nun Kırgızistan’ı Ziyareti Hk.” No: 147, 01 Temmuz 2010. Erişim Tarihi: 08 Aralık 2023. https://www.mfa.gov.tr/no_-147_-01-temmuz-2010_-disisleri-bakani-ahmet-davutoglu_nun-kirgizistan_i-ziyareti-hk_.tr.mfa

T.C. Dışışleri Bakanlığı. 2012a. “2012 Yılı İdare Faaliyet Raporu.” <https://www.mfa.gov.tr/data/bakanlik/2012-faaliyet-raporu.pdf>

T.C. Dışışleri Bakanlığı. 2012b. “Ekim.” Erişim Tarihi: 28 Aralık 2023. https://www.mfa.gov.tr/ekim____.tr.mfa

T.C. Dışışleri Bakanlığı. 2013a. “Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında 13 Kasım 2013 Tarihinde Düzenlenen Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi Üçüncü Toplantısı Sonuçlarına İlişkin Ortak Açıklama.” Erişim Tarihi: 27 Ocak 2024. <https://www.mfa.gov.tr/turkiye-cumhuriyeti-ile-azerbaycan-cumhuriyeti-arasinda-13-kasim-2013-tarihinde-duzenlenen-yuksek-duzeyli-stratejik-isbirligi-ko.tr.mfa>

T.C. Dışışleri Bakanlığı. 2013b. “Türkiye-Azerbaycan Yüksek Düzeyli Stratejik Konseyi’nin Üçüncü Toplantısı Ankara’da gerçekleştirildi.” Erişim Tarihi: 26 Ocak 2024. https://www.mfa.gov.tr/turkiye_azerbaycan-yuksek-duzeyli-stratejik-konseyi_nin-ucuncu-toplantisi-ankara_da-gerceklestirildi.tr.mfa

T.C. Dışışleri Bakanlığı. 2014b. “Türkiye-Kırgızistan Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi’nin III. Toplantısı ülkemizde gerçekleştirildi.” Erişim Tarihi: 27 Ocak 2024. https://www.mfa.gov.tr/turkiye_kirgizistan-yuksek-duzeyli-stratejik-isbirligi-konseyi_nin-iii_-toplantisi-ulkemizde-gerceklestirildi.tr.mfa

T.C. Dışışleri Bakanlığı. 2015. “Dışışleri Bakanı Çavuşoğlu Cumhurbaşkanı Erdoğan’a refakaten Kazakistan’a ziyaret gerçekleştirdi.” Erişim Tarihi: 28 Ocak 2024. https://www.mfa.gov.tr/disisleri-bakani-cavusoglu-cumhurbaskani-erdogan_a-refakaten-kazakistan_a-ziyaret-gerceklestirdi.tr.mfa

T.C. Dışışleri Bakanlığı. 2016. “Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan ve Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev’in İslami Yakınlaşmaya İlişkin Ortak Bildirisi.” Erişim Tarihi: 22 Şubat 2024. <https://www.mfa.gov.tr/joint-declaration-of-the-president-of-the-republic-of-kazakhstan-nursultan-nazarbayev-and-the-president-of-the-republic-of-turke.tr.mfa>

T.C. Dışışleri Bakanlığı. 2018. “Sayın Bakanımızın Taşkent’e Gerçekleştireceği Ziyaret Hk.” No: 89, 26 Mart 2018. Erişim Tarihi: 24 Mart 2024. https://www.mfa.gov.tr/no_89_-sayin-bakanimizin-taskent-e-gerceklestirecegi-ziyaret-hk.tr.mfa

T.C. Dışışleri Bakanlığı. 2019. “No: 272, Özbekistan’ın Türk Konseyi’ne Tam Üye Olarak Katılımı Hk.” Erişim Tarihi: 22 Mart 2024. https://www.mfa.gov.tr/no_272_-ozbekistan-in-turk-konseyi-ne-tam-uye-olarak-katilimi-hk.tr.mfa

T.C. Dışışleri Bakanlığı. 2022. “Türkiye - Özbekistan Siyasi İlişkileri.” Erişim Tarihi: 12 Mart 2024. <https://www.mfa.gov.tr/turkiye-ozbekistan-cumhuriyeti-siyasi-iliskileri.tr.mfa>

T.C. Dışışleri Bakanlığı. 2023a. “Türk Konseyi” Erişim Tarihi: 19 Şubat 2024. <https://www.mfa.gov.tr/turk-konseyi.tr.mfa> .

T.C. Dışışleri Bakanlığı. 2023b. “2022 Yılı İdare Faaliyet Raporu.” http://www.sp.gov.tr/upload/xSPRapor/files/1jb9M+DISISLERI_BAKANLIGI_2022_I_DARE_FAALIYET_RAPORU.pdf

T.C. Dışişleri Bakanlığı. 2024. “Türkiye - Kırgızistan Siyasi İlişkileri.” Erişim Tarihi: 02 Şubat 2024. <https://www.mfa.gov.tr/turkiye-kirgizistan-cumhuriyeti-siyasi-iliskileri.tr.mfa>

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. 2012. “Türkmenistan Kültür Günleri Programı.” Erişim Tarihi: 17 Mart 2024. <https://www.ktb.gov.tr/yazdir?6B6BFF964EC954A7C1EF5A8BE1C0F5B4>

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. 2023a. “Azerbaycan İle 'Kültürel İşbirliği Anlaşması' İmzalandı.” Erişim Tarihi: 27 Mart 2024. <https://engelsiz.ktb.gov.tr/TR-356949/azerbaycan-ile-39kulturel-isbirligi-anlasmasi39-imzalandi.html>

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. 2023b. “Azerbaycan'da "Türkiye Kültür Haftası" Başladı.” Erişim Tarihi: 27 Mart 2024. <https://basin.ktb.gov.tr/TR-121983/azerbaycanda-turkiye-kultur-haftasi-basladi.html>

T.C. Milli Eğitim Bakanlığı. 2021. "Türkmenistan İle Eğitim Alanında Karşılıklı Tecrübelerimizi Paylaşmaktan Mutluluk Duyacağız." Erişim Tarihi: 19 Şubat 2024. <https://www.meb.gov.tr/turkmenistan-ile-egitim-alaninda-karsilikli-tecrubelerimizi-paylasmaktan-mutluluk-duyacagiz/haber/23054/tr>

T.C. Milli Savunma Bakanlığı. 2017. “Milli Savunma Bakanı Nurettin Canikli Özbekistan’da.” Erişim Tarihi: 19 Mart 2024. <https://www.msb.gov.tr/SlaytHaber/milli-savunma-bakani-nurettin-canikli-ozbekistanda>

T.C. Ticaret Bakanlığı. 2022. “Azerbaycan Ülke Raporu.” Kolay İhracat Platformu, 37 Sayfa. <https://daib.org.tr/Medya/Docs/14-44-2022-DA%C4%B0B%20-%20%C3%9Cİke%20Raporu%20Azerbaycan.pdf>

T.C. Ticaret Bakanlığı. 2023a. “Türkiye-Azerbaycan Tercihli Ticaret Antlaşması İmzalandı”. Erişim Tarihi: 19 Ocak 2024. <https://ticaret.gov.tr/haberler/turkiye-azerbaycan-tercihli-ticaret-antlasmasi-imzalandi>

T.C. Ticaret Bakanlığı. 2023b. “Kazakistan Ülke Profili.” Ss. 1-19. https://ticaret.gov.tr/data/5ee21c4a13b876e308cc15c5/Kazakistan_2024.pdf

Taganova, Leyla. 2019. “SSCB’nin Dağılmasından Sonra Azerbaycan Ve Türkmenistan’ın Hazar Enerji Politikası.” Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi.

<https://acikerisim.sakarya.edu.tr/bitstream/handle/20.500.12619/90054/T07930.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

Takvim. 2010. “Türkiye’den 21 milyon dolarlık hibe.” Erişim Tarihi: 19 Şubat 2024. https://www.takvim.com.tr/Aktuel/2010/07/04/turkiyeden_21_milyon_dolarlik_hibe

Takvim. 2015. “Türk komandoları Kırgızistan’da eğitim verecek.” Erişim Tarihi: 19 Mart 2024. <https://www.takvim.com.tr/Guncel/2015/10/12/turk-komandolari-kirgizistanda-egitim-verecek>

Taldybaeva, Dinara. 2020. “Türkiye-Özbekistan İlişkilerinin Yeni Dönemi.” Erişim Tarihi: 19 Aralık 2023. <https://www.eurasian-research.org/publication/turkiye-ozbekistan-iliskilerinin-yeni-donemi/?lang=tr>

Taşkent Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği. 2018. “Türkiye – Özbekistan Dış Ticaret Verileri, 2018 Ocak-Aralık Dönemi.” Erişim Tarihi: 29 Aralık 2023. https://ticaret.gov.tr/data/5c2d32b613b876192c45b9b7/Tu%CC%88rkiye%20O%CC%88zbekistan%20D%C4%B1s%CC%A7%20Ticaret%20Verileri_Aral%C4%B1k%202018.pdf

Taştekin 2022. “Are Turkish drones complicating disputes in Central Asia?.” *Al Monitor*, Access Date: April 28, 2024. <https://www.al-monitor.com/originals/2022/09/are-turkish-drones-complicating-disputes-central-asia>

Taydaş, Murat. 2012. “Cumhurbaşkanı Gül, Nazarbayev Onuruna Yemek Verdi.” Erişim Tarihi: 18 Mart 2024. <https://www.haberler.com/haberler/cumhurbaskani-gul-nazarbayev-onuruna-yemek-verdi-4008677-haberi/>

Tayfur, Nazir Aliyev. 2023a. “Büyükelçi Doğan, Türkiye-Kırgızistan Dış Ticaret Hacminin 1 Milyar Doları Yakaladığını Söyledi.” *Anadolu Ajansı*, Erişim Tarihi: 18 Mart 2024. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/buyukelci-dogan-turkiye-kirgizistan-dis-ticaret-hacminin-1-milyar-dolari-yakaladigini-soyledi/2787263>

Tayfur, Nazir Aliyev. 2023b. “Kırgızistan, Türkiye’den Aksungur ve Akıncı SİHA’ları satın aldı.” *Anadolu Ajansı*, Erişim Tarihi: 18 Mart 2024. <https://www.aa.com.tr/tr/bilim-teknoloji/kirgizistan-turkiyeden-aksungur-ve-akinci-sihalar-satin-aldi/3036286>

TBMM Kanun. 1993a. Türkiye Cumhuriyeti ile Kazakistan Cumhuriyeti Arasındaki İşbirliği Anlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun. Kanun No:

3893,

Resmi

Gazete.

https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc076/kanuntbmmc076/kanuntbmmc07603893.pdf

TBMM Kanun. 1993b. “Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında İşbirliği ve Dayanışma Anlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna İlişkin Kanun.”

https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc076/kanuntbmmc076/kanuntbmmc07603905.pdf

TBMM Kanun. 1994a. “Türkiye Cumhuriyeti İle Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında İşbirliği ve Karşılıklı Yardımlaşma Protokolünün Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun”.

https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc078/kanuntbmmc078/kanuntbmmc07804028.pdf.

TBMM Kanun. 1994b. “Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Kazakistan Hükümeti Arasında Askerî Eğitim İşbirliği Anlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun”. Kanun No:4015, Resmi Gazete Sayı: 22059, 36-44. https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc078/kanuntbmmc078/kanuntbmmc07804015.pdf

TBMM Kanun. 1998a. “Türkiye Cumhuriyeti ve Kırgız Cumhuriyeti Arasında Ebedi Dostluk Ve İşbirliği Antlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun.” https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc081/kanuntbmmc081/kanuntbmmc08104346.pdf

TBMM Kanun. 1998b. “Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Kazakistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Ticaret Ve Ekonomik Ve Teknik İşbirliği Anlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun.” Kanun No: 4365. https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc081/kanuntbmmc081/kanuntbmmc08104365.pdf

TBMM Kanun. 2001a. “Türkiye Cumhuriyeti İle Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Azerbaycan Doğal Gazının Türkiye Cumhuriyetine Sevkiyatına İlişkin Anlaşmanın Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun.” Kanun No: 4732.

https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc086/kanuntbmmc086/kanuntbmmc08604732.pdf

TBMM Kanun. 2001b. “Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Kırgız Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Ticaret Ve Ekonomik İşbirliği Anlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun.” Kanun No. 4665, Kabul Tarihi: 26.4.2001. <https://www5.tbmm.gov.tr/kanunlar/k4665.html>

TBMM Tutanağı. 1993a. “Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Türkmenistan Hükümeti Arasında Askerî Eğitim İşbirliği Anlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun”. Kanun No:3926, Resmi Gazete Sayı: 21784, 52-60. https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc077/kanuntbmmc077/kanuntbmmc07703926.pdf

TBMM Tutanağı. 1993b. “Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Özbekistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Askerî Eğitim İşbirliği Anlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun”. Kanun No:3928, Resmi Gazete Sayı: 21784, 66-73. https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc077/kanuntbmmc077/kanuntbmmc07703928.pdf

TBMM Tutanağı. 1993c. “Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Kırgızistan Cumhuriyeti Arasında Askerî Eğitim İşbirliği Anlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun Tasarısı ve Millî Savunma ve Dışişleri Komisyonları Raporları (1/573)”.Yasama Yılı:3, S.Sayısı:556.<https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d19/c066/tbmm19066007ss0556.pdf>

TBMM Tutanağı. 1997. “Türkiye Cumhuriyeti ile Özbekistan Cumhuriyeti Arasında İmzalanan Ebedi Dostluk ve İşbirliği Antlaşması’nın Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun Tasarısı ve Dışişleri Komisyonu Raporu.” TBMM Dönem:20, S.Sayısı:220.<https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d20/c026/tbmm20026094ss0220.pdf>

TBMM Tutanağı. 2022a. “221’inci Toplantı Tutanağı.” Türkiye Büyük Millet Meclisi Plan ve Bütçe Komisyonu Tutanak Dergisi, https://www5.tbmm.gov.tr/develop/owa/komisyon_tutanaklari.goruntule?pTutanakId=3064.

TBMM Tutanağı. 2022b. “Tekirdağ Milletvekili Mustafa Şentop’un Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Güvenlik İş Birliği Anlaşmasını Değiştiren Ek Protokolün Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun Teklifi (2/4335) ve Dışışleri Komisyonu Raporu.” Yasama Dönemi:27,Yasama Yılı:5, Sıra Sayısı: 347. <https://www5.tbmm.gov.tr/sirasayi/donem27/yil01/ss347.pdf>

TBMM Tutanağı. 2023. “Tekirdağ Milletvekili Mustafa Şentop’un Türkiye Cumhuriyeti ile Özbekistan Cumhuriyeti Arasındaki Tercihli Ticaret Anlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun Teklifi (2/4929) ve Dışışleri Komisyonu Raporu”. TBMM Basımevi, Sıra Sayısı: 412. <https://www5.tbmm.gov.tr/sirasayi/donem27/yil01/ss412.pdf>

Terzioğlu, Süleyman Sırrı. 2008. “Hazar’ın Statüsü Hakkında Kıyıdaş Devletlerin Hukuksal Görüşleri”, Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları, 3(5): 26-47. <https://www.ajindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423910573.pdf>

The National News. 2020. “Turkish parliament approves peacekeepers for Azerbaijan.” Access Date: April 8, 2024. <https://www.thenationalnews.com/world/europe/turkish-parliament-approves-peacekeepers-for-azerbaijan-1.1113519>

TİKA. 2022. “2022 Yılı İdare Faaliyet Raporu.” Erişim Tarihi: 12 Şubat 2024. <https://www.tika.gov.tr/upload/old/2023/FAAL%C4%B0YET%20RAPORU/T%C4%B0KA%202022%20%C4%B0dare%20Faaliyet%20Raporu.pdf>

TİKA. 2012. “Türkmenistan’da Uluslararası Polis Eğitim İşbirliği Projesi.” Erişim Tarihi: 12 Ocak 2024. https://tika.gov.tr/detail-turkmenistanda_uluslararasi_polis_egitim_isbirligi_projesi/

TİKA. 2013. “Kazakistan’da Tarihi Eserler Koruma Altına Alındı.” Erişim Tarihi: 19 Ocak 2024. https://tika.gov.tr/detail-kazakistanda_tarihi_eserler_koruma_altina_alindi/

TİKA. 2014. “Kazakistan’da Jambıl Jabaev Lisesi’ne Dikiş Atölyesi Açıldı.” Erişim Tarihi: 13 Ocak 2024. https://tika.gov.tr/detail-kazakistanda_jambil_jabaev_lisesine_dikis_atolyesi_acildi/

TİKA. 2015. “Türkmenistan ile Ortak Tarihi ve Kültürel Mirasın Yaşatılmasına Destek.” Erişim Tarihi: 22 Ocak 2024. https://tika.gov.tr/detail-turkmenistan_ile_ortak_tarihi_ve_kulturel_mirasin_yasatilmasina_destek/

TİKA. 2017. “TİKA Başkanı Serdar Çam Özbekistan'da.” Erişim Tarihi: 27 Ocak 2024. https://tika.gov.tr/detail-tika_baskani_serdar_cam_ozbekistan_da/

TİKA. 2018a. “TİKA Özbekistan'da Yüzlerce Projeyi Hayata Geçirdi.” Erişim Tarihi: 26 Ocak 2024. https://tika.gov.tr/detail-tika_ozbekistan_da_yuzlerce_projeyi_hayata_gecirdi/

TİKA. 2018b. “Cumhurbaşkanı Erdoğan, TİKA Koordinatörlerini Kabul Etti.” Erişim Tarihi: 23 Ocak 2024. https://tika.gov.tr/detail-cumhurbaskani_erdogan_tika_koordinatorlerini_kabul_etti/

TİKA. 2021a. “TİKA Özbekistan'da El Sanatları Merkezi Kurdu.” Erişim Tarihi: 02 Mart 2024. https://tika.gov.tr/detail-tika_ozbekistan%27da_el_sanatlari_merkezi_kurdu/

TİKA. 2021b. “TİKA'dan Özbekistan Acil Tıbbi Yardım Bilimsel Merkezine Tıbbi Donanım Desteği.” Erişim Tarihi: 02 Mart 2024. https://tika.gov.tr/detail-tika%27dan_ozbekistan_acil_tibbi_yardim_bilimsel_merkezine_tibbi_donanim_destegi/

TİKA. 2021c. “TİKA'dan Kazakistan'da İş Birliği Protokolü: “Hoca Ahmet Yesevi İzinde.” Erişim Tarihi: 27 Şubat 2024. https://tika.gov.tr/detail-tika%27dan_kazakistan%27da_is_birligi_protokolu_hoca_ahmet_yesevi_izinde/

TİKA. 2021d. “TİKA, Azerbaycan'da 1200'den Fazla Projeyi Hayata Geçirdi.” Erişim Tarihi: 11 Mart 2024. https://tika.gov.tr/detail-tika_azerbaycan_da_1200_den_fazla_projeyi_hayata_gecirdi/

TİKA. 2022b. “TİKA, Özbekistan Medyasının Gelişmesine Katkı Sağlıyor.” Erişim Tarihi: 07 Mart 2024. https://tika.gov.tr/detail-tika_ozbekistan_medyasinin_gelismesine_katki_sagliyor/

TİKA. 2022c. “TİKA'nın Yürüttüğü Çok Yönlü Türkçe Eğitimlerinin İlki Özbekistan'da Gerçekleştirildi.” Erişim Tarihi: 07 Mart 2024. https://tika.gov.tr/detail-tika%27nin_yuruttugu_cok_yonlu_turkce_egitimlerinin_ilki_ozbekistan%27da_gercekllestirildi/

TİKA. 2023a. “Tarihçe”. Erişim Tarihi: 07 Ocak 2024. <https://www.tika.gov.tr/tr/sayfa/tarihce-222>

TİKA. 2023b. “TİKA, Kırgızistan’ın Kalkınmasına Destek Olmaya Devam Ediyor”. Erişim Tarihi: 07 Mart 2024. https://tika.gov.tr/detail-tika_kirgizistan_in_kalkinmasina_destek_olmaya_devam_ediyor/#:~:text=%C4%B0lk%20yurt%20d%C4%B1%C5%9F%C4%B1%20ofisini%201993,insan%20kayna%C4%9F%C4%B1n%C4%B1n%20yeti%C5%9Ftirilmesine%20destek%20oluyor.

TİKA. 2023c. “Faaliyet Raporu 2023.” Ankara: T.C. Kültür Ve Turizm Bakanlığı. <https://tika.gov.tr/wp-content/uploads/2024/02/TİKA-IFR-202319-Mart-2024-Web.pdf>

TİKA. 2023d. “TİKA, Özbekistan’da "Bütünleşik Öğrenme ve Öğretme Modellerine Giriş" Eğitimi Verdi.” Erişim Tarihi: 27 Mart 2024. https://tika.gov.tr/detail-tika_ozbekistan_da_butunlesik_ogrenme_ve_ogretme_modellerine_giris_egitimi_verdi/

TİKA. 2023e. “Uluslararası Türk Dil Forumu, TİKA’nın Destekleriyle Kırgızistan’da Düzenlendi.” Erişim Tarihi: 17 Mart 2024. https://tika.gov.tr/detail-uluslararasi_turk_dil_forumu_tika_nin_destekleriyle_kirgizistan_da_duzenlendi/

TİKA. 2024a. “Özbekistan-Taşkent Program Koordinasyon Ofisi.” Erişim Tarihi: 02 Mart 2024. <https://tika.gov.tr/office/ozbekistan-taskent-program-koordinasyon-ofisi/#:~:text=T%C4%B0KA%2C%20%C3%96zbekistan'da%20ba%C5%9Fta%20sa%C4%9Fl%C4%B1k,proje%20ve%20faaliyet%20hayata%20ge%C3%A7irmi%C5%9Ftir.>

TİKA. 2024b. “Özbekistan’da Mehmet Akif Ersoy’un “Safahat” İsimli Eseri Tanıtıldı.” Erişim Tarihi: 03 Mart 2024. <https://tika.gov.tr/ozbekistanda-mehmet-akif-ersoyun-safahat-isimli-eseri-tanitildi/>

TİKA. 2024c. “Özbekistan’da TİKA’nın Onarımını Yaptırdığı Türkoloji Fakültesi Açıldı.” Erişim Tarihi: 02 Mart 2024. <https://tika.gov.tr/ozbekistanda-tikanin-onarimini-yaptirdigi-turkoloji-fakultesi-acildi/>

TİKA. 2024d. “TİKA, Ramazan’ın Bereketini Özbekistan’da Paylaşıyor.” Erişim Tarihi: 03 Mart 2024. <https://tika.gov.tr/tika-ramazanin-bereketini-ozbekistanda-paylasiyor/>

TİKA. 2024e. “TİKA Kazakistan’da Türkçe Sınıfları Açmaya Devam Ediyor.” Erişim Tarihi: 01 Mart 2024. <https://tika.gov.tr/tika-kazakistanda-turkce-siniflari-acama-devam-ediyor/>

TOBB. 2023. “Türkiye ve Türkmenistan’ın Ticaret ve Yatırımda İşbirliği İmkânları TOBB’da Konuşuldu.” Erişim Tarihi: 11 Mart 2024. <https://www.tobb.org.tr/Sayfalar/Detay.php?rid=29825&lst=MansetListesi>

Tombuloğlu, Mustafa. 2008. “Türkmenistan – Türkiye Dostluğu Pekiştirildi.” Erişim Tarihi: 11 Şubat 2024. <https://yorukturkmenvakfi.com/turkmenistan-turkiye-dostlugu-pekistirildi.html>

Tongut, Süleyman ve Cevit Yavuz. 2014. “Sovyetler Birliğinin Dağılmasından Sonra Kırgızistan ile İlişkilerde Türk Medyası: TRT-Avrasya, TRT-Türk ve TRT-Avaz.” Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt:3, Sayı:3. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/577074>

Troitskiy, Evgeniy Florenteviç. 2009. “Politika Turtsii v Tsentralnoy Azii (1992-2000 gg.).” Nauçnaya biblioteka Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Data dostupa: 26 yanvarya 2024 g. <http://sun.tsu.ru/mminfo/000063105/328/image/328-084.pdf>

TRT Avaz. 2018a. “Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu Türkmenistan’da.” Erişim Tarihi: 11 Ocak 2024. <https://www.trtavaz.com.tr/haber/tur/avrasyadan/disisleri-bakani-mevlut-cavusoglu-turkmenistan-da/5be59a8d01a30a093c3462a9> .

TRT Avaz. 2018b. “1. Milletlerarası Türkiye-Özbekistan Münasebetleri Sempozyumu.” Erişim: 02 Şubat 2024. <https://www.trtavaz.com.tr/haber/tur/avrasyadan/1-milletlerarasi-turkiye-ozbekistan-munasebetleri-sempozyumu/5be6d3db01a30a177006bace>

TRT Avaz. 2021. “Türkiye bilen Türkmenistanyň arasynda ençeme ugurda şertnama we ähtnama gol çekildi.” Erişim Tarihi: 19 Aralık 2023. <https://www.trtavaz.com.tr/haber/tuk/avrasyadan/turki-e-bilen-turkmenistany-arasynda-enceme-ugurda-sertnama-we-htnama-gol-ceki/61a26b7101a30af590d6eb35>

TRT Avaz. 2022a. “Cumhurbaşkanı Erdoğan: Önümüzdeki yılın ilk çeyreğinde Türkiye-Özbekistan Üniversitesini Taşkent’te kuracağız.” Tarihi: 28 Aralık 2023. <https://www.trtavaz.com.tr/haber/tur/avrasyadan/cumhurbaskani-erdogan-onumuzdeki-yilin-ilk-ceyreginde-turkiye-ozbekistan-univer/636f681001a30a38c015e8d0/>

TRT Avaz. 2022b. “Türkiye, Kırgızistan’a askeri ve teknik teçhizat yardımıyla bulundu.” Erişim Tarihi: 29 Aralık 2023. <https://www.trtavaz.com.tr/haber/tur/avrasyadan/turkiye-kirgizistana-askeri-ve-teknik-techizat-yardiminda-bulundu/620f6d6e01a30a2890488dc8>

TRT Avaz. 2023a. “Özbekistan'da 2. Uluslararası El Sanatları Festivali düzenlendi.”
Erişim Tarihi: 11 Ocak 2024.
<https://www.trtavaz.com.tr/haber/tur/avasyadan/ozbekistanda-2-uluslararasi-el-sanatlari-festivali-duzenlendi/650ec080e43ff12157f070ec>

TRT Avaz. 2023b. “Kazakistan'dan 262 genç, Türkiye'de burslu okuma hakkı kazandı.”
Erişim Tarihi: 12 Ocak 2024.
<https://www.trtavaz.com.tr/haber/tur/avasyadan/kazakistandan-262-genc-turkiyede-burslu-okuma-hakki-kazandi/65006b98bc355ff09a6d1ac3#:~:text=%22T%C3%BCrkiye%20Burslar%C4%B1%22%20program%C4%B1%20kapsam%C4%B1nda%20bu,%C3%A7e%C5%9Fitli%20bilim%20dallar%C4%B1nda%20e%C4%9Fitim%20alacak.&text=T%C3%BCrkiye'nin%20Astana%20B%C3%BCy%C3%BCkel%C3%A7ili%C4%9Finde%20%22T%C3%BCrkiye,%C3%B6%C4%9Frenciler%20i%C3%A7in%20bilgilendirme%20toplant%C4%B1s%C4%B1%20d%C3%BCzenlendi.>

TRT Avaz. 2023c. “Kazakistan Yunus Emre Türk Kültür Merkezi'nde Hoca Ahmet Yesevi Kütüphanesi açıldı.” Erişim Tarihi: 13 Ocak 2024.
<https://www.trtavaz.com.tr/haber/tur/avasyadan/kazakistan-yunus-emre-turk-kultur-merkezinde-hoca-ahmet-yesevi-kutuphanesi-acil/65773bcbd4609f8dfa4f80d6>

TRT Avaz. 2023d. “YTB, Kırgızistan'da Türkiye mezunlarını bir araya getirdi.” Erişim Tarihi: 28 Aralık 2023. <https://www.trtavaz.com.tr/haber/tur/avasyadan/ytb-kirgizistanda-turkiye-mezunlarini-bir-araya-getirdi/6560dc2a6115c191663c6b73>

TRT Avaz. 2024a. “Özbekistan'ın dış ticaret hacmi 2023'te 62,5 milyar dolar oldu.”
Erişim Tarihi: 17 Ocak 2024.
<https://www.trtavaz.com.tr/haber/tur/avasyadan/ozbekistanin-dis-ticaret-hacmi-2023te-62-5-milyar-dolar-oldu/65af6da6dc364d4ff7e821dd>

TRT Avaz. 2024b. “Türkiye ile Kırgızistan arasındaki ticaret hacmi ilk kez 1 milyar doları geçti.” Erişim Tarihi: 26 Ocak 2024.
<https://www.trtavaz.com.tr/haber/tur/avasyadan/turkiye-ile-kirgizistan-arasindaki-ticaret-hacmi-ilk-kez-1-milyar-dolari-gecti/6597e3afb8121324440701c0#:~:text=%C4%B0ki%20%C3%BClkenin%20ticari%20hacmi%2C%20y%C3%BCzde,son%203%20y%C4%B1l%C4%B1n%20zirvesine%20y%C3%BCkseldi.&text=2023%20y%C4%B1l%C4%B1n%C4%B1n%20Ocak%2>

DKas%C4%B1m%20ay%C4%B1,1%2C3%20milyar%20dolara%20ula%C5%9Ft%C4%B1.

TRT Avaz. 2024c. “TİKA, Türkmenistan'da iş birliğini artırmak istiyor.” Erişim Tarihi: 23 Ocak 2024. <https://www.trtavaz.com.tr/haber/tur/avrasyadan/tika-turkmenistanda-is-birligini-artirmak-istiyor/660bb400f021e58507fee3f2>

TRT Avaz. 2024d. “Yunus Emre Enstitüsü, Özbekistan’da Türkçe Yeterlik Sınavı düzenledi.” Erişim Tarihi: 24 Ocak 2024. <https://www.trtavaz.com.tr/haber/tur/avrasyadan/yunus-emre-enstitusu-ozbekistan-da-turkce-yeterlik-sinavi-duzenledi/662fa5ff812bdcf1cac0088a>

TRT Haber. 2013. “Türkmenistan’da Gül’e büyük jest.” Erişim Tarihi: 24 Şubat 2024. <https://www.trthaber.com/haber/gundem/turkmenistanda-gule-buyuk-jest-87827.html>

TRT Haber. 2014. “Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu Kırgızistan’da.” Erişim Tarihi: 24 Şubat 2024. <https://www.trthaber.com/haber/gundem/disisleri-bakani-mevlut-cavusoglu-kirgizistanda-195275.html>

TRT Haber. 2018a. “Cumhurbaşkanı Erdoğan, Özbek mevkidaşı Mirziyoyev ile görüştü.” Erişim Tarihi: 22 Mart 2024. <https://www.trthaber.com/haber/gundem/cumhurbaskani-erdogan-ozbek-mevkidasi-mirziyoyev-ile-gorustu-349670.html>

TRT Haber. 2018b. “Türkiye, 19 ülkeden polis ve askerleri eğitiyor.” Erişim Tarihi: 12 Mart 2024. <https://www.trthaber.com/haber/turkiye/turkiye-19-ulkeden-polis-ve-askerleri-egitiyor-347933.html>

TRT Haber. 2021. “Kazakistan'da Türkçe kursuna rekor başvuru.” Erişim Tarihi: 19 Mart 2024. <https://www.trthaber.com/haber/guncel/kazakistanda-turkce-kursuna-rekor-basvuru-561354.html>

TRT Haber. 2022a. “Anka İHA Kazakistan’da Üretilcek”. Erişim Tarihi: 11 Mart 2024. <https://www.trthaber.com/haber/ekonomi/anka-ih-kazakistanda-uretilecek-679311.html>

TRT Haber. 2022b. “Türkiye'den Kırgızistan ile Tacikistan'a diyalog çağrısı.” Erişim Tarihi: 12 Mart 2024. <https://www.trthaber.com/haber/gundem/avrupa-kapida-bekletiyor-ret-nedenleri-siyasi-mi-709302.html>

TRT Haber. 2023a. “Türkiye ile Türkmenistan arasında 13 işbirliği anlaşması.” Erişim Tarihi: 24 Mart 2024. <https://www.trthaber.com/haber/gundem/turkiye-ile-turkmenistan-arasinda-13-isbirligi-anlasmasi-807275.html>

TRT Haber. 2023b. “2023 savunma sanayiine ASELSAN damgası.” Erişim Tarihi: 12 Şubat 2024. <https://www.trthaber.com/haber/savunma/2023-savunma-sanayiine-aselsan-damgasi-825194.html>

TRT Haber. 2023c. “Türk savunma sanayii ürünleri Kırgızistan’daki tatbikatta boy gösterdi.” Erişim Tarihi: 19 Mart 2024. <https://www.trthaber.com/haber/savunma/turk-savunma-sanayii-urunleri-kirgizistandaki-tatbikatta-boy-gosterdi-808010.html>

TRT Haber. 2023d. “Baykar ile Azerbaycan’dan ‘ortak üretim’ için iyi niyet protokolü.” Erişim Tarihi: 11 Mart 2024. <https://www.trthaber.com/haber/gundem/baykar-ile-azerbaycandan-ortak-uretim-icin-iyi-niyet-protokolu-763289.html>

TRT Haber. 2024. “Türkiye ile Azerbaycan arasındaki ticaret hacmi 7,65 milyar dolar oldu.” Erişim Tarihi: 25 Mart 2024. <https://www.trthaber.com/haber/ekonomi/turkiye-ile-azerbaycan-arasindaki-ticaret-hacmi-765-milyar-dolar-oldu-831059.html>

TRT O’zbekcha. 2024. “Oliy Majlis Senatida O’zbekistonning Turkiyadagi elchisi hisoboti eshitildi.” <https://www.trt.net.tr/uzbek/turk-dunyosi/2024/02/22/01234567890-2105856>

Tsentr Analiza Mirovoy Torgovli Orujiem. 2012. Kazahstan rasshryaet voenno-tehničeskoe sotrudničestvo s Turtsiey. Data Obnovleno 19 oktyabrya 2012 goda. <https://armstrade.org/includes/periodics/mainnews/2012/1019/101015274/detail.shtml>

Turgut, Hulusi. 2001. *Adriyatik’ten Çin Seddi’ne Avrasya ve Demirel*. Ankara: ABC Basın Ajansı.

Turgut, Hulusi. 2015. “Ülkene dön bombadan önce köprüyü geç.” *Hürriyet*, Erişim Tarihi: 21 Mart 2024. <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/ulkene-don-bombadan-once-kopruyu-gec-29346193>

Turkmenistan State News Agency. 2023. “A regular meeting of the Intergovernmental Turkmen-Turkish Commission on Economic Cooperation was held in the capital of Turkmenistan.” Access Date: April 8, 2024. <https://tdh.gov.tm/en/post/38916/regular-meeting-intergovernmental-turkmen-turkish-commission-economic-cooperation-was->

turkmenistan#:~:text=Today%2C%20the%207th%20meeting,who%20arrived%20in%20our%20country.

Türetken, Mücahit. 2018. “Yerli ve milli silah sanayisinin temellerini atan isim: Nuri Killigil Paşa.” *Anadolu Ajansı*, Erişim Tarihi: 25 Mart 2024.
<https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/yerli-ve-milli-silah-sanayisinin-temellerini-atan-isim-nuri-killigil-pasa/1100413>

Türk Devletleri Teşkilatı. 2021. “8. Zirvesi İstanbul Bildirisi.” Erişim Tarihi: 25 Mart 2024. https://turkicstates.org/tr/haberler/turk-devletleri-teskilati-8-zirvesi-istanbul-bildirisi_2395

Türk Kızılay. 2024. “Azerbaycan'a İnsani Yardım.” Erişim Tarihi: 05 Mart 2024.
<https://bagis.kizilay.org.tr/tr/bagis/bagisyap/195/azerbaycana-insani-yardim?bagismiktar=>

Türker, Abdullah Yavuz. 2020. “Özbekistan Dış Ticaret Raporu, 2020 Ocak – Aralık Dönemi.” Taşkent Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, Erişim Tarihi: 04 Mart 2024. https://ticaret.gov.tr/data/5c2d32b613b876192c45b9b7/O%CC%88zbekistan%20D%C4%B1s%CC%A7%20Ticaret%20Raporu_Aral%C4%B1k%202020.pdf

Türkiye İhracatçılar Meclisi (TİM). 2019. “Kırgızistan Hedef Pazar Ülke Analizi.” Ss. 1-49, Erişim Tarihi: 24 Mart 2024.
https://tim.org.tr/files/downloads/Analiz_Rapor/K%C4%B1rg%C4%B1zistan%20Hedef%20Pazar%20%C3%9Cİlke%20Analizi.pdf

Türkiye İhracatçılar Meclisi. (TİM). 2023. “Özbekistan Ülke Bilgi Notu.” Ss. 1-20,
Erişim Tarihi: 14 Mart 2024.
[https://tim.org.tr/files/downloads/Ulke_Bilgi_Notlar%C4%B1/%C3%96zbekistan%20%C3%9C1ke%20Bilgi%20Notu%20-%20Copy%201.pdf](https://tim.org.tr/files/downloads/Ulke_Bilgi_Notlar%C4%B1/%C3%96zbekistan%C3%9C1ke%20Bilgi%20Notu%20-%20Copy%201.pdf)

Türkiye Tohumcular Birliği (TÜRKTOB). 2023. “Türkmenistan Ülke Raporu.” https://www.turktob.org.tr/fs_/ULKE_RAPORLARI_ECO_ULKELERI_2023/TURKMENISTAN_2023.pdf

Türkmen Portal. 2015. “Открыта в Институте международных отношений МИД Туркменистана.” Дата доступа: 24 марта 2024 г. <https://turkmenportal.com/blog/6297>

Türkmen Portal. 2024. “Türkmenistan ile Türkiye arasındaki ticaret hacmi 2023 sonunda 2,5 milyar doları aştı.” Erişim Tarihi: 29 Mart 2024.
<https://turkmenportal.com/tr/blog/73124/turkmenistan-ile-turkiye-aras%C4%B1ndaki-ticaret-hacmi-2023-sonunda-25-milyar-dolar%C4%B1-asht%C4%B1>

Türkmenistan GOV. 2022. “По итогам трехсторонних переговоров глав Туркменистана, Азербайджана и Турции подписан пакет документов.” Дата доступа: 24 марта 2024 г. <https://turkmenistan.gov.tm/ru/post/68676/po-itogam-trehstoronnih-peregovorov-glav-turkmenistana-azerbajdzhana-i-turcii-podpisan-paket-dokumentov>

TÜRKSOY. 2013. “Bilge Kağan’ın Mirası Ankara’da.” Erişim Tarihi: 01 Nisan 2024.
https://www.turksoy.org/haberler/2013-05-16-bilge_kaganin_mirasi_ankarada

TÜRKSOY. 2021a. “TÜRKSOY’un katkılarıyla "Türkmenistan Kültür, Sanat ve Fotoğraf Sergisi" düzenlendi.” Erişim Tarihi: 02 Nisan 2024.
<https://www.turksoy.org/haberler/2021-08-16-turksoy-un-katkilariyla-turkmenistan-kultur-sanat-ve-fotograf-sergisi-duzenlendi>

TÜRKSOY. 2021b. “Kazakistan’da “Türkistan, Türk Dünyası’nın Manevi Başkenti” konferansı düzenlendi.” Erişim Tarihi: 01 Nisan 2024.
<https://www.turksoy.org/haberler/2021-05-28-kazakistan-da-turkistan-turk-dunyasi-nin-manevi-baskenti-konferansi-duzenlendi>

TÜRKSOY. 2023. “Azerbaycan’da, İstiklal Şairi Mehmet Âkif Ersoy anısına bilgi şöleni düzenlendi.” Erişim Tarihi: 02 Nisan 2024.
<https://www.turksoy.org/haberler/azerbaycanda-istiklal-sairi-mehmet-akif-ersoy-anisina-bilgi-soleni-duzenlendi>

Uluatam, Ela. 2010. “Nabucco: Doğalgaz Boru Hattı Projesi sürecinin neresindeyiz?.” Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği, Ekonomik Dorum: 66-69.
<https://haber.tobb.org.tr/ekonomikforum/2010/07/66-69.pdf>

Urazova, Elena Izmailovna 2012. *Turtsiya segodnya: ekonomičeskoe sotrudničestvo so stranami Yujnogo Kavkaza i Tsentralnoy Azii*. Moskva: Izdatelstvo MBA, 278 stranits.

Ünal, Erhan Cihan ve Uğur Aslıhan. 2023. “Milli Muharip Uçak, Azerbaycan ile geliştirilecek.” *Anadolu Ajansı*, Erişim Tarihi: 08 Nisan 2024.

<https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/milli-muharip-ucak-azerbaycan-ile-gelistirilecek-/2955985>

Ünal, Levent. 2010. “*Cumhuriyet Dönemi Türkiye- Kırgızistan İlişkileri.*” Doktora Tezi, T.C. Gazi Üniversitesi.
https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=T9PG8eSNN3zapwo80b2fyw&no=SlrJa8_o29JKdxNqprmnqw

Ünal, Levent. 2014. “Kırgızistan, Tarihi ve XX. Yüzyıldan günümüze Türkiye-Kırgızistan ilişkileri.” *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, (12)23, 115-147.
<https://search.trdizin.gov.tr/tr/yayin/detay/165153/kirgizistan-tarihi-ve-xx-yuzyildan-gunumuze-turkiye-kirgizistan-iliskileri>

Ünal, Sarp. 2021. “Türk Savunma Sanayi: Harp Destek Araçları ve Diğer Araçlar.” Erişim Tarihi: 08 Nisan 2024. <http://www.turkdefence.com/index.php?topic=76.0>

Ünalp, F.Rezzan. 2023. “Türkiye-Azerbaycan Diplomatik İlişkilerinde Haydar Aliyev Dönemi: “Tek Millet-İki Devlet”.” *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi* (60), 184-195. DOI: 10.17498/kdeniz.1369768.

Veliev, Cavid. 2022. “Türkiye-Azerbaycan Diplomatik İlişkilerinin 30 Yılıının Özeti.” *Kriter*, Ocak, 2012, (6). Sayı 64. <https://kriterdergi.com/dis-politika/turkiye-azerbaycan-diplomatik-iliskilerinin-30-yilinin-ozeti>

Veliyev, Cavid. 2023. “Azerbaijan-Türkiye Military Relations in the Shadow of the Negotiations with Armenia.” *Turkey Scope*, Vol. 7, No. 4. <https://dayan.org/content/azerbaijan-turkiye-military-relations-shadow-negotiations-armenia>

Veytsel, R. 2014. “Vliyanie Turtsii Na Kulturu I Obrazovanie Stran Tsentralnoy Azii.” Data dostupa: 24 Marta 2024 g. *Islam v sovremennom mire* № 1. <https://core.ac.uk/download/pdf/268117274.pdf><https://core.ac.uk/download/pdf/268117274.pdf>

Wezeman, Pieter D., Alexandra Kuimova, ve Jordan Smith 2021. “Arms transfers to conflict zones: The case of Nagorno-Karabakh.” *Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI)*. Access Date: April 8, 2024. <https://www.sipri.org/commentary/topical-background/2021/arms-transfers-conflict-zones-case-nagorno-karabakh>

- Wezeman, Pieter D., Aude Fleurant, Siemon T. Wezeman And Nan Tian. 2017. “Trends in International Arms Transfers, 2016.” Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI), Access Date: April 8, 2024. <https://www.sipri.org/sites/default/files/Trends-in-international-arms-transfers-2016.pdf>
- Wezeman, Pieter D., Aude Fleurant, Alexandra Kuimova, Nan Tian and Siemon T. Wezeman. 2019. “Trends In International Arms Transfers, 2018.” Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI), Access Date: April 8, 2024. https://www.sipri.org/sites/default/files/2019-03/fs_1903_at_2018.pdf
- Wezeman, Pieter D., Justine Gadon, and Siemon T. Wezeman. 2023. “Trends in International Arms Transfers, 2022.” Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI). Access Date: April 8, 2024. <https://www.sipri.org/publications/2023/sipri-fact-sheets/trends-international-arms-transfers-2022>
- YEE. 2019a. “Özbekistan’da Türkçe Öğretimine Destek.” Erişim Tarihi: 18 Mart 2024. <https://www.yee.org.tr/tr/haber/ozbekistanda-turkce-ogretimine-destek>
- YEE. 2019b. “Türkçe Konuşma Kulübü Sona Erdi.” Erişim Tarihi: 11 Mart 2024. <https://nur-sultan.yee.org.tr/tr/haber/turkce-konusma-kulubu-sona-erdi>
- YEE. 2019c. “Nur-Sultan’da Göçebeler Dünyası Festivali.” Erişim Tarihi: 19 Mart 2024. <https://nur-sultan.yee.org.tr/tr/haber/nur-sultanda-gocebeler-dunyasi-festivali>
- YEE. 2019d. “Türk Filmleri Nur-sultan’da.” Erişim Tarihi: 08 Mart 2024. <https://nur-sultan.yee.org.tr/tr/haber/turk-filmleri-nur-sultanda>
- YEE. 2019e. “Göbeklitepe Sergisi Nur-Sultan’da Görücüye Çıktı.” Erişim Tarihi: 21 Mart 2024. <https://nur-sultan.yee.org.tr/tr/haber/gobeklitepe-sergisi-nur-sultanda-gorucuye-cikti>
- YEE. 2020. “Beyaz Köprü-2” Resim Sergisi Sanatseverlerle Buluştu.” Erişim Tarihi: 01 Mart 2024. <https://baku.yee.org.tr/tr/haber/beyaz-kopru-2-resim-sergisi-sanatseverlerle-bulust>
- YEE. 2021. “Kazakistan’da Türkçeye Yoğun İlgi.” Erişim Tarihi: 13 Mart 2024. <https://www.yee.org.tr/en/node/14994>
- YEE. 2022a. “Bakü’de Türk Filmleri Haftası.” Erişim Tarihi: 02 Mart 2024. <https://baku.yee.org.tr/tr/haber/bakude-turk-filmleri-haftasi-0>

- YEE. 2022b. “Bakü'de "Yunus Emre Aşıkları" Konseri.” Erişim Tarihi: 20 Mart 2024. <https://baku.yee.org.tr/tr/haber/bakude-yunus-emre-asiklari-konseri>
- YEE. 2023. “Bakü’de, Mehmet Akif Ersoy ve Türk Edebiyatı Araştırmaları Merkezi Açıldı.” Erişim Tarihi: 21 Mart 2024. <https://www.yee.org.tr/tr/haber/bakude-mehmet-akif-ersoy-ve-turk-edebiyati-arastirmalari-merkezi-acildi>
- YEE. 2024. “Kazakistan'da "Kazak Bozkırlarında Oğuzların Tarihi Mirası" Konulu Fotoğraf Sergisi Açıldı.” Erişim Tarihi: 21 Ocak 2024. <https://www.yee.org.tr/tr/haber/kazakistanda-kazak-bozkirlarinda-oguzlarin-tarihi-mirasi-konulu-fotograf-sergisi-acildi>
- Yeni Asır. 2010. “Orta Asya Çok Önemli.” Erişim Tarihi: 08 Mart 2024. https://www.yeniasir.com.tr/dishaberler/2010/05/24/orta_asya_cok_onemli
- Yeni Şafak. 2001. “Bakü’de ‘büyük gösteri’.” Erişim Tarihi: 05 Mart 2024. <https://www.yenisafak.com/dunya/bakude-buyuk-gosteri-2456939>
- Yeni Şafak. 2023. “Türkiye’nin Özbekistan Büyükelçisi Bekar: Türkiye Özbekistan Ekonomisinin Ana Yatırımcılarından Biri.” Erişim Tarihi: 05 Mart 2024. <https://www.yenisafak.com/dunya/turkiyenin-ozbekistan-buyukelcisi-bekar-turkiye-ozbekistan-ekonomisinin-ana-yatirimcilarindan-biri-4523041>
- Yıldırım, Cihangir. 2018. “The New Turkish-Uzbek Relations in Post-Kerimov Era.” İnsamer, Erişim Tarihi:08 Nisan 2024. https://en.insamer.com/the-new-turkish-uzbek-relations-in-post-Kerimov-era_1122.html
- Yıldırım, Göksel. 2022a. “Hürkuş, Afrika görevine hazırlanıyor.” *Anadolu Ajansı*, Erişim Tarihi: 04 Nisan 2024. <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/hurkus-afrika-gorevine-hazirlaniyor/2690916>
- Yıldırım, Göksel. 2022b. “Milli İHA Anka Kazakistan’da üretilecek.” *Anadolu Ajansı*, Erişim Tarihi: 08 Nisan 2024. <https://www.aa.com.tr/tr/bilim-teknoloji/milli-ih-anka-kazakistanda-uretilecek/2584497>
- Yıldırım, Göksel. 2023. “Türkiye’nin milli kanatları ihracata uçuyor.” *Anadolu Ajansı*, Erişim Tarihi: 01 Nisan 2024. <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/turkiyenin-milli-kanatlari-ihracata-ucuyor/2904640>

Yıldırım, Göksel. 2024. “Bayraktar TB2’nin yeni durağı Maldivler.” *Anadolu Ajansı*, Erişim Tarihi: 01 Nisan 2024. <https://www.aa.com.tr/tr/savunma-sanayisi/bayraktar-tb2-nin-yeni-duragi-maldivler/3160766>

Yılmaz, Mehmet Şah 2021a. “Türk Konseyi Devlet Başkanları 8. Zirvesi’nin Ardından Ortak Bildiri Yayınlandı”. *Anadolu Ajansı*, Erişim Tarihi: 01 Ocak 2024. <https://www.aa.com.tr/tr/gundem/turk-konseyi-devlet-baskanlari-8-zirvesinin-ardindan-ortak-bildiri-yayinlandi/2419531>

Yılmaz, Muzaffer Ercan. 2010. “Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Türkiye-Orta Asya Türk Cumhuriyetleri İlişkileri”, *Orta Asya ve Kafkasya: Rekabetten İşbirliğine* T. Arı editörlüğünde, 419-439. Bursa: MKM yayınları.

Yılmaz, Serdar 2016. *Kazakistan’ın Türkiye Politikası İç Yapı, Söylem, Dış Politika ve Lider Etkeni*. İstanbul: Nobel Akademik Yayıncılık.

Yılmaz, Serdar. 2021b. “Kazakistan–Türkiye İlişkilerinin Son Durumu: Hedeflere Ulaşıldı mı?”. *Avrasya Dosyası Dergisi*, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1802190>

Yiğitoğlu, Eren. 2023. “T129 ATAK helikopteri 2023’ün ilk çeyreğinde Nijerya’da!” *Defence Türk*, Erişim Tarihi: 11 Nisan 2024. <https://web.archive.org/web/20230123192242/https://www.defenceturk.net/t129-atak-helikopteri-2023un-ilk-ceyreginde-nijeryada>

Yiğitoğlu, Eren. 2024a. “SSB’de ihracat için imza töreni.” *Defence Türk*, Erişim Tarihi: 01 Nisan 2024. <https://www.defenceturk.net/ssbde-ihracat-icin-imza-toreni>

Yiğitoğlu, Eren. 2024b. “Baykar ve Azerbaycan’dan yeni iş birliği.” *Defence Türk*, Erişim Tarihi: 12 Nisan 2024. <https://www.defenceturk.net/baykar-ve-azerbaycandan-yeni-is-birligi>

YÖK. 2023a. “Azerbaycan-Türkiye Üniversitesi Kurulması Çalışmaları...” Erişim Tarihi: 18 Nisan 2024. <https://www.yok.gov.tr/Sayfalar/Haberler/2023/azerbaycan-turkiye-universitesi-kurulmasi-calismalari.aspx>

YÖK. 2023b. “Türkmenistan ile yükseköğretimde ortak diploma programlarının açılması sağlanacak.” Erişim Tarihi: 11 Nisan 2024.

<https://www.yok.gov.tr/Sayfalar/Haberler/2023/turkmenistan-ile-yuksekogretimde-ortak-diploma-programlarinin-acilmasi-saglanacak.aspx>

YTB 2022a. “Özbekistan’da Nitelikli İnsan Kaynağının Yetişmesine Destek.” Erişim Tarihi: 01 Mart 2024. <https://ytb.gov.tr/haberler/ozbekistanda-nitelikli-insan-kaynaginin-yetismesine-destek>

YTB. 2022b. “Kazakistan’da Türkiye Mezunları Derneği Açıldı.” Erişim Tarihi: 21 Şubat 2024. <https://ytb.gov.tr/haberler/kazakistanda-turkiye-mezunlari-dernegi-acildi>

Yüce, Ahmet. 2016a. “Azerbaycan-Türkiye Askeri İşbirliği Faaliyetlerinin Hukuki Temeli.” Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbi, Elmi Əsərlər Məcmuəsi, Bakü, №.1(26): 3-14. https://www.academia.edu/39268824/AZERBAYCAN_T%C3%9CRK%C4%B0YE_ASKER%C4%B0_%C4%B0%C5%9EB%C4%B0RL%C4%B0%C4%9E%C4%B0_FAAL%C4%B0YETLER%C4%B0N%C4%B0N_HUKUK%C4%B0_TEMEL%C4%B0

Yüce, Ahmet. 2016b. “Bağımsızlıktan Günümüze Azərbaycan - Türkiye Savunma Sənaye İşbirliyi Faaliyyətləri (1991-2015).” Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Tarix İnstitutu, Elmi əsərlər 59 – cu cild. https://www.academia.edu/39273661/BA%C4%9EIMSIZLIKTAN_G%C3%9CN%C3%9CM%C3%9CZE_AZERBAYCAN_T%C3%9CRK%C4%B0YE_SAVUNMA_SANAY%C4%B0_SS_%C4%B0%C5%9EB%C4%B0RL%C4%B0%C4%9E%C4%B0_FAAAL%C4%B0YETLER%C4%B0_1991_2015

Zakon. 2007. “Protokol mejdu Ministerstvom oboronı Kırğızskoy Respubliki i Generalnım ştabom Turetskoy Respubliki o predostavlenii materialno-tehniceskoy pomoşhi dlya Voorujennih Sil Kırğızskoy Respubliki.” Data dostupa: 07 Marta 2024 g. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30329307&pos=3;-106#pos=3;-106

Zakon. 2011. “Soglaşenie mejdu Pravitelstvom Kırğızskoy Respubliki i Pravitelstvom Turetskoy Respubliki o voennom finansovom sotrudničestve.” Data dostupa: 07 Marta 2024 g. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31189114&pos=3;-106#pos=3;-106

Zubov, Daniil. 2014. “Voorujennie silı Kırğızstana: otsenka boesposobnosti. Vneşnyaya politika.” Data dostupa: 04 Marta 2024 goda. <http://www.foreignpolicy.ru/analyses/vooruzhennye-sily-kyrgyzstana-otsenka-boesposobnosti/>

YAYINLAR

1. Türkiye - Libya Deniz Yetki Alanları Anlaşması'nın Türk Dış Politikasına Etkisi (<https://dergipark.org.tr/tr/pub/anasamasd/issue/70945/1138568>)
2. Rusya-Ukrayna Çatışmasının Avrupa Birliği'nin Avrupa Ordusu Oluşturma Çalışmalarına Etkisi (<http://dx.doi.org/10.29228/javs.62911>)
3. 2008 Gürcistan Savaşı ve Kırım'ın İlhakının Rusya'nın Dış Politikasına Etkisi (<http://dx.doi.org/10.29228/jacademia.66200>)
4. Özbekistan ve Kırgızistan Sınır Sorunları (https://drive.google.com/file/d/1N0k9KkwjR_x-Jv0HFwk-R7C8ggZql-T4/view?usp=sharing)
5. Kırgızistan ve Tacikistan Sınır Sorunları (<https://avim.org.tr/UEPRapor/KIRGIZISTAN-VE-TACIKISTAN-SINIR-SORUNLARI>)
6. İslam Karimov Sonrası Özbekistan'ın Orta Asya Politikaları (<https://orasam.manas.edu.kg/analiz/AnalizEmrah.pdf>)
7. Orta Asya'da Su Sorunları: Enerji Boyutu ve Ekonomik Etkileri (Kitap Bölümü - <https://www.nobelyayin.com/turk-dunyasinda-guncel-sorunlar-ve-turk-devletleri-teskilati-20244.html>)
8. Orta Asya Ülkelerinde Etno-Politik Ulus İnşa Süreci ve Günümüze Yansımaları (Kitap Bölümü - <https://www.nobelyayin.com/turk-dunyasinda-guncel-sorunlar-ve-turk-devletleri-teskilati-20244.html>)
9. Türkiye'nin Artan Askeri Sanayi Gücünün Türk Dünyasında Bölgesel Dengelere Etkisi (<https://tudpam.org/turkiyenin-artan-askeri-sanayi-gucunun-turk-dunyasinda-bolgesel-dengelere-etkisi/>)
10. 2009-2014 Arasında Kırgızistan'daki Amerikan Üssü Krizi Çerçevesinde Kırgızistan'ın ABD ve Rusya ile İlişkilerinin Kırgızistan Dış Politikasına Etkisi (Kitap Bölümü)